

УДК:91.371.3

Дилноза АБДУЛЛАЕВА,
ТДПУ доценти, н.ф.ф.д.
E-mail: dilnozaabdullaeva699@gmail.com

Самарқанд вилояти ХТХҚТМО ҳудудий маркази доцент в/б., н.ф.ф.д (PhD) Д.Ў.Қаришьева тақризи остида

USE OF NON-STANDARD TEST TASKS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF GEOGRAPHY EDUCATION

Abstract

Today, in the methodology of teaching geography, why and how to teach geography, what schoolchildren learn in geography, what types and methods of teaching should be used, rational control and evaluation of students' knowledge, and what tools should be used to teach geography and thereby improve the effectiveness of the lesson, there are problematic questions that can be achieved. From this point of view, the use of non-standard test technology in geography education is one of the urgent issues in geography education. Until then, in traditional education, students were taught to acquire only ready-made knowledge. Such a method extinguished independent thinking, creative research, and initiative in students. Today, the interest and attention to increase the efficiency of education by using non-standard test tasks in the educational process is growing day by day.

Key words: Educational system, continuous education, test design, non-standard tests, standard tests, assessment, control, educational efficiency, integrative tests, adaptive tests, target acquisition tests, content of test tasks, variation of test tasks.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

Сегодня в методике обучения географии, зачем и как учить географию, что школьники изучают по географии, какие виды и методы обучения следует использовать, рациональный контроль и оценка знаний учащихся, какие средства следует использовать при обучении географии и тем самым повысить эффективность урока есть проблемные вопросы, которых можно добиться. С этой точки зрения использование нестандартной тестовой технологии в географическом образовании является одной из актуальных проблем в географическом образовании. До этого в традиционном образовании студентов учили приобретать только готовые знания. Такой метод гасил самостоятельное мышление, творческий поиск, инициативу учащихся. Сегодня интерес и внимание к повышению эффективности обучения за счет использования в учебном процессе нестандартных тестовых заданий растет день ото дня.

Ключевые слова: Образовательная система, непрерывное образование, тест-дизайн, нестандартные тесты, типовые тесты, оценивание, контроль, эффективность обучения, интегративные тесты, адаптивные тесты, тесты целевого усвоения, содержание тестовых заданий, вариации тестовых заданий.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА НОСТАНДАРТ ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Бугунги кунда география фанини ўқитиш методикасида география фанини нима учун ва қандай ўқитиш, мактаб ўқувчилари география фанида нималарни ўрганиши, ўқитишнинг қандай турлари ва методларидан фойдаланиш зарурлиги, ўқувчилар билимини оқилона назорат қилиш, баҳолаш, ҳамда география фанини қандай воситалар билан ўқитиш керак ва бу орқали дарс самарадорлигига эришиш мумкин деган муаммоли саволлар мавжуд. Шу нуктаи назардан география таълимида ностандарт тест технологиясидан фойдаланиш география таълимидаги долзарб масалалардан ҳисобланади. Шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатиб келинган эди. Бундай усул ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ижодий изланиш, ташаббускорликни сўндиради. Ҳозирги кунда таълим жараёнида ностандарт тест топшириқларидан фойдаланиб, таълимнинг самарадорлигини кўтаришга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда.

Калит сўзлар: Таълим тизими, узлуксиз таълим, тест тузиш, ностандарт тестлар, стандарт тестлар, баҳолаш, назорат қилиш, таълим самарадорлиги, интегратив тестлар, адаптив тестлар, мўлжал олиш тестлари, тест топшириқлари мазмуни, тест топшириқлари вариативлиги.

Қириш. Бизга маълумки, XXI асрда жаҳон миқёсида таълим барқарор тараққиётни таъминлайдиган асосий омил сифатида эътироф этилмоқда. Хусусан, халқ таълими тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепциясида “Халқ таълими соҳасига замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацион лойиҳаларни жорий этиш; ўқитиш методикасини такомиллаштириш, ўқитувчилар ҳамда мактаб маъмуриятини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва воситалари билан таъминлаш; таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш тамойилларини босқичма-босқич тадбиқ этиш, муқобил ёндашувларни

ўрганишга ва илмий асослашга йўналтирилган амалий характердаги илмий изланишларни ривожлантириш”[1] каби устувор вазифалар белгиланган. Шунингдек, Президентимизнинг 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармонида [2] ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган устувор вазифалар алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳар бир жамиятнинг келажаги унинг ажралмас қисми ва ҳаётини зарурати бўлган таълим тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан белгиланади. Бугунги

кунда мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш, янги сифат босқичига кўтариш, унга илғор педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш ҳамда таълим самарадорлигини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Янги тахрирдаги «Таълим тўғрисида»ги Қонун [3] нинг қабул қилиниши билан узлуксиз таълим тизими орқали замонавий кадрлар тайёрлашнинг асоси ҳам такомиллаштирилди.

Мамлакатимизда фаолият олиб бораётган умумтаълим муассасаларида ташкил этилаётган фанлар қатори география дарсларини ҳам замон талаблари асосида ташкил этиш, унга энг илғор технологияларни жорий этиш ҳамда таълим самарадорлигига эришишга бўлган эътибор ҳам кун сайин ортиб бормоқда. Хусусан, бу ўринда ностандарт тестларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш ўқувчиларнинг география фанига бўлган қизиқишларини ошишига, уларнинг дунёқарашларини кенгайтишига, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни чуқур англашларига ҳамда табиатга нисбатан тўғри ва оқилона муносабатда бўлишларига ёрдам беради. Шунингдек, ўқитувчи томонидан ўқувчиларни назорат қилиш ва объектив баҳолашга имкон яратлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. 1920-йилдан бошлаб АҚШнинг айрим штатлари маориф бўлими тестлар бўйича имтиҳон олиш тажрибасини бошлаганлар ва 1930-йиллардан кейин бундай усул АҚШнинг ҳамма мактабларида қўлланила бошланган, тестлар тузиш бўйича кооператив хизмати ташкил қилинган. Унинг асосий вазифаси, АҚШнинг мактаб ва коллежларида ўқувчилар ўзлаштиришини кўрсатилган талаблар асосида аниқ баҳолаш мезонлари билан таъминлашдан иборат бўлган. Кейинчалик бу хизмат таълим тестлари хизматига айлантирилган. Имтиҳонлар бўйича кенгаш тестларнинг маълумотларини коллеж ва университетларга кирувчиларнинг билимини текширишда ишлатила бошланган [4].

География таълимида ўқувчиларнинг географик билим, кўникма ва малакаларини тест усулида аниқлаш методикаси Т.П.Герасимова, М.К.Ковалевская, В.А.Коринская, Л.М.Панчешникова ва бошқалар томонидан қўлланила бошланган [5]. Илк бор «ақлий тест» атамаси 1890-йил америкалик психолог Жеймс Маккин Каттел мақоласида қўлланилган бўлиб, унда коллеж ўқувчиларининг интеллектуал даражасини аниқлаш учун ҳар йили қўлланиладиган туркум тестлар тавсифланган. Француз психологи А.Бине ҳам ўз тадқиқотларини ақлий салоҳиятни аниқлаш усулларига бағишлаган. Маълумки, собиқ иттифоқда билим ва малакаларни тест орқали текшириш ноилмий деб қаралган, аммо 1970-йиллардан бошлаб тест усули мактабларда яна аста-секин тажриба сифатида олимлар ва илғор ўқитувчилар томонидан қўлланила бошланган.

Тадқиқот методологияси. География фанини ўқитишда тест саволлари, айниқса ностандарт тест топшириқларидан фойдаланишнинг аҳамиятли томонларидан бири шундаки, улар ёрдамида қисқа вақт давомида ўқувчиларнинг жуда кўп мавзулардан олган билимларини синаб кўриш ва аниқлаб олиш имконияти юқори бўлади.

Ностандарт тестлардан фойдаланиш биринчи навбатда ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ижодий ёндашув, мавзуда ўрганилган маълумотларни қайта ишлаш, ўз фикрини баён эта олиш, муайян жараён, объект ёки воқеанинг моҳиятини тушунтириш, мазкур жараён, объект ёки воқеанинг ўзига хос хусусиятини ажратиш кўрсата олиш каби ижобий фазилатларни шакллантиради

ва ривожлантиради. Шу билан бирга ностандарт тест топшириқларини тузиш география фан ўқитувчисида ижодкорлик (креативлик)ни шакллантириб, уни ривожлантиради, ўз устида ишлашга, ўзининг билимига танқидий муносабатда бўлишига олиб келади. Шунингдек, фан ўқитувчиси мавзунинг ўқитишда йўл қўйган камчиликларни аниқлашга имкон беради ҳамда иқтидорли, изланувчан ўқувчиларни аниқлашга ёрдам беради. Стандарт тестлар мазмунини бўйича репродуктив ва продуктив даражада, таркиби жиҳатидан тест топшириғи саволи ва тўғри ва нотўғри жавоблардан иборат бўлса, ностандарт тестлар ўзининг мазмунини, тузилиши ва қўлланиш мақсадига кўра муайян даражада фарқ қилади. [6].

Ностандарт тестлар мазмунини ва моҳиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратилади: интегратив, адаптив ва мезонли-мўлжал олиш тестлари [7].

Интегратив тестлар - интеграл мазмун, шакл, қийинлик даражаси бўйича ўсиб боровчи, таълим муассасаси битирувчисининг тайёргарлик даражаси ҳақида умумлашган якуний ҳуҷоса чиқаришга имкон берадиган тест топшириқлари саналади.

Адаптив тестлар - автоматлаштирилган, ўқувчиларга нисбатан индивидуал ёндашув имконини берадиган, топшириқ мазмунини, бажариш тартиб-қоида, шу топшириқни бажариш натижасида ўқувчининг эгаллаши мумкин бўлган баллари ва тест натижаларини умумлаштириш бўйича кўрсатмалардан иборат бўлади. Адаптив тестларнинг асосий гуруҳини пирамидали адаптив тестлар ташкил этиб, қўлланиш мақсадига кўра: ўртача оғирликдаги, ўқувчининг танлашига кўра аралаш, топшириқлар банкидан фақат қийин даражали бўлиши мумкин. Бу тестлар таълим-тарбия жараёнини ташкил этишнинг модул-кредит тизимида муваффақиятли қўлланилади. Бунинг учун фан ўқитувчиси битта мавзу, боб, бўлим, курс мазмунини бўйича турли қийинлик даражадаги бир неча вариантли тест топшириқларини тузиш ва амалда қўллаш маҳоратига эга бўлиши лозим.

Мезонли-мўлжал олиш тестлари - ўқувчиларнинг умумий тайёргарлик даражаси, мазкур курснинг ўқитилиш сифати, фан ўқитувчисининг педагогик маҳорати, таълим-тарбия жараёни самарадорлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

География таълимида ностандарт тест топшириқларини тайёрлашда мазмун ва шакл асосий ўринни эгаллайди. Шу сабабли, тест топшириқлари мазмунини танлаш қуйидаги принципларга асосланади [4]:

1. Тест топшириқлари мазмунини синонв мақсадига мослиги. Мазкур принцип ўқувчиларнинг география фанидан ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва баҳолашни рейтинг тизимининг назорат турларида тест топшириқларининг мазмунини мақсадга мувофиқ танланишини талаб этади.

2. Назорат ва баҳоланаётган билимларнинг муҳимлиги. Муҳимлик принципи тест топшириғи саволларига ўқув дастуридаги энг муҳим қонун, назария, тушунча ва кўникмаларни киритишни талаб этади. Бу жараёнда иккинчи даражали маълумотлар, рақамлар ва фактик материаллар тест топшириқларига киритиш тавсия этилмайди.

3. Мазмун ва шакл бирлиги. Мазкур принцип тест топшириқларининг мазмунини ва шакли бир-бирига мос, яхлитлиқни ташкил этишини талаб этади.

4. Тест топшириқларининг мазмунан тўғрилиги. Тест топшириқларига ўқув курси мазмунидagi объектив ва ҳақиқий билимлар киритилиши мақсадга мувофиқ. Мазмундаги баҳс ва мунозарага олиб келадиган масалалар тест топшириқларига киритилмаслиги лозим. Бу ҳолат

ўқувчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини ҳаққоний ва одилона назорат қилиш ва баҳолаш имконини бермайди.

5. Тест топшириқлари мазмунида ўқув курси мазмунининг қайта тақдим этилиши. Мазкур принцип тест топшириқларини тайёрлашда ўқув курси мазмунини тўлиқ ва етарли даражада қамраб олинишини назарда тутати. Ўқув курси бўйича ташкил этиладиган таълим-тарбия жараёнида мавзулараро, боблараро, бўлимлараро ва фанлараро боғланишларга етарли даражада эътибор қаратилган, мазмунан бу жараён ўқув материалида ўз аксини тушунчалар ўртасидаги боғланишлар шаклида топган бўлса, бунда ҳамма мавзулар бўйича эмас, балки танланган асосий мавзулар ва боблар бўйича тест топшириқлари тайёрланади.

6. Тест топшириқлари мазмуни фаннинг ҳозирги замон ҳолатига мослиги. Мазкур принцип тест топшириқлари мазмунини жамиятимизда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий қарашлар, ҳуқуқий метёрий ҳужжатлар, фаннинг ўқув курси таълим мазмунига киритилган фан янгиликларига мослашни талаб этади.

7. Тест топшириқлари мазмунининг мажмуали ва мувозанатлашган бўлиши. Мазкур принцип тест топшириқлари мазмунини танлашда мақсадга мувофиқликни келтириб чиқаради, назорат учун тузилаётган тест топшириқларининг мазмуни унинг тури ва қўлланишини эътиборга олинган ҳолда боб, бўлим ёки курс мазмунини тўлиқ қамраб олишни тақазо этади.

8. Тест топшириқлари мазмунининг тизимлилиги. Бунда тест топшириқлари мазмунини танлашда, мазмун ўқувчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини назорат қилишда тизимлилик талабларига жавоб бериши, бир-бири билан узвий боғланган билимларнинг умумий жиҳатларини акс эттириши зарур.

9. Тест топшириғи мазмунининг вариативлилиги. Тест топшириғи биринчи марта амалиётга жорий этилганда, уларнинг мазмуни ўқувчиларга маълум бўлиб қолади ва тест жавоблари ҳақидаги ахборотнинг четга чиқиб кетиш ҳолларининг олдини олиш учун, мазкур принцип тест саволлари ва жавобларини кўп вариантли қилиш, уларни алмаштириб, янгилаб туришни тақазо этади. Бу ҳолатда тест топшириқларининг мазмуни ва уни бажариш қийинлик даражасини сақлаш лозим бўлади [7].

Таҳлил ва натижалар. Ностандарт тестлардан фойдаланиш аввало таълим олувчиларда география фани ва унинг тармоқлари бўйича мустақил фикрлаш, ижодий ёндашув, мавзуда ўрганилган маълумотларни қайта ишлаш, ўз фикрини баён этиш, муайян жараён, объект ёки воқеанинг моҳиятини тушунтириш, мазкур жараён,

объект ёки воқеанинг ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсата олиш каби ижобий фазилатларни шакллантиради ва ривожлантиради.

Шунингдек, ностандарт тест топшириқларини тузиш география фани ўқитувчисига ижодкорлик (креативлик)ни шакллантиради, фанга бўлган географик ва картографик билимларни ривожлантиради, фан ўқитувчиси ва талабаларни ўз устида ишлашга, ўзининг ишига танқидий муносабатда бўлишига олиб келади. Айни пайтда таълим олувчиларга мавзунини ўқитишда йўл қўйган камчиликларини аниқлашга имкон беради, ҳамда иқтидорли ўқувчиларни аниқлашга амалий жиҳатдан ёрдам беради. Ностандарт тест технологиялари фан ўқитувчисига дарс жараёнини самарали ташкил этишда, ўқувчиларни ҳолисона, адолатли баҳолашда ва ўқувчилар билимининг назорат қилишда аъло даражадаги қўмақчидир.

Бу тест топшириқларининг ижобий хусусиятларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- география фани ўқитувчисига бир вақтнинг ўзида бир неча талабани ёки бутун аудиторияни нисбатан қисқа вақт давомида баҳолаш имконини беради ва ўқитувчи топшириқларни текшириш жараёнини осонлаштиради (гуруҳдаги талабалардан оғзаки сўров усулида қанча вақт кетишини ёки ёзма топшириқларни текширишга кетадиган вақт ҳамда ўқувчиларнинг хусниҳати билан боғлиқ муаммоларни ҳал этади);

- мавзунини тўлиқ қамраб олади ва ўқувчиларнинг билим даражасига қараб табақалаштириш имконияти яратилади;

- ностандарт тест топшириқлари орқали ўқувчиларнинг билимининг баҳолашда улар томонидан турли норозилик билдирилишининг олдини олади, яъни эътирозлар билдирилишига ўрин қолдирилмайди [8].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ностандарт тест топшириқларидан таълим жараёнида фойдаланиш ўқувчиларнинг замонавий жамиятда ўз-ўзига таълимнинг айрим масалаларини ҳал қилиш, ҳар бир инсонга, унинг қизиқишлари, қобилиятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, бутун ҳаёти давомида таълимга эркин ва очиқ киришни таъминлаш демакдир.

Ўзлуksизлик ва узвийлик таълим тизимда ортиқча тақрорийликка чек қўйиб, аввало, жамиятнинг маънавий ва интеллектуал салоҳиятини кенгайтиради, қолаверса, давлатнинг ижтимоий ва илмий – техник тараққиётини такомиллаштириш омили сифатида ишлаб чиқаришнинг барқарор ривожланишини таъминлайди. Ностандарт тест топшириқларининг ўқув-тарбия жараёнига кириб келиши ҳар бир инсоннинг ўз касбий тайёргарлигини, маҳоратини қучайтириш имконияти яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 й.
2. 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2020 й., 23-сентябр, 13-16-модда.
4. Алимкулов Н.Р., Рахимова Ч.Н., Хабибуллаева Д.Ш. “Олий таълим география фанларини ўқитишда ностандарт тестларнинг ўрни”. Янгилаётган Ўзбекистонда география: фан, таълим ва инновация. Респ.илмий-амалий конференция материаллари. 15.12.2022.
5. Авезов Ш., Сайдамов Ф.Р., Султонова Н. Табиий география: стандарт ва ностандарт тест топшириқлари. “Innovatsiya-Ziyo” нашриёти. Т.: 2019.
6. Толипова Ж.О. Педагогика квалиметрия. Т.: 2016.
7. Тошкент давлат педагогика университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармок маркази, “Педагогика квалиметрия” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. Тошкент-2021.
8. Garry G. Azgaldov.Alexander V. Kostin Alvaro E. Padilla Omiste. The ABC of Qualimetry. Toolkit for measuring theimmeasurable Ridero 2015.

-
9. Вахобов Х., Алимкулов Н.Р., Султонова Н.Б.. География ўқитиш методикаси. “Нодирабегим”, Т.: 2021.
 10. Bloom B.S. a.o. Handbook on Formative and Summative Evaluation of Student Learning. N - Y., McGraw-Hill, 2014. – с-232.

Бобур АБДУЛХАКИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: ozodbek.radjabov.94@inbox.ru

Ўзбекистон халқаро Ислом академияси профессори Турсунмуратов Т. тақризи асосида

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE INTERNET IN THE FORMATION AND STRENGTHENING OF IDEOLOGICAL IMMUNITY IN YOUNG PEOPLE

Аннотация

Today, the basis of sustainable development of any country is based on the widespread introduction of innovative and modern technologies. Along with the development of all sectors of society, the introduction of digital technologies affects the education system, but the interconnected, unique, progressive development of science and technology has determined the foundations of social development. This article highlights the role of the Internet global network in the formation and strengthening of ideological immunity in young people.

Key words: Ideology, youth, internet, education, technology, political culture.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРНЕТА В ФОРМИРОВАНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Сегодня основу устойчивого развития любой страны составляет широкое внедрение инновационных и современных технологий. Наряду с развитием всех слоев общества внедрение цифровых технологий затрагивает систему образования, но взаимосвязанное, уникальное, поступательное развитие науки и техники определило основы общественного развития. В данной статье освещается роль глобальной сети Интернет в формировании и укреплении идеологического иммунитета у молодежи.

Ключевые слова: Идеология, молодежь, интернет, образование, технологии, политическая культура.

ЁШЛАРДА МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ ШАКЛЛАНИШИ ВА КУЧАЙИШИДА ИНТЕРНЕТНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Бугунги кунда ҳар қандай давлатнинг барқарор ривожланишининг асоси инновацион-замонавий технологияларнинг кенг жорий этилишига бориб тақалади. Рақамли технологияларнинг жорий этилиши жамиятнинг барча тармоқларини ривожланиши билан бирга, у таълим тизимида ҳам таъсир кўрсатади, балки фаннинг ўзаро боғлиқ, ноёб, прогрессив ривожланиши ва технологиялари ижтимоий тараққиётнинг асосларини белгилаб берибди. Ушбу мақолада ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланиши ва мустаҳкамланишида Интернет глобал тармоғининг ўрни ёритилган.

Калит сўзлар: Мафкура, ёшлар, интернет, таълим, технология, сиёсий маданият.

Кирриш. Узоқ вақт давомида ёшлар мафкурасини ўрганишга замонавий инглиз концепцияси катта таъсир кўрсатди. 1964 йил Бирмингем университетида Ричард Хоггарт томонидан маданият тадқиқотлар жамияти ташкил этилган (“Ёшлар мафкураси” шакли сифатида ҳам талкин қилинади)[1]. Ўзгаришлар концепциянинг семантик мазмуни ёшлар мафкураси асосан, жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида глобаллашув ва ахборот маконини кенгайтириш жараёнлари билан боғлиқ.

Глобал Интернет тармоғи дунёнинг ҳар қандай бурчагида ҳар қандай онлайн мулоқот қилиш учун имконият бериб кенгаймоқда. Бугунги кунда кўплаб соҳаларда барча даражаларда чуқур ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўз навбатида янги технологиялар тобора ортиб бораётган замонавий ёшларнинг мафкурасига таъсир қилмоқда. Технологик инновацияларнинг аксарият фаол фойдаланувчилари ёшларни ташкил этади. Бу эса ўз-ўзидан шуни кўрсатиб турибдики, XXI асрдаги ҳозирги технологик муҳит янги замонавий авлодни шаклланишига олиб келди. Британия агентлиги Офком маълумотларига кўра, ҳозирги кунда ҳар 6-7 ёшли бола планшетга эга ва 8-9 ёшида деярли ҳар бири планшетдан фойдаланишининг минимал кўникмаларини ўзида ҳосил қилади. Демак, рақамли технологияларга бўлган эҳтиёж ёшларда

демографик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ўзгаради. PEW тадқиқот марказининг ҳисоботида кўра, энг замонавий ота-оналар болаларга оз вақт сарфлайди. Шунинг учун, янги авлодда ёшлиқдан планшет орқали ўсиб бораётган рақамли технологиялар орқали дунё билан мулоқот қилиш ва ўзини ифода этиш усули пайдо бўлади.

Инглиз олимларининг ҳисоботида кўра, 2024 йилга келиб замонавий технологияларнинг фойдаланувчилари ер аҳолисининг 66 фоиз (5,3 млрд.)ини ташкил этади. Бунинг натижасида интернет тезлиги икки баробардан зиёд (110,4 Мбит /с), мобил алоқа тезлиги эса уч баробар (43,9 Мбит / с. гача), 5Г эса 13 баробар тезлашади (575 Мбит/с). Ушбу татқиқот натижасига кўра, 15-23 ёшли ёшларнинг 83 фоизи аллақачон рақамли технологиялардан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиб, улар орасида эрта ўз иш фаолиятини бошлаган ёшлар мавжудлиги аниқланган [2].

Уларнинг ичида 15 ёшли Анастасия Радзинская фаол янги технологиялар ва сайтлардан фойдаланиш бўйича, кетма-кет икки йил дунёнинг энг юқори ҳақ тўланадиган Youtube блоггерлар топ-10 лигига кирган. Бир йил давомида унинг каналларидан бир ойлик даромади \$18 дан \$18,5 миллионгача кўтарилган. Бу ўз навбатида янги замонавий технологиялар асосан, ёшлар орасида оммалашаётганидан далolat беради[3].

Шунингдек, ҳозирги кунга келиб, замонавий ёшлар томонидан фойдаланиладиган платформалар ёшлар манфаатларига жавоб берадиган кўнгличар контентнинг машхурлигини оширишга ёрдам бермоқда. Масалан, ҳозирда ёшлар учун энг яхши дастур Snapchat бўлиб, унинг фойдаланувчилари 2,5 миллиард одамни ташкил этади, уларнинг аксарияти ўсмирлардир. Ушбу дастурнинг оммалашаётганига сабаб, фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган хизматларнинг ўсиб бораётганлигидир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Интернет-коммуникацияларни ўрганиш муаммолари Ю.Д.Бабаева, Э.П.Белинская, А.Э.Войскунский, А.Э.Жичкина, Д.В.Иванов, Д.И.Кутюгин, В.Л.Силаева, О.Г.Филатова, Ж.И.Семпси, В.Фриндте, Т.Коехлер, Т.Шуберт, Ж.Стеуер, Ш.Туркле, К.С.Ёунг ва бошқаларнинг асарларида тармоқдаги алоқа ва фойдаланувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги муаммолари муҳокама қилинади, шу билан бирга тармоқ мулоқотида шахсни ўз-ўзини намойиш қилиш тамойиллари, виртуал маконда идентификация қилиш, ривожланаётган виртуал жамоаларнинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари, Интернет-гиёҳвандлик муаммолари очиби берилган[4].

Пандемия билан боғлиқ ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, сиёсий ва ижтимоий соҳадаги инқироз, умуман, жамият, хусусан, ёшларнинг одатий ҳаётида жиддий ўзгаришларни амалга оширди. Бир томондан, ёшларнинг бўш вақти кўп бўлса, иккинчи томондан, ахборот технологияларининг ёшлар маданиятига таъсири билан боғлиқ муаммо келиб чиқди. Айнан интернет маконининг кенглигида ёшлар маданияти шаклланимоқда. Таъкидлаш жоизки, интернет ахборот технологияларининг ёшлар маданиятига таъсир этишининг асосий механизми ва усули ҳисобланади. Ахборот технологияларининг ёшлар маданиятига таъсирининг табиати ва даражасини кўриб чиқишдан олдин, бу ҳодиса нима эканлигини аниқлаш керак. Илмий адабиётларда ёшлар маданияти ҳодисасига турли позициялардан қаралади. Ю.В.Юхлиннинг таъкидлашча, ёшлар маданияти – бу ўз ва ижтимоий ҳаётни қуриш, шахслараро муносабатларни ўрнатишнинг табиати ва хусусиятлари тўғрисидаги мустақил ва нисбатан мустақил тамойиллар ва ғоялар тўпламидир[4].

Бу позиция ёшлар маданиятини алоҳида ёш шахс ва умуман, барча ёшлар ҳаётини белгилайдиган ўзига хос дунёқараш сифатида тақдим этади. Қисман, бу ёндашув ўрганилаётган концепциянинг мазмуний томонини акс эттиради ва ёшларнинг асосий тамойиллари ва асосларини белгилашда ахборот технологияларининг таъсири даражасини тушунишга ёрдам беради. Интернет макон шахсни "шахсиятсизлантиради", уни индивидуалликдан маҳрум қилади ва умуман ёшлар ҳаётини қуришда намуна бўлади. Н.Н. Ветошкин ва А.С. Кашченковнинг фикрига кўра, "ёшлар маданияти - бу ҳаётга йўналтирилган йўналиш, ёшларнинг ҳулқ-атворини, қадриятлар тизимини шакллантиришга, "мен" ни аниқлашга, эҳтиёжларни аниқлаш ва қондиришга, социализация ва катталар ҳаётига мослашишга қаратилган махсус психологик таълимдир"[5].

Шу нуктаи назардан қараганда, ёшлар маданияти нафақат ёшлар ҳаётига таъсир кўрсатадиган тамойиллар ва асослар тизими, балки ёш шахсга жамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлишга имкон берадиган ёки жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлишга имкон берувчи семантик ва мафкуравий асосдир.

Сўнгги ўн йилликда рақамли технологияларнинг ривожланиши, уларнинг ҳаётнинг турли соҳаларига жадал кириб бориши ёшлар шахсининг ривожланишига таъсир қилади, таълим-тарбия имкониятларини, алоқа тизимини,

бўш вақтни сезиларли даражада кенгайтиради. Замонавий технологияларининг ижобий таъсири билан бир қаторда салбий таъсир ҳам мавжуд. Олимлар, учинчи минг йилликнинг аҳолиси "кўрқинчли ва чекланган" одамлар бўлиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирмоқда. Глобал Интернет тармоғи жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрларнинг шаклланишига потенциал таъсир кўрсатиши мумкин, у деярли чексиз ривожланиш имкониятларини ҳам беради. Интернет ва компютер ўйинлари инсонни шунчалик асир қиладики, у компютерда кўпроқ вақт сарфлаш истаги пайдо бўлади, унинг жисмоний ҳаракати камаюди, ҳақиқий дунё ўрнини виртуал ҳаёт эгаллайди, у ерда инсон қудратли ҳис қилади. Шунинг учун бу муаммо бизнинг давримизда, албатта, долзарблигича қолмоқда деган хулосага келиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолани ёзишда тарихий-қиссий методдан фойдаланган ҳолда таҳлил қилинди.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий жамиятни ривожлантиришнинг ҳозирги даври инсон фаолиятининг барча соҳаларида қўлланиладиган компютер технологияларини жадал ривожлантириш, глобал ахборот маконини шакллантириш билан тавсифланади. Ёшлар ҳаётида ахборот муҳити алоҳида ўрин тутди, бу ёшларнинг маданий ҳаётининг эски шакллари, уларнинг мулоқот турларини ўзгартиради, маданий мулоқот йўлини турлантиради. Шубҳасиз, дунёдаги Интернетга бўлган ижтимоий талаб жуда юқори. Ихтисослашган компютер тармоғидан Интернет қисқа вақт ичида ижтимоий тизимнинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлди. CamScore аналитик компаниясининг ҳисоботида кўра, дунёдаги Интернет фойдаланувчилари сони 2021 йил май ойида 2009 миллионга етди ва бу кўрсаткичлар йил сайин ошиб бормоқда. Шунингдек, Россияда эса "Жамоатчилик фикри" жамғармаси маълумотларига кўра, 29,4 миллион киши интернетдан фойдаланмоқда, бу Россия умумий аҳолисининг 26 фоизини ташкил этади. Шундай қилиб, 5 йил давомида Интернет аудиторияси сезиларли даражада ўсди (18%). Улардан тахминан 40 фоизи ҳар кун виртуал ҳақиқат дунёсига "шўнғийдилар"[6]. Шунингдек, интернет ва ахборот технологиялари фойдаланувчилари асосан, ёшлардир.

Интернет инсон ақлининг энг катта ютуғидир. Бир нечта тугмачаларни босиб, глобал телекоммуникация тармоғи ҳар қандай маълумотни топишга, ҳар қандай масофадан туриб суҳбатдош билан мулоқот қилишга, минглаб километрларда содир бўлган фото ёки видео воқеаларни кўришга имкон беради. Интернет орқали талабалар ўқув фанлари бўйича масалаларни муҳокама қилишлари мумкин. Бундан ташқари, Интернет энг арзон ва энг демократик оммавий ахборот воситасидир. Интернет орқали ҳар қандай одамни эшитиш мумкин. Кўп одамлар ўз муаммоларида ёлғиз қолишни тўхтатадилар. Бироқ, глобал тармоқнинг ижобий жиҳатини ҳисобга олган ҳолда, бугунги кунда янада аниқроқ бўлган муаммоларни унутмаслигимиз керак. Интернет жамиятимизнинг ҳолати, дунёқарашимиз, мулоқотимиз сифати, маънавий ва маданий қадриятларимиз тизими акс эттирилган ойна. Жамиятда Интернет орқали тарқалган салбий жараёнларга алоҳида эътибор берилиши керак: тажовуз, муросасизлик, шафқатсизлик, ахлоқий бузуқлик, фойда ва завқ-шавқга сиғиниш. Кўпгина интернет сайтлари ахлоқий маънода руҳсат этилган чегараларни кесиб ўтади, баъзилари эса умуман қонунга зиддир. Янги технологияларнинг ривожланиши билан компютер ўйинлари янада ривожланган бўлиб, ҳақиқат ва виртуал макон ўртасидаги чизик ўчирилади. Агрессив

участкаларни ўз ичига олган тармоқ ўйинлари тажовузни виртуал дунёдан реал дунёга кўчиришга олиб келиши мумкин. Интернет-макон, унинг афзалликлари туфайли, инсон кундалик ҳаётда амалга оширилмайдиган эҳтиёжларини қоплашга интилаётган ҳақиқий дунёга муқобилдир. Шундай қилиб, инсон ҳақиқий ва виртуал оламларни ажрата олмайди. Унинг мавжудлиги ва ахборотнинг улкан ҳажми туфайли Интернет ёшларнинг дунёқарабини шакллантиришда асосий рол ўйнайди. Шунинг учун жаҳон тармоғи нафақат яратилишга, балки йўқ қилишга ҳам йўналтирилиши мумкин бўлган улкан салоҳиятга эга.

Интернет ёшларнинг ортиб бораётган компьютер қарамлиги муаммоси билан чамбарчас боғлиқ. Ўз навбатида компьютерлар ўзининг яхши ва ёмон хусусиятларига эгадир. Биз уни қандай ишлатишимиз муҳим. Компютерни суистеъмол қилиш- бу дори. У нафақат боланинг ва катталарнинг танасига ва руҳига салбий таъсир кўрсатади. Бу эса фанда "Компютер касаллиги" деб ҳам аталади. Умун олганда, компютерда оқилона чегаралар ичида ишлаш, баъзи видео ўйинлар каби, инсон учун фойдали бўлиши мумкин. Компютерда ўтказиладиган вақт рухсат этилган чегаралардан ошиб кетганда ва патологик гиёҳвандлик мавжуд бўлганда, компютерда узокроқ бўлиш зарурати пайдо бўлади. Компютернинг салбий хусусиятларидан фойдаланган ёшларга у ўзини чуқурлаштириши, унга муте бўлган фойдаланувчи ташқи ҳодисаларни сезмайди ёки эътиборсиз қолдиради, ҳақиқий ҳаётга ёмон мослашади. Компютер ўйинларига бўлган эҳтирос виртуал ҳақиқатга янада кўпроқ шўнғишга олиб келади ва натижада қарамлик бошланади.

Шунингдек, замонавий технологияларнинг ривожланиш шароитида асосий масалаларидан бири ёшларга оид давлат сиёсатини ҳуқуқий тартибга солиш уни шакллантириш ва амалга оширишнинг асосий жиҳатларидан биридир. Ҳуқуқий тартибга солиш даражаси ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишнинг самарали ташкилий-бошқарув механизмларини шакллантириш истикболларини белгилаб беради.

Шу билан бирга, замонавий ахборот технологиялари одатий ишларни алмаштиради. Ҳар йили тобора кўпроқ касблар одамлардан роботларга ўтмоқда. Рақамлаштириш ва роботлаштириш профессионал фаолиятнинг барча соҳаларига фаол кириб бормоқда. Технология тез суръатлар билан

ривожланмоқда, бу эса билимларнинг эскиришига олиб келади. Бундай вазиятда ёш авлоднинг бўлажак касб танлашига қандай жиддий ёндашиш, меҳнат бозорида талаб ва рақобатбардошликни сақлаб қолиш масалалари долзарб бўлиб қолмоқда. XXI аср авлоди рақамлаштириш даврида ўсган. Улар учун Интернет шунчаки мессенжерлар ва ўйинлардаги мулоқот эмас, балки янги билим олиш ёли, малака оширишнинг узлуксиз жараёни, гоёларни ишлаб чиқиш ва онлайн бизнес очиш платформасидир. Россияда ўтказилган сўров натижаларига кўра, рақамли муҳит ёшларнинг касбий маданиятини шакллантиришга сезиларли таъсир кўрсатади деган хулосага келишимиз мумкин.

Хулоса ва тақлифлар. XXI аср ёшлари янги авлод бўлиб, у ўсиш суръати, глобаллашув жараёнлари, янги инновацион технологиялар, ижтимоий тармоқлар, мобил мессенжерларнинг жорий этилиши жиҳатидан олдинги авлодлардан тубдан фарқ қилади. Бу дунёқараш, ҳаётий тамойиллар, тафаккур тарзини шакллантиришда ўз изини қолдирди. Яна бир муҳим фарқ шундаки, эндиликда ёшлар касб танлаш, турмуш тарзи, шахсий камолотга онгли ва масъулият билан ёндашмоқда. Ўтган асрнинг бошларида келажакдаги касбни танлаш жараёни ота-оналарнинг қўлида эди.

Рақамлаш жараёнининг ёш авлодга таъсири кўламини аниқлаш учун Россия ҳукумати ҳузуридаги Молия университети ходимлари "Рақамли алоқаларнинг ёшларнинг касбий маданиятига таъсири" умумроссия тадқиқотини ўтказди. Тадқиқотга кўра, деярли барча респондентлар (90,2%) учун Интернет таълим ва касбий маълумотларнинг муҳим ёки мутлақо ажралмас манбаи ҳисобланади. Респондентларнинг қарийб ярми (47,0%) учун Интернет биринчи навбатда маълумот олиш ва оммавий алоқа воситаси бўлиб, бу профессионал имиджни шакллантириш имконини беради. Респондентларнинг ярмидан кўпи (59,3%) профессионал билим ва кўникмаларга эга бўлиш учун рақамли коммуникациялардан фаол фойдаланишга эътибор қаратган ва шунга ўхшаш қисми (40,7%) таълим ва касбий ўзаро алоқаларни амалга оширишда етарли даражада пассивдир. Касбий танлов ҳақида хабардорлик. Тадқиқот ёшларнинг онлайн бизнес қуриш (50,5%), ихтиёрий (кўнгили) ташкилотларнинг онлайн тармоқ шакллари ривожлантириш (64,6%), онлайн давлат хизматлари (72,4%), ўзини ижодий онлайн амалга ошириш (75,4%) каби тармоқ амалиётларига алоҳида мойиллигини аниқлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Haenfler, Ross. Goths, Gamers, and Grrrls. Deviance and Youth Subcultures – New York, Oxford: Oxford University Press, 2010. – 158 p.
2. Hodkinson, Paul. Net.Goth: Internet Communication and (Sub)Cultural Boundaries / The Post-Subcultures Reader, D. Muggleton and R. Weinzierl (eds) – Oxford: Berg. – p. 285.
3. Молодежь не может жить без Интернета. [Электронный ресурс] // Hi-Tech. Mail.ru Режим доступа: URL: http://soft.mail.ru/pressrl_page.php?id=43847. Дата обращения: 17.06.2014.
4. Yu.V. Migunova – PhD in Sociology, Senior Research Fellow, Institute of Socio-Economic Research – a separate structural subdivision of the Ufa Federal Research Centre of the Russian Academy of Sciences, Republic of Bashkortostan, Ufa, Russia. https://elibrary.ru/author_items.asp?authorid=721017.
5. Юхлин Ю.В. Молодежная культура: особенности становления, современное состояние и тенденции развития. – Нижневартовск, 2017. – 117 с.
6. Ветошкина Н.Н., Кашенко А.С. Особенности содержания смысловых ориентаций молодежной культуры // Социальная интеграция и развитие этнокультуры в евразийском пространстве. – 2019. – Т. 2. №8. – С. 332.
7. Hodkinson, Paul. Net.Goth: Internet Communication and (Sub)Cultural Boundaries / The Post-Subcultures Reader, D. Muggleton and R. Weinzierl (eds) – Oxford: Berg. – p. 282.

Шахноза АГЗАМХОДЖАЕВА,
доцент. Кандидат философских наук,
Ташкентский институт текстильной и лёгкой промышленности
E-mail: Shaxnozaagzamxodjajeva@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, professor G.K.Masharipova taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF SUFISM CATEGORIES IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Abstract

This article examines the Sufi terminology used in the works of Alisher Navoi to express his innermost thoughts, spiritual state and mystical aspirations. His love lyrics, the epics "Language of Birds", "Farhad and Shirin", "Layli and Majnun" and others are especially saturated with Sufi concepts. The work "Nasaim ul-muhabbat" is entirely devoted to Sufism, the life and work of the great sheikhs. Along with the wide use of Sufi concepts, Navoi develops his own categorical apparatus, his own classification of terms, placing these categories in a hierarchical sequence corresponding to his worldview and value orientations.

Keywords: Category, hierarchical activity, terms, Sufism, Lyubna lyrics, Sufi concept, spiritual state, thoughts.

РАЗВИТИЕ КАТЕГОРИЙ СУФИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация

В данной статье исследуется суфийская терминология, использованная в произведениях Алишера Навои для выражения его сокровенных мыслей, духовного состояния и мистических устремлений. Особенно насыщены суфийскими понятиями его любовная лирика, эпосы "Язык птиц", "Фархад и Ширин", "Лейли и Маджнун" и другие. Произведение "Насаим уль-мухаббат" целиком посвящено суфизму, жизни и творчеству великих шейхов. Наряду с широким использованием суфийских понятий, Навои разрабатывает свой категориальный аппарат, свою классификацию терминов, расставляя эти категории в иерархической последовательности, соответствующей его мировоззрению и ценностным установкам.

Ключевые слова: Категория, иерархическая деятельность, термины, суфизм, любна лирика, суфийские понятие, духовного состояния, мыслей.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SOFIYLIK KATEGORIYALARINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida uning botiniy fikrlari, ruhiy holati va tasavvufiy intilishlarini ifodalashda qo'llanilgan so'fiylik terminologiyasi ko'rib chiqiladi. Uning ishq lirikasi, "Qushlar tili", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" va boshqa dostonlari, ayniqsa, so'fiylik tushunchalari bilan to'yingan. "Nasoim ul-muhabbat" asari to'liq tasavvufga, buyuk shayxlar hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan. Navoiy so'fiylik tushunchalarini keng qo'llash bilan birga o'zining kategorik apparatini, atamalarning o'ziga xos tasnifini ishlab chiqadi, bu kategoriyalarni o'zining dunyoqarashi va qadriyat yo'nalishlariga mos keladigan ierarxik ketma-ketlikda joylashtiradi.

Kalit so'zlar: Kategoriya, ierarxik faoliyat, atamalar, so'fiylik, lyubna lirikasi, so'fiylik tushunchasi, ruhiy holat, fikrlar.

Когда Навои встал на путь суфизма, последний имел уже более чем семивековую историю, сотни различных тарикатов, широко разработанную понятийную структуру. В историческом ракурсе становление суфийской терминологии можно разделить на те же периоды, которые соответствуют историческому прошлому самого учения:

1) возникновение и развитие первоначального суфизма в VII – VIII вв. В это время суфизм проявился в форме умеренного аскетизма. Это относится и к литературным источникам того периода. Суфийские учения тогда были связаны с изучением и составлением комментариев Корана, сборников хадисов, разработкой мусульманского законодательства – фикха. Как подчеркивал Дж. Макдиси, улемы и факихи в большинстве своем были суфиями, а идеи, исповедующиеся в этих кругах – суфийскими, что было вполне приемлемым явлением до тех пор, пока суфизм не оформился в отдельные тарикаты и сделался отдельным учением [1, стр. 180].

Суфизм в этот период принимал аскетические формы, в это время суфии чаще назывались "аскетами" (зуххад; ед.ч. захид), "подвижниками" (нуссак; ед.ч.

насих), "богомольцами" ('уббад; ед.ч. 'абид), кроме того, были многочисленные сверхобязательные молитвы и посты (навафил), добрая бедность (факр), скрупулезное различение дозволенного и запретного (вара'), стойкое перенесение страданий и лишений (сабр), предание себя божественной воле (таваккул), удовлетворенность своей земной долей (рида);

2) в конце IX–X вв. произошло выделение синкретического суфизма и его обособлением в самостоятельное религиозно-философское учение. Особенно после Мансура аль-Халладжа в суфизме стали сильны элементы мистики и пантеистические концепции. Формирование собственной концепции синкретического суфизма проявились в познании бога «через мистическую любовь к нему и растворение суфия в нем – аль-фани и ведущей к "сверхбытию" аль-баки – вечности в Абсолюте». Этот мистический этап познания хорошо описал Ходжа Мухаммад Парса (ум. в 822/1419 г.) в сочинении "Рисала-йи кудсийа" ("Священный трактат"). В Рукописном фонде ИВ АН РУЗ хранится шесть списков данного сочинения. Кстати, этот выдающийся теоретик суфизма имел богатейшую библиотеку, о которой подробную информацию дает в своей докторской

диссертации (DcS) Директор Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари Шавасил Зиёдов.

Результатом этого стало усиление противостояния между официальным учением и различными суфийскими концепциями. В X в. возникли организационные формы суфийских движений, те или иные высказывания суфийских лидеров шокировали представителей ортодоксального мусульманского духовенства, например, противостояние Ахмада ибн Ханбалы и аль-Хариса аль-Мухасиб. Последний был основателем багдадской школы исламской философии, учитель суфийских богословов Джунайды Багдади, Ибн Ата, Сари Сакати и других. Он разработал суфийскую психологию – «науки о сердцах и помыслах». Идеи аль-Мухасиб особенно повлияли на такие суфийские братства (тарикаты), как казаруния и шазилия [2].

Первым признаком институализации суфизма стал институт духовного наставничества. К XI в. появляются духовные обители – ханака, центр новой собственной школы тариката.

Алишер Навои в своем «Насаим уль-мухаббат» рассказал о появлении первых ханака: Абухашим Суфий, современник Суфьяна Саври, был шейхом в Сирии. Первый ханака был построен благодаря его встрече с другим, совершенно незнакомым дервишем. Свидетелем этой встречи стал император христиан, который охотился в тех местах. Он увидел, как двое дервишей очень мило и ласково поздоровались, сели друг против друга, достали из своих сумок скромную еду, угостили друг друга и по окончании «пиршества» еще более дружно простились меж собой. Император был восхищен этой картиной любезности, догнал одного из дервишей и спросил о степени их родства. Тот ответил, что нет никакого родства. На вопрос: может быть это твой друг или знакомый был такой ответ: впервые вижу этого дервиша; вопрос: откуда он, может земляк твой? Ответ: я не знаю, откуда, куда и зачем он держит путь. Увидев недоумение христианина, Абухашим сказал, что таковы правила их тариката (ордена). Узнав, что у них нет ни единого места для собраний, встреч и бесед, император построил в Рамле первый ханака [3, стр. 28].

В период IX–X вв. шла разработка суфийской теории и терминологии в нескольких направлениях: Аль-Мухасиб (781–857) и его вклад в формулирование основ суфийской «психологии»; Зуннун аль-Мисри (ум. в 860/61 г.) и его роль в превращении суфизма в систему мистической философии; Сахль ат-Тустари (ум. в 896 г.) развитие коранической экзегетики и теософии; ат-Тирмизи (ум. в конце IX в.) развитие мистической психологии и представления о «святых». Произошло выделение в тасаввуфе умеренного и «крайнего», или «экстатического» направлений. Крайние суфийские интерпретации и проповедь мистического экстаза получили развитие в трудах аль-Бистами (ум. в 875 г.) и аль-Халладжа (858–922). Умеренный суфизм нашел в практике аль-Джунайды Багдади.

Понятие тавхида [Тавхид – от арабского слова ахад, вохид – один, единственный – Ш.А.] – единобожия в суфизме понималось как:

- а) растворение (тазвиб) человеческой воли в божественной (тавхид иради);
- б) самоуничтожение (фана) человека, охваченного страстным томлением (ишк) по божеству в его бытии (вуджуд) (тавхид шухуди);
- в) положение того, что нет сущего (шауджид) кроме божества (тавхид вуджуди). Концепция аль-Араби «вахдат аль-вуджуд» (единство единства бытия).

Такое понимание тавхида, в отличие от консервативного, в суфийском толковании есть мистический путь, направленный на познание собственного внутреннего мира. Постепенно меняется линия противостояния ортодоксального ислама и его новых оппонентов, которыми становятся суфийские тарикаты мистической направленности.

Внутренняя структура суфийских орденов основана на строгой иерархии и подчинена руководителю ордена шейху. Структура внутренней иерархии также подкреплена базовым элементом вероучения – культом святых. Святые в суфизме представляются человеком, достигший совершенства в познании бога, открывший для себя все сокровенные тайны и способный творить чудеса (мессианский характер учения). Культ святых уже в X в. развил идеи о невидимой иерархии живых святых, мистическим образом скрытых от большинства живых людей, и эта иерархия возглавлялась неким верховным святым «кутб».

Конечной целью мистика считается достижения категории «фана» (небытие), когда при полном углублении в медитацию может зародиться чувство полного уничтожения «я», человек исчезает, остается только Бог. Хотя для большинства суфийских лидеров фана – это не конечный пункт, за фана идет ее логическое следствие – бака (вечность): ощутив уничтожение своего временного преходящего «я», путник погружается в море Абсолюта.

Аттар седьмую долину назвал долиной Растворения Сущности (Фана): высшее теопатетическое состояние единения с Богом, когда сущность тонет в океане любви [4, стр. 9]. Но до этого путник, согласно Аттару, должен пройти первые шесть долин: 1) Долина Поиска (Талаб), где путник (салик) должен освободиться от всей принадлежавшей ему собственности, стать нищим и одиноким; 2) Долина Любви (Ишк), которую можно сравнить с земным раем Данте, где начинается стадия просветления; 3) Долина Знания (Марифат): здесь Бог виден во всем. Это высокая стадия созерцательного общения; 4) Долина Отрешенности (Факр): состояние полного растворения в Боге; 5) Долина Единения (Тавхид): состояние экстаза и блаженных видений; 6) Долина Изумления (Хайрат), о которой можно сказать следующее: «Приближение к восприятию Бога, когда глаза слепнут от Его невообразимого сияния» [4, стр. 9].

У Навои эти семь долин названы следующим образом: Долина Исканий (Талаб); Долина Любви (Ишк); Долина Познания (Маърифат); Дол (долина) Безразличия (Истигно); Дол (долина) Единения (Тавхид); Долина Смятения (Хайрат); Дол (долина) Отрешения (Факр-фана) [5, стр. 219–220]. Седьмой и последний этап пути суфийского совершенствования, соответствующий обретению вечности в результате полной отрешенности от своего суетного «я» и слияния с искомым «другом», т. е. Аллахом.

Сам путь мистического самоусовершенствования делился на три основных этапа. Первый этап – это соблюдение всех предписаний шариата, в основном это исполнение пяти столпов Ислама. Второй этап – это этап тарикат – путь духовного совершенствования. На этом пути существуют образ стоянок, обозначающиеся термином «макам». Каждый из макамов представляет собой известное психическое состояние, свойственное данному этапу.

Основные макамы: тавба (покаяние); вара (осмотрительность, благочестие) – путник должен стараться не причинить никому зла. На пути духовного подвижничества возникают и другие явления – кратковременные настроения или порывы, обозначающие

термином “хал”. Последний этап обозначен как хакикат подлинного и реального бытия. Достигнув этой ступени суфи познает истинную природу бытия и Бога.

Навои рисует следующий “портрет” суфия: первым делом суфии заняты исповедью (тавба); далее – они добывают себе пропитание честным трудом, в поте лица своего «халаял лукама». В контексте упрекая священнослужителей, которые живут на иждивении верующих или занимаются попрошайничеством, Навои перечисляет земные ремесла многих святых.

Вернемся к исторической периодизации формирования суфизма и его терминологии. Итак,

3) “Легализация” суфизма и создание «суфийской науки» (‘ильм ат-тасаввуф) (X–XI вв.). Систематизация суфийской традиции и появление первых трудов, фиксировавших главные положения суфийской теории.

Соотношение тасаввуфа с нормативным суннитским исламским комплексом и основные направления критики суфизма теологами-традиционалистами, в основном представителями ханбалитской школы.

4) Расцвет суфизма в XII–XIII вв. К концу XII в. суфизм оформляется организационно и теоретически в отдельные ордена и братства. С преобразовательской деятельностью аль-Газали (1058–1111) происходит соединение исламского традиционализма с суфийскими идеалами.

В XIII в. происходит становление института харизматического лидера и постепенно происходит рождение суфийской иерархичной системы, затем, как пишет М.М.Волобуева, «этот принцип объединения породил реальные институты власти в среде «рифатов», «ханака» и «завийа» [6, стр. 90-91]. Далее пошел процесс дифференциации иерархичных статусов, что в итоге привело к рождению новых течений и направлений внутри суфизма. В XIV в. сложная иерархичная структура суфийских организаций оформляется в ордена. Начиная с этого момента, противостояние между традиционалистами и суфийскими тарикатами усиливается.

5) XV–XIX вв. В суфизме оформились два учения: вахдат аль-вуджуд (единство бытия) Ибн аль-Араби и вахдат аль-шухуд (единство созерцания) ас-Симнани. Дальнейшее развитие суфизма характеризуется внутрикультурным многообразием форм суфийских тарикатов [7].

В суфийском учении путь постижения бога называют также тарикатом. Однако тарикат имеет множество разветвлений, поэтому он выступает нередко как самостоятельная суфийская организация (орден) со своим уставом и принципами своего учения. Чаще всего в тарикатах воспитание салика делится на четыре ступени. Первая – шариат (мусульманский закон). На этой стадии от путника требуется строгое соблюдение всех

религиозных предписаний ислама, выполнение правил общественной жизни и семьи. Приверженцы его должны заниматься своим делом (ремеслом, торговлей, земледелием, умственной деятельностью) и зарабатывать средства на свое существование трудом.

Вторая ступень – ризят (искус, воздержание). Это собственно и есть начало вступления на суфийский путь, поэтому ее иногда называют тарикатом. На этой стадии путник выбирает себе наставника – шейха, под руководством которого он воспитывает себя, достигая власти над своим телом, мыслями и чувствами. Иными словами, он дисциплинирует свой ум и тело, освобождаясь от влияния преходящих аффектов [9].

Третья ступень – маърифат (познание). Этой стадии путник достигает в процессе длительного воспитания своей души путем приобретения и нравственного совершенствования. На этой стадии путник достигает полной гармонии духа и тела, обретает мудрость и становится познавшим арифом. Ариф временами бывает в состоянии хал (экстатического слияния с истиной, длящегося секунды). Для него стирается грань между добром и злом, между вероисповеданиями, ибо он ко всему относится бесстрастно, его сердце полно только мыслями об истине, как это мы видели в притче Навои о Маджнуне ал-Хак (Божьем Маджнуне), допускающем дерзость по отношению к Аллаху.

Четвертая ступень – истина (хакикат), на которой путник находится в состоянии фана. Он теряет свое индивидуальное «Я», его постоянно посещает хал (божественное озарение). Этой стадии достигают единицы.

Большинство приверженцев тариката остается на первой и второй стадиях. Достигшие третьей, или четвертой являются наставниками – муршидами, а также руководителями тариката (суфийского ордена). В истории мусульманских стран наряду с подлинными приверженцами суфизма было много лжесуфиев, лицемерных шейхов, использовавших свое положение для личного обогащения и в корыстных целях. Поэтому нищенствующие дервиши, лицемерные шейхи, претендующие на «святость» и способность совершать чудеса, всегда подвергались резкой критике. Есть этот мотив и в произведениях Навои.

В заключении можно сказать, что Навои широко использовал суфийскую терминологию, продолжил традиции поэзии тасаввуфа и поднял на более высокий уровень. До него были поэты-суфии такие как Ахмад Яссави, Сулейман Бакиргони, Суфи Аллахаир, Пахлаван Махмуд и другие, но они практически не употребляли суфийские метафоры, иносказания. Навои первым ввел эту терминологию в узбекскую литературу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Макдиси Дж. Суннитское возрождение // Мусульманский мир 950- 1150. - Москва, 1981.
2. [https://ru.wikipedia.org/wiki/аль-Хариса аль-Мухасиб](https://ru.wikipedia.org/wiki/аль-Хариса_аль-Мухасиб).
3. Алишер Навои. Насойим ул-мухаббат (на узб.яз.). Том 17. - Ташкент: Фан, 2019.
4. Фаридиддин Аттар. Тазкират ал-аулийа или рассказы о святых. Перевод Ольги Васильевой. Москва САНПЮ. Стр.9.
5. Алишер Навои. Том VIII. Язык птиц. – Ташкент: Фан, 2019.
6. Волобуева М. М. Иерархическая структура суфийских орденов // Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур. Материалы Международной научно-практической конференции, Барнаул, 15-16 ноября 2001.
7. Али-заде А. А. “Философия, история и терминология суфизма (тасаввуфа)” // Литературно-философский журнал “Топос”, 27.04.2004.

-
8. Кныш А.Д. Вахдат ал-вуджуд // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров. - Москва: Наука, ГРВЛ, 1991.
 9. Избаиров А.К. История и особенности суфизма. // <https://kazislam.kz/istoriya-i-osobennosti-sufizma/>.

Kamoliddin AMIROV,

Teacher at Academic Lyceum at the Institute of Engineering Economics in Karshi

Based on the review of Kh.D.Paluanova, professor of UzDJTU, doctor of philological sciences

METHODOLOGY AND ITS THEORETICAL BASES

Abstract

Teaching English is challenging. However, in this globalized world learning foreign languages is necessary. So as potential teachers, we should ask ourselves the following questions, How should I teach English to my pupils? What is the best way for them to learn? At present, English is one of the most important and growing subjects in our primary schools and it is also present in our curriculum. Moreover, many schools are adopting bilingual programs. Though there is abundant legislation stipulating how teachers must proceed and how they should incorporate the different approaches and methodologies, it is the teachers themselves who are expected to design and plan the lessons.

Key words: Curriculum, foreign language, methodologies, language, correct pronunciation, different methods, grammatical structure, approach.

МЕТОДОЛОГИЯ И ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация

Преподавать английский – непросто. Однако в этом глобализированном мире изучение иностранных языков необходимо. Итак, как потенциальные учителя, мы должны задать себе следующие вопросы: как мне преподавать английский язык своим ученикам? Как им лучше всего учиться? В настоящее время английский язык является одним из самых важных и растущих предметов в наших начальных школах, и он также присутствует в нашей учебной программе. Более того, многие школы переходят на двуязычные программы. Несмотря на то, что существует обширное законодательство, определяющее, как учителя должны действовать и как они должны включать различные подходы и методики, предполагается, что именно учителя сами разрабатывают и планируют уроки.

Ключевые слова: Учебная программа, иностранный язык, методика, язык, правильное произношение, различные методы, грамматическая структура, подход.

METODOLOGIYA VA UNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ingliz tilini o'rgatish oson emas. Biroq, globallashtirilgan dunyoda chet tillarini o'rganish juda muhimdir. Shunday ekan, potentsial o'qituvchilar sifatida o'zimizga quyidagi savollarni berishimiz kerak: o'qituvchilarga ingliz tilini qanday o'rgataman? Qanday qilib ular eng yaxshi o'rganishlari mumkin? Hozirgi vaqtda ingliz tili boshlang'ich maktablarimizdagi eng muhim va o'sib borayotgan fanlardan biri bo'lib, u bizning o'quv dasturimizda ham mavjud. Bundan tashqari, ko'plab maktablar ikki tilli dasturlarga o'tmoqda. O'qituvchilar qanday harakat qilishlari va ular turli yondashuvlar va metodologiyalarni qanday o'z ichiga olishi kerakligini belgilaydigan keng qamrovli qonunchilik mavjud bo'lsa-da, o'qituvchilar darslarni o'zlari ishlab chiqishlari va rejalashtirishlari kerak.

Kalit so'zlar: O'quv dasturi, chet tili, metodika, til, to'g'ri talaffuz, turli usullar, grammatik tuzilish, yondashuv.

Introduction. Learning a foreign language as if it were a mother tongue would be the ideal way, since the need to learn grammar and structures would be obviated. This is difficult if the teachers themselves are non-native and is therefore one of the most complicated aspects. Thus, we consider it very important to investigate how to teach English in each situation. Sometimes it is not a matter of teaching English but a matter of teaching in English. The main purpose is to create a new method made of all the different methods already known and take advantage of all the positive features in each method. However, just a simple mixture of all methods would not be enough since we are dealing with very different situations regarding age, level and resources. Therefore, the main idea is to use all the methods in a varying proportion depending on the circumstances. Learning a foreign language may cause stress and anxiety and in order to mitigate this problem, teachers could follow a Natural approach involving teaching in a setting as close as possible to the one people learn their mother tongue.

As a theoretical base and precedents, and since I have had the English Teaching Method subject this academic year, I will follow the subject theory, in which we can find the

different English Methods used nowadays and their main characteristics.

The Methods are as follows:

1. The Grammar Translation Method
2. The Direct Method
3. The Audio-lingual Method
4. The Total Physical Response
5. The Communicative Language Teaching
6. Task-based Language Learning

First of all we consider it important to define the Word methodology. Methodology: A system of ways of doing, teaching or studying something (Cambridge Dictionary).

According to Traits: Describes concrete ways of Teaching. Another definition: Tries to be as precise as possible giving examples of how to teach following a determined method.

English Methodologies: The Grammar-Translation Method This was the predominant method in Europe during the nineteenth century. Reading and writing basically works, leaving aside the more oral expression and comprehension. Classes focus on the teacher, who provides grammar rules and vocabulary to be memorized. Grammar is taught with

explanations in the native language and only later applied in the production of sentences through translation from one language to another. The sentence is the basic unit of learning and practising the language. Most sessions are based on phrase translation from one language to another. The student's native language is the medium of instruction, that is, it is used to explain new items and to make comparisons between the target language and the native language. As already mentioned, the mother tongue is kept as a reference in the process of learning a second language.

The principles on which this method could be defined are based on the following points:

1. Translation interprets the words and phrases of a foreign language in the best possible way.

2. Structures of language are best learned when compared and contrasted with the mother tongue.

In this method, while the textbook is used, the teacher will translate every word and phrase from English into the mother tongue. Translation from one language to another is a very important goal that students should acquire. Authority in the classroom is the teacher and key skills to be learned are reading and writing. The sentence is the basic unit of learning and practice of new language. Most lessons are based on translation into the mother tongue. · Accuracy is greatly emphasised. It is expected that students acquire competent translation skills · Grammar is taught deductively, through presentations and studio grammatical rules, which are then practised through translation exercises. The intent was to teach grammar in a systematic and organised way. The students' native language is the medium of instruction. It is used to explain new items and to make comparisons between the language learned and mother tongue. This method has some disadvantages, among which we highlight that it gives students the erroneous idea that a language is a collection of words that are isolated and independent. The method also decreases student motivation since it leads to frustration and boredom. Equal relevance is not attributed to the four major skills of language learning: listening, speaking, reading and writing. This method involves less preparation of didactic lectures by the teacher, and teacher's ability to speak English correctly is not taken into account. Moreover, almost no class time is allotted for students to produce their own sentences, and even less time is spent on oral practice (productive or reproductive). The classroom experience does not allow students to develop their own style. In addition, there is often little contextualization of grammar. As we can see, the Grammar-Translation method is very antiquated, it does not mean that we can not use it at all, but we need to consider many other issues while teaching to our pupils. At some point and in some circumstances the Grammar-Translation method may be useful, but in general we recommend that it should not be over-used[1].

The Direct Method. The Direct Method was born in France and Germany in the late nineteenth century and early twentieth century and was consecrated in the United States with Sauveur and Maximilian Berlitz (Richards & Rodgers, 2001). The appearance of this method was a response to dissatisfaction with the grammar-translation method. Its creators argue that a language can be taught without translation or the use of the native language if learning is based on demonstration and action. The language is best taught using it actively in class, rather than using analytical procedures that focus on the explanation of grammatical rules. Teachers should encourage direct and spontaneous use of the language learned in class. Thus, students will be able to learn the language and induce grammatical rules. The vocabulary learned can be used to teach the new one, using mime, shows and clips. It involves the immersion of students in the target language in the same way that they learned their mother

tongue. It is focused on preparing students to use the language in order to achieve communication. All language learning is done in the language you want to learn and new learning is taught orally. The new vocabulary is taught through demonstration and focuses primarily on speaking and listening, giving much importance to correct pronunciation.

Students must devote much class to oral practice. The key principles are:

1. Instructions in class are made exclusively in the target language. Students must learn to think and communicate in the target language.

2. Only learn the vocabulary and phrases every day during the initial phase of the class. In the following phases grammar, reading and writing is introduced.

3. Communicative skills are taught gradually using question-answer exchanges between teacher and students.

4. The vocabulary is taught through demonstration, objects and images. Abstract vocabulary is taught by association of ideas.

5. Both oral production and listening comprehension are taught.

6. Correct pronunciation is emphasised. Some of its main features are: · Students must learn to think and communicate in the target language[2]. The role of students is not passive. · culture (history, geography, day-to-day life) of the speakers of the language is studied. Although language-teaching materials are not used in Suggestopedia, the learning environment plays such a central role that the important elements of the environment need to be briefly enumerated. The environment (the indirect support materials) comprises the appearance of the classroom (bright and cheery), the furniture (reclining chairs arranged in a circle), and the music. This is not to say, however, that certain elements of the approach cannot be taken and incorporated into the more eclectic approach to language teaching widely in evidence today. The use of music both in the background and as an accompaniment to certain activities can be motivating and relaxing. Attention to factors such as décor, lighting and furniture is surely not a bad thing. Dialogues too have their applications. Perhaps most importantly of all the ideas which create conditions in which learners are alert and receptive, can only have a positive effect on motivation. Whether these conditions are best created by the use of classical music and the reading of dialogues is debatable, but there is no doubt that Suggestopedia has raised some interesting questions in the areas of both learning and memory.

The Audio-Lingual Audio-Visual Method .The Audio-lingual Method appeared as a result of the need to possess good oral and aural mastery of a foreign language during and after World War II. We find this method named in different books of the 60s. Its well-defined principles were developed by Moulton, between 1961 and 1963 (Stern, 2001). It is closely linked to behaviourism, the elements of repetition and habit formation. This method proposes a learning process based on listening and oral production as opposed to writing and reading. The material presented is based especially on dialogues and exercises as major learning techniques. In this method, the use of the mother tongue in the classroom is not recommended, although the use of the mother tongue in the classroom or materials is not as restrictive as it is in the direct method. The lessons are organised by grammatical structure and presented through short dialogues. Generally students repeatedly hear different conversations and focus on mimicking the pronunciation and grammatical structures in these dialogues. Simple and active practice is emphasised. The intention is to prevent learning the language from being a mental burden and make it a relative effort through repetition and imitation. The Audio-lingual Method has introduced memorising dialogues and imitative repetition as specific

learning techniques. It is an interpretation of learning in terms of stimulus and response.

The main objectives of this method are to develop oral proficiency in the language through a wide choice of vocabulary, and to make the students capable of communicating using language learned automatically. Its basic principles are:

1. Listening and oral production should be taught before writing and reading.
2. Instructions and exercises are given in the target language. Language forms occur within a context.
4. Mistakes are carefully avoided because they lead to the formation of bad habits. 5. The teaching methods are geared to provide students with a native-speaker model.
6. Positive reinforcement helps students develop good habits.
7. The teacher leads, guides and controls the learning of students in the target language.
8. Language is seen as culture-related.
9. Dialogue is the way to present vocabulary, structures, and is learned through repetition and imitation. Interaction occurs between student and teacher. The student imitates the teacher[3].

Methodology, Repetition as a learning method is used, and no opportunity is given to students to create anything new or be spontaneous. Students become very good at the practice of speaking, but are unable to use the patterns fluently in natural communication contexts. It may be a mistake to regard audio-visual materials as a teaching method in themselves, instead of as a didactic tool.

In learning a second language, the teacher must know the different methods of teaching and learning of this language. This will help him to know which method to apply in each context. Teaching a foreign language involves many different methods. There is no recommended method for learning a second language, but some seem more appropriate than others. As mentioned earlier, the main aim of this work is to develop an eclectic approach through the analysis of

existing methodologies coupled with our own experiences studying abroad in an internship in a bilingual school where English was taught by natives. The aim, at all times, was to develop an approach as similar as possible to the approaches used by natives.

We have summarised the existing methodologies We have seen their main characteristics and we have seen how they are used. We would now like to focus on the main strengths of each particular method and combine them into a new flexible whole. However, since education is not an exact science, we would like to go a step further and adapt this proposed method to the different situations and levels which abound in primary education. At the same time we will bear in mind that the fact that we are not natives impedes us from teaching in exactly the same way as natives. We can though, mitigate our weaknesses by developing additional material. Moreover, the methodology we propose is not to help primarily teachers, but students, and the learning process. Consequently, involving students in the learning process is a major objective. As a future member of the teaching profession and as an ex-student in our primary school system, I really missed the motivational part of the process. In my view, a motivated student is the best thing a teacher could have, but it is very difficult to find self-motivated students. So besides the proposal of an eclectic method where some methodological elements could be included, we would like to enhance our method by including a motivational component which draws the students into the learning process and makes him more enthusiastic about learning English. So a key component of our eclectic method developed from the existing methods is the new motivation factor. It involves the use of new technologies in our classes. The problem is that new technologies are a very general concept nowadays, but to be specific we would like to introduce video games. Very general concept nowadays, but to be specific we would like to introduce video games. We consider that video games are immensely attractive to students and this should be taken advantage of.

REFERENCES

1. Richards J. y Rodgers, T. S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. New York: Cambridge University Press.
2. Johnson K. E. The Sociocultural Turn and Its Challenges for Second Language Teacher Education. // TESOL Quarterly., – London. 2006: – 235- bet.
3. Johnson K. E. The Sociocultural Turn and Its Challenges for Second Language Teacher Education. // TESOL Quarterly., – London. 2006: – 235- bet.

Руслан АРЗИЕВ,
Нукус давлат педагогика институтини таянч докторанти
E-mail: validamadiyarova@gmail.com

Тош ДАУ доценти, фалсафа доктори М.Ю.Айтбоев тақризи асосида

ВЕРБАЛ (ОҒЗАКИ, СЎЗ, ФИКР БИЛДИРИШ) ДЕМОКРАТИЯ БОСҚИЧИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада вербал демократиянинг ижтимоий фикр, фалсафий мушоҳада усули сифатида шаклланиши, Сократ мулоҳазаларидаги рационализм, мантикийлик ва этикага оид диалектик ёндашувлар ҳамда демократиянинг ўзига хос жиҳатлари, улардаги асосий умумий жиҳатлар очиқликда ва субъект билан объект ўртасида тенг ҳуқуқликка асосланган диалог, бир-бирининг фикрини эшитиш ва бир-бирининг фикрини бойитиш бўлганлиги ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Социodemократик тараққиёт, ретроспектив демократия, сўз, фикр эркинлиги, ижтимоий-сиёсий, “вербал демократия”, матбуот, ёзма эркинлик, замонавий медиадемократия, медиамарказлар, ижтимоий моҳият, институтчилик, артефакт.

VERBAL (ORAL, SPEECH, EXPRESSION) STAGE OF DEMOCRACY AND ITS SOCIAL ESSENCE

Abstract

This article clarifies the problems of the formation of verbal democracy as a method of social thought, philosophical observation, dialectical approaches to rationalism, logic and ethics in Socrates' reasoning, as well as the specific aspects of democracy, the main common aspects of which are dialogue based on openness and equality between the subject and the object, hearing each other's opinion and it is thought that there was an enrichment of each other's thoughts.

Key words: Socio-democratic development, retrospective democracy, speech, freedom of thought, socio-political, “verbal democracy”, press, written freedom, modern media democracy, media centers, social essence, institutional manifestations, artifact.

ВЕРБАЛЬНАЯ (УСТНАЯ, РЕЧЕВАЯ, ЭКСПРЕССИВНАЯ) СТАДИЯ ДЕМОКРАТИИ И ЕЕ СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ

Аннотация

В данной статье выяснены проблемы становления словесной демократии как метода общественного мышления, философского наблюдения, диалектических подходов к рационализму, логике и этике в рассуждениях Сократа, а также специфические аспекты демократии, основными общими сторонами которых являются диалог, основанный на открытости и равенстве между субъектом и объектом, выслушивание мнения друг друга и, как считается, происходило обогащение мыслей друг друга.

Ключевые слова: Социально-демократическое развитие, ретроспективная демократия, слово, свобода мысли, общественно-политическая, “словесная демократия”, печать, свобода письма, современная медиадемократия, медиациентры, социальная сущность, институциональные проявления, артефакт.

Кириш. Социodemократик тараққиёт инсоннинг фикр ва сўз эркинлиги, кейинчалик эса матбуотдаги чиқишлари тарзида давом этиб келади. Муаммога ретроспектив назар ташласак, Афина демократияси ва ўлкамиздаги илк давлатлардаги конфедератив бошқарув оғзаки чиқишлар, сўз, фикр эркинлигига асосланганини кузатамиз. Давлат раҳбарини сайлаш ҳам фикр билдириш, овоз бериш тарзида амалга оширилган, ким кимга ва қандай овоз бергани кўпчилиكنинг кўзи олдида рўй берган[1]. Социodemократиянинг бу “бевосита кўриниши” кейинчалик унутлади, ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошқариш айрим гуруҳлар, уларнинг етакчилари (император, подшоҳ, шоҳ, қирол, князь) қўлига ўтади. Бунини аввало ижтимоий ҳаётда, Э.Дюркгейм назарда тутган меҳнат тақсиротининг юзага келиши, ижтимоий соҳаларда дифференциациянинг шаклланиши билан изоҳлаш зарур[2]. Шундай бўлса-да, “вербал демократия” то визуал демократия, яъни матбуот, ёзма эркинлик, кейинчалик эса ушбу икки демократияни ўзида мужассамлаштирган замонавий медиадемократия, медиамарказлар юзага келгунча давом этган. Ушбу хусусиятларидан келиб чиқиб демократияни вербал

демократия ва визуал демократия (яъни матбуот демократияси ва замонавий ахборот технологиялари асосланган замонавий медиадемократия) босқичларига ажратишимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Вербал (оғзаки, сўз, фикр билдириш) демократия босқичи XV асрнинг ўрталаригача, яъни 1445-йилда И.Гутенберг томонидан китоб нашр этилгунча бўлган даврни ўз ичига олади. Инсоннинг тил воситасида ўз фикрини бидириши, қарашларига изоҳ бериши эволюцион ривожланиш жараёнида юзага келган энг қадимий, моҳиятан социodemократик, артефактдир. Сўзнинг, тилнинг социodemократик қадриятга, артефактга айланиши узок эволюцион ва маданий ривожланишни тақозо этган. Кишиларнинг сўз воситасида ўз муносабатини билдиришга ўтишини социалингвистик тадқиқотлар ўрганади. Вербал мулоқотнинг, худди кишилар ижтимоий ҳаётини ўраб турган нарсалар каби, қўндалик эҳтиёжга, объектив заруратга айланиши сўзни социodemократик артефакт қилган. Яъни, сўзни яшаш учун зарур бўлган, инсон томонидан яратилган “маҳсулот”, кишининг ён-атрофга ўз муносабатини билдириш маҳоратини ифода

этадиган санъат турига айлантирган[3.3]. Чамаси, илк кишиларда тилга, сўзлар яшашга ихтирочилик жуда катта бўлган, шунинг учун ҳам “табу”, яъни қабила, қавм, уруғ тасаввурларига, турмуш тарзи ва одатларига зид нарсаларга, сўзларни ишлатиш ва айтишга тақиқ қўйилган. “Табу” инсоннинг сўз, эътиқод, озод яшаш эркинликларига тўсик, чегара қўйувчи нормалар эди[4.56-59]. Шу тарика, бизнинг фикримизча, демократик ва ғайридемократик нормалар яратилган.

Тадқиқот методологияси. Сўз, фикр эркинлигининг илк босқичидаёқ кишилар вербал демократия ҳар доим ҳам позитив натижаларга олиб келавермаслигини англаб етишган. Бу ижтимоий-фалсафий моҳиятга эга ҳулоса хануз ўз аҳамиятини йўқотмаган. Вербал демократиянинг келиб чиқишига назар ташлаган заҳоти Диоген мулоҳазалари, Эпикур мактаби тажрибалари, Эпиктет суҳбатлари, Сукрот баҳслари ва киниклар, айниқса Сенека ва Марк Аврелий мактублари, мулоҳазалари эсга тушади. Бу ўринда вербал демократиянинг оғзаки, баҳс, баён ва ёзма (аммо матбуот эмас), аслида фикран мулоҳазага таянган, мактублар кўринишлари намоён бўлади. Сенека ва Марк Аврелийнинг ёзма мактублари, мулоҳазалари ўз пайтида матбуот маҳсули бўлмаган, чунки у даврларда матбуотнинг, ҳозирги маънодаги, албатта, шакллари мавжуд эмас эди. Улар вербал демократиянинг “ўзи билан ўзи” (Марк Аврелийнинг “Ўзи билан ўзи ёлғиз” (“Наедине с собой” деган асари беҳуда шу ном билан номланмаган) баҳслашиш, суҳбатлашишнинг ёзма, мактуб шакли эди. Биз уларни вербал демократия кўринишларига қўшмаслигимиз ҳам мумкин, бироқ бу сўз, фикр эркинлигининг ўша даврдаги моҳиятини ўзгартирмайди. Шунинг учун уларни ўша даврга мувофиқ келадиган вербал демократия кўринишлари сифатида қараш ўринлидир.

Таҳлил ва натижалар. Мавзу доирасида софистларнинг мулоҳазалари ва баҳсларини эслаш ўринлидир. Айнан софистлар оғзаки баҳсни, мулоҳазалар юритиш ва оппонентлари билан тортишиш орқали сўз эркинлигини ривожлантирганлар. Фалсафа тарихида софистларга нисбатан салбий муносабатлар берилади, бизнинг фикримизча, бу нотўғри баҳо. Софистлар ўзининг сўзлаш маҳорати, тингловчини жалб эта олиш санъати билан тафаккурни ривожлантиришга катта ҳисса қўшганларини тан олиш керак. Софистларга қарши чиққан Сократнинг ўз ҳам улар таъсиридан чеккада қолмаган. Софистлар, айниқса Протагор фалсафани донишмандлик илмини, асосий фаолият турига айлантиришга катта ҳисса қўшганини унутиб бўлмайди. Фалсафа фанлари доктори, профессор Б.С.Чернишёв қайд этганидек, софистларнинг оғзаки чиқишлари, эркин фикрлари ва “хатто тиранлардан ҳам кўркмай фикрларини очиқ айтиш усули”, гносеологик аҳамиятига кўра, бетакрор ва фалсафанинг шаклланишига туртки берган[5.5-6]. Вербал демократиянинг ижтимоий фикр, фалсафий мушоҳада усули сифатида шаклланишида, шубҳасиз, софистларнинг ўрни катта. Агар софистлар бўлмаганида, Сократ мулоҳазаларидаги рационализм, мантиқийлик ва этикага оид диалектик ёндашув ҳам шаклланмасди. Т.Ф.Брентано, И.Ф.Наживин, А.Ф.Лосев, А.Н.Гиляров, И.И.Ягодинский асрларида софистлар ҳаёт тарзи, фикрлари ва бошқалар билан олиб борган гносеологик ва ижтимоий-фалсафий мавзулардаги баҳслари, диалоглари кенг очиқ берилган[6]. Диоген Лаэртский ўзининг машҳур китобида софистлар мактаби бўлганини санаб ўтмайди, чамаси у софистларни “машҳур файласуфлар” қаторига қўшмаган[7.68]. Шу боис хатто Протагор ҳақида ҳам ҳеч нима демайди. Агар Сукротнинг софистлар билан олиб борган баҳсларини, диалогларини

эсласак, софистлар ўз даврининг йирик зиёлилари, мунозаралар олиб бориш қобилиятига эга кишилар бўлган, деган ҳулосага келамиз. Антик даврга хос бўлган, кишилик тарихидаги илк вербал демократия Сукрот ва софистлар ўртасида шаклланган. Шунингдек, антик даврга, айниқса театр томошаларига, Д.Лаэртскийнинг айтишича, риторика санъати ҳам хос бўлган[8.166]. Йирик антик давр нотиклари Алкифон, Анаксимен, Андрокид, Афтоний кабилар нафақат нотик, шунингдек, оппонентлари билан очиқ баҳс, музокара олиб борадиган, вербал демократиянинг очиқлик, аниқлик, таъсирчанлик ва оппонент фикрларини ҳурмат қиладиган, уларга муносиб аргументлар билан жавоб бера оладиган шахслар эди[9]. Антик даврдаги вербал демократиянинг кўринишларини: 1) суҳбат куриш; 2) баҳс олиб бориш, 3) софистик мунозаралар; 4) нотиклик; 5) риторика; 6) адвокатлик; 7) қохинлик кабиларга ажратиш мумкин. Буларнинг ҳар бири вербал демократиянинг ўзига хос жиҳатлари ҳисобланади. Улардаги асосий умумий жиҳатлар очиқликда ва субъект билан объект ўртасида тенг ҳуқуқликка асосланган диалог, бир-бирининг фикрини эшитиш ва бир-бирининг фикрини бойитиш бўлгандир. Бу диалогларнинг субъектлари кўпинча файласуфлар, нотиклар, қохинлар бўлган, объектлари эса оппонентлар, давлат хизматчилари, сарой вакиллари эди. Д.Лаэртскийнинг ёзишича, бундай баҳслар анъанасига Сукрот этикавий, Платон эса диалектик ёндашувни олиб кирган[10.166]. Анъаналарига мувофиқ ушбу вербал демократиянинг кўринишлари, шакллари инсоният тарихидан мутлақ ўчиб кетмаган, балки, улар даврлар ўтиши билан демократия тамойилларига мувофиқ тўлиб, ўзгариб, бойиб борган. Демократия мавзусида гап кетганида Афина демократияси ва ундаги вербал усуллар бежиз тилга олинмайди. Биз уларга тарихий артефактлар бўлгани учун эмас, балки вербал демократиянинг таъсирчан воситалиги, ошқораликни, тенг ҳуқуқлик ва диалогни тақозо қилгани, шу тарика субъект билан объект ўртасида фикр алмашиш ва плюрализмни, консессусни шакллантирувчи восита эканини билганимиз учун мурожаат қиламиз. Вербал демократиянинг ибратли тимсоли, образи, идеал кўриниши Сукрот, Платон диалогларидир. Сукротнинг оппонентлари, кўпинча софистлар билан баҳслари, уларга кинояли муносабатлари, гоҳо очикдан очик мот қилишга интилганлари, аргументларининг асосли келтириши, суҳбатдошини ўз фикрлари билан боши берк қўчага киритиб қўйиши, уни ўзи томонга, яъни ўз фикридан қайтиб, Сукрот далиллари ва фаразларига қўшилиши моҳиятан вербал демократия усулларидир. Масалан, у Платоннинг “Давлат” асаридаги мисоллар ва тасвирларга мувофиқ, Главкон, Кефал, Полемах, Адимант, Фрасимах билан суҳбат баҳсларида улардан устамона фойдаланади[11].

Ҳулоса ва таклифлар. Вербал демократиянинг ёрқин намоёнлари стоиклардир. Стоицизм ўзининг ахлоқий принциплари, ҳаёт тарзи ва бошқариш тизимида бўлган муносабатларида сўз, фикр эркинлигини ҳимоя қилгани туфайли ханузгача эҳтиром уйғотиб келади. Айтишимиз мумкинки, Сукрот ва стоикларнинг ўз сўзи, фикри учун хатто дорга боришдек дахшатдан ҳам кўркмаганлари, жаҳонгир А.Македонскийга, “нари қоч, куёшни тўсма” (Диоген), дейишга журъат этгани, мутасаввуф (у ҳам аслида стоикдир) Мансур Ҳаллождек “анал ҳақ” сўзи учун тўққиз йил зиндонда ётишга, тагин майдаланиб қатл этилишга рози бўлгани сўз, фикр эркинлигини ижтимоий-фалсафий феноменга айлантирган, дейишимиз мумкин. Очиқлик, кўркмаслик, ўз сўзи, фикрининг тўғрилигини исботлаш учун охиригача туриш, диалог, оппонентнинг кимлигидан

катъий назар у билан баҳсга киришиш, керак бўлса, унга рад, кескин жавоблар бериш, оддийона яшаш, мансаб ва бойликдан хазар қилиш, иқтисодий тенглик, ҳатто қашшоқликни ёқлаш, кишиларнинг интеллектуал тенглигини ҳурмат қилиш кабилар стоик ва мутасаввуфлар амал қиладиган принциплар бўлган. Баъзи файласуфлардаги кескин фикрлар, ҳатто дағал

кўринадиган ибора, сўз ва мулоҳазалар стоикларнинг ана шу анъаналари таъсиридандир. Ҳа, ҳукмдорларнинг ўзига ёқадиган гапларни, мақтовларни эшитишга мойиллиги бор гап, аммо стоиклар учун оппонент ва суҳбатдошларнинг мансаби, авторитети ҳеч қандай рол ўйнамаган, улар учун ўз сўзи, фикрини очик билдириш муҳим эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобоев Ҳ.Б., Ҳасанов С. “Авесто”-- маънавиятимиз сарчашмаси.- Тошкент: “Адолат”, 1998. 23-37 б.; Мелаченко И.В. Афинская демократия.-Москва: “Наука”, 2007. С.101-124.
2. Дюркгейм Э. Об общественном разделении труда.-Москва: “Экономика” 1996.
3. Буровик К.А.Родословная вещей. 2-е изд.- Москва: Изд.”Знание”, 1991. С. 3.
4. Тайлор Э. Первобытная культура.-Москва: Политиздат, 1989. С.56-59, 78-86, 204.
5. Чернишёв Б.С. Софисты.- Москва: “Юрайт”, 2019. С.5- 6.
6. Наживин И.Ф. Софисты.-Москва: “Директ Медиа”, 2014; Брентано Т.Ф. Древние и современные софисты.- Москва: “Литрес”, 2014; Гиляров А.Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции. -Москва: “Книга по требованию”, 2014; Ягодинский И.И. Софист Протагор.- Москва: “Рипол классик”, 2014.
7. Лазертский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- Москва: “Мысль”, 1979. С.68.
8. Лазертский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- Москва: “Мысль”, 1979. С. 166.
9. Волошин А., Ананьева Н. Теория и методика эффективного речевого общения.- Москва: “Литрес”, 2022; Галло К. Мастера слова. Секреты эффективных коммуникаций от ведущего спикера Америки.- Москва: “Литрес”, 2022.
10. Лазертский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- Москва: “Мысль”, 1979. С.166.
11. Платон. Государство.- Москва: Изд.АСТ, 2022. 444 с.

Аброр АШУРОВ,

“Оила ва хотин-қизлар” илмий-тадқиқот институти таянч докторанти

E-mail: ilm_hikmati@mail.ru

ф.ф.д Ў.Тилавов тақризи остида

SCIENTIFIC BASIS OF ECOLOGICAL CONTROL AND ITS SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract

The role of the aspect of controlling and managing the socio-political relations in the present-day stage of humanity development and the actuality of ecologic condition in globalization process worldwide make the research and study of ecological control more prevalent. The article outlines scientific basis of ecological control and its socio-philosophical aspects.

Key words: Ecology, ecological control, public control, public ecological control, ecologic value, nature, humanity

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Роль контроля и управления социо-политическими отношениями на настоящем этапе развития человечества и актуальность экологического условия в процессе глобализации во всем мире определяет актуальность исследования и изучения экологического общественного надзора. Данная статья рассматривает научные основы экологического общественного контроля и его социально философский анализ.

Ключевые слова: Экология, экологический контроль, общественный контроль, общественный экологический контроль, экологическая ценность, природа, человечество.

ЭКОЛОГИК НАЗОРАТНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида ижтимоий-сиёсий муносабатларни бошқариш ва назорат қилиш омилларининг роли, экологик вазиятнинг дунё миқёсида глобаллашув жараёнида долзарб аҳамият касб этиши нуқтаи назардан экологик назоратни тадқиқ этиш, ўрганишни тақозо этмоқда. Ушбу мақолада экологик назоратнинг илмий асослари ва унинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Экология, экологик назорат, жамоатчилик назорати, жамоатчилик экологик назорати, экологик кадрлар, табиат, инсоният.

Кириш. Бугун глобаллашув жараёнида жамиятнинг барча соҳасига ўз таъсирини ўтказмасдан қўймади. Ижтимоий ва иқтисодий, сиёсий ва маданий муаммолар билан бирга экологик муаммоларни ҳам бугунги кунда глобал муаммолар қатори гирдобига тортди. Табиат ўз номи билан табиат, инсоният учун имкониятлар майдони, шу билан бирга табиатнинг кучлари олдида ҳали ҳамон инсоният ожиздир. Табиат инъом этган имкониятлардан тўлақонли фойдаланиш, уни келажак авлод учун асраб авайлаш, инсоният олдида турган вазифалардан бири ҳисобланади. Технократик жамият инсоният учун барча қулайликларни яратиши мумкин, аммо табиат бера оладиган неъматларни яратиб бера олмайди. Табиат асраб авайлаш учун экологик мувозанатни сақлаш, аслида экологик назоратнинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида ижтимоий-сиёсий муносабатларни бошқариш ва назорат омилларининг роли тобора ошиб бормоқда. Айниқса, экологик вазиятнинг дунё миқёсида глобаллашиб кетиши, халқаро муносабат соҳаларида конфронтация кучайиб, инсон тафаккури ва геополитик таъсир учун ғоявий-мафкуравий кураш кескинлашиб кетаётган бир пайтда долзарб аҳамият касб этмоқда. Бунинг билан давлатларнинг раҳбарлари ҳамда мутахассислари очик-ойдин эътироф этмоқдалар. Зеро Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Барчамиз бир оддий ҳақиқатни қатъий ва аниқ англаб олишимиз керак. Бундан буён Ўзбекистонда экологик ҳаракат янги сифат

босқичига қўтарилади, юксак депутатлик минбаридан туриб атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ўртага қўйиш ва назорат қилиш, инсонни ва мамлакат аҳолисини экологиянинг хавфли ҳамда тажовузкор ўзгаришларидан ҳимоя қилиш учун улкан имкониятларни қўлга киритади».

Ҳар қандай жамиятнинг мавжудлик ҳолати муайян ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг назорат тизимини тақозо қилган. Шу жумладан, жамиятнинг экологик фаолиятини назорат қилувчи институтлар, уларнинг ривожланиши даражаси, бир томондан тизимли жамият шаклланиши, тараққиёт хусусиятларига мос келса, иккинчи томондан, экологик назорат мукамаллик даражаси ижтимоий ҳаёт тараққиётининг мезони сифатида намоён бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан ижтимоий муносабатлар тизимида экологик назоратнинг тарихий генезиси функционал таҳлилида муқобил умуминсоний манфаатлар билан тизимини ва эволюциясини, унинг структуравий-қарашлар характерини ҳамда миллий ва боғлиқлигини ўрганиш муҳим назарий-методологик аҳамиятга эга.

Шу ўринда шуни таъкидлаш лозимки. Республикамызда экологик назоратнинг фалсафий жиҳатларини ўрганишда Э.Хошимова, Ю.Шодиметов, С.Мамашокиров, Э.Усмонов, Д.Расилов, Т.Қўлиев, А.К.Бердимуродова, С.Сангинов, Ш.Л.Махмудова, В.О.Левинская, У.Саидова каби олимларнинг докторлик ва номзодлик илмий тадқиқотлар диссертациялари диққатга сазовордир. Уларнинг тадқиқотларида экологик назоратга оид илмий назариялари бугунги кун учун ҳам муҳим ва долзарбдир.

Тадқиқот методологияси. Бугунги кун илм-фан тараққиётида экологик назорат тизими, нафақат инсоннинг табиий яшаш шароитини яхшилаш, шу билан бирга ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган табиий ресурслардан оқилона фойдаланишда муҳим роль ўйнайди, балки инсоният келажаги белгиладиган асосий омил ҳисобланади. Экологик назорат тизими нафақат илмий-назарий балки амалий жиҳатдан ҳам кунт билан ўрганишни талаб этмоқда.

Ҳозиргача экология тарихи билан шуғулланган мутахассислар, тарихий давр экологик назорат институционал тизимининг хусусиятларини, унинг функцияларини тадқиқ қиладилар. Хусусан, ушбу феноменни талқин институтлари функцияларини ёки муҳим унсурларини ўрганиш билан қилишга ҳаракат қилишда унинг институтлари функцияларини ёки муҳим унсурларини ўрганиш билан чегараланиб қолган.

Демак, экологик назорат тизими инсониятнинг тарихий ривожланиши жараёнида шаклланган ва табиатни муҳофаза қилишга қаратилган амалий хатти-ҳаракатлари, тажрибалари, анъаналари тизимлашган илмий ғояларнинг механистик мажмуаси эмас. Шу нуқтаи назардан С.Мамашокиров ва Э.Усмоновларнинг фикри ўринлидир. Яъни, “Табиатни муҳофаза қилишнинг мутасадди давлат муассасалари кишиларнинг ихтиёрий уюшмаси бўлмасдан, балки жамиятнинг ҳукмрон усткурма элементлари билан боғлиқ, сиёсатлашган ташкилотидир”.

Бу ўринда экологик назоратнинг технология маданияти ҳақида гапирганда икки нарсани бир-бирдан ажратиш, методологик жиҳатдан, мақсадга мувофиқ. Яъни, бир томондан, инсоннинг табиатни ўзгартириш ва ўзлаштириш фаолияти устидан экологик назорат маданияти технологияси. Иккинчи томондан эса, шу фаолиятни ташкиллаштириш ва бошқариш технологиясининг маданиятидир. З.Фрейд, уни умумлаштирган ҳолда: “Маданият - бизни табиий муҳитдан сақлайдиган ва кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи инсон тамонидан эришилган ютуқлардир”, деб ҳисоблайди.

Таҳлил ва натижалар. Инсоният тарихий тараққиётининг муайян босқичларида табиий ресурслардан ваҳшиёна фойдаланиш, аёвсиз рақобат, мустамлақачиликнинг фақат сиёсий-иқтисодий зулми эмас, балки атроф-муҳитни ифлослантиришга асосланган «ёввойи иқтисодиёти» экологик назоратни кейинги ўринларга суриб қўйган эди. Яъни, биринчи президентимиз И.Каримов айтганидек, “Табиий ва минерал-хом ашё захираларидан ваҳшийларча, экстенсив усулда, жуда катта ҳаражатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланишга асосланган социалистик ҳўжалик юритиш тизимининг бутун моҳиятига мамлакат ихтиёридаги бекиёс бойликларга авайлаб муносабатда бўлиш ғояси бутунлай ёт эди. Аксинча, бойликлардан бундай фойдаланиш икки тузумнинг иқтисодий мусобақасида мамлакатнинг асосий дастаги, экспорт имкониятларининг негизи бўлиб келди. М.Вебер табиатга инсон муносабатларининг анъанавий ва замонавий хусусиятларини қиёслаб, ўтмишда барча ҳўжаликларда рационаллик мавжуд бўлса-да, индустриал жамиятдаги каби бухгалтерия ҳисоб-китоби ва калькуляция мавжуд эмас эди., деган хулосага келади”. Бунда М. Вебер экологик фаолиятнинг конструктивизм ва рационализм хусусиятларини кўрсатса-да, унинг оммавийлиги ҳамда глобаллашиш характерини очиб беролмаган. Шунинг учун ҳам М.Вебернинг экологик назорати ҳақида қарашлари бир ёқлама ёндашув эканлиги, унинг асосий мезонлари очиб берилмаганлигини кўриш мумкин.

Бизнинг фикримизча, замонавий экологик назорат фаолиятидаги рационаллик табиатдан фойдаланиш илм-

фан, технология ютуқларидан фойдаланишга, экологик фаолиятнинг тафаккур назоратида бўлишга, аниқ мақсадга олиб борадиган йўлнинг имкониятларини, воситаларни тўғри баҳолаш, вазиятларни олдиндан кўра билиш, исботлилик, мақсад ва унга эришиш усуллари адекватлигига эришиш, танлаш, мантикийлик, юз бериш эҳтимоли бўлган қонуниятларидан самарали фойдаланиш каби жараёнларни ўз ичига олади. Ушбу хусусиятлар замонавий экологик назорат тизимини, уни ташкил этган структуравий элементларини таснифловчи хоссалари ҳисобланади.

Экологик назорат тизими жамиятнинг химоя қобиғидир. Маълумки, ўз-ўзини сақлаш инстинкти тирик организмларнинг фундаментал хоссаларидан бири ҳисобланади. Ўз-ўзини сақлаш бошқа тирик организмларда биологик йўналиш бўйича кетиб, муҳитга мослашиш механизмлари мукаммаллаштирилади. Инсонда табиий муҳитга мослашиш воситалари уни об-ҳаво, иқлимнинг салбий таъсиридан химоя қилувчи уй-жой, кийим-кечак, яшаб қолиши учун озик-овқат, маконда ҳаракатланиши учун транспорт ва бошқа техник-технологик имкониятларда намоён бўлади. Айни замонда, бошқа муаммо пайдо бўлди, яъни инсон табиатни ўзи яратган ижтимоий муҳитдан химоя қилиш воситаларини ишлаб чиқиши ҳам зарур бўлиб қолди. Натижада, экологик фаолиятнинг ахлокий, диний, миллий, ҳуқуқий, сиёсий қоидалар ва тамойиллари, назоратнинг институционал тизими вужудга келтирилиб, самарадорлик даражасининг юксалиб боришини ҳам тақозо қилди.

Экологик назорат тизими дифференциаллашув табиатиға эга. Герберт Спенсернинг фикрича, ҳар қандай системада янги элементлар ва функцияларнинг пайдо бўлиши, элементларнинг ундан ажралиб чиқиши, дифференциаллашув жараёнини таснифлайди

Экологик назорат тизимининг бошқа назорат турлари билан алоқадорлиги кучаяди. Экологик назорат тизими: сиёсий, ҳуқуқий, ахлокий, илмий, диний, бадий ва бошқа фаолиятларнинг таркибий-функционал характери ва тараққиётини белгилаб беради. Айни пайтда, ушбу фаолият турлари нисбий мустақилликка эга бўлиб, улар экологик назорат тизимининг комплекслиги ва системаллигини таъминлайди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, ислохотларнинг дастлабки босқичидаёқ, экологик назорат тизимининг ҳуқуқий-қонуний негизларини яратди. Чунки, эски тузумдан қолган экологик ҳуқуқий нормалар ва қонунлар янги экологик муносабатларни (хусусан, давлатлараро экологик назорат тизимини) тартибга солилмади. Аксинча, уларнинг тараққиётига тўқнилик қилар, янги экологик жараёнлар эса, (айниқса, унинг глобаллашуви) янги ҳуқуқий базани тақозо этарди. Шунинг учун, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (1992 й) ва унинг асосида «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонун «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги ва бошқа шу каби қонунлар, қарорлар ва Президент фармонлари, Тараққиёт стратегияси (79-80-81-мақсадлар) қабул қилиниши, экологик ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини яратишда муҳим аҳамият касб этиб, экологик назорат тизимининг тараққий этишига шароит яратди. Инсонларга табиатга бўлган меҳр ва эътиборни юксалтириш уларда экологик маданиятни шакллантириш, табиатга нисбатан шафқатли бўлишдек ахлокий қадриятларни сингдириш каби амалий ишларда ўз аҳамиятини топмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозики, келажақда инсоният табиат инжиқликларига қарши курашиш, табиат қучлари олдидан ожиз қолмаслик, табиатда кечадиган ҳар қандай

ходисаларга жавоб бўла оладиган экологик онг ва маданиятни шакллантира оладиган механизмларни яратиш лозим. Бу механизмлар аслида инсонга-табиатга

хизмат қилиши лозим бўлади. Чунки табиатнинг мувозанатини сақлаб турадиган энг асосий механизм бу экологик тарбия ва экологик назоратдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш - устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 29- б.
2. Хошимова Э.С. Экология проблемасида глобал ва зонал муносабатлар диалектикаси. -Т.: "Фан", 1986-124 Б. Шодиметов Ю.Региональные проблемы социальной экологии. - Т.: Ўзбекистон 1992. -С.
3. Мамашокиров С., Усмонов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари. Т.: "Фан", 2009. - -Б.70.
4. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. Мир философии. -М: Мысль, 1991 - С.285.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 199.-100 б
6. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. -М.: Прогресс, 1990. - С..67.
7. Мамашокиров С., Усмонов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари. -Т.: "Фан", 2009,- Б.105-163.
8. Спенсер Г. Синтетическая философия. Киев: "Ника центр", 1991, С. 512.

УДК:316.334.3(575.1)

Бахром БАХОДИРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: baxrom13.baxodirov@gmail.com

пед.ф.н.,доц. Ф. Зарипов тақризи асосида

MODERNIZATION OF THE IMPERIAL STAGE OF SOCIO-POLITICAL VIEWS

Abstract

The article reflects for the first time a periodic sequence of socio-political theories, providing information about the change and further improvement of the socio-political views of Eastern thinkers. It also explains the specific features of its components, such as the essence of the concept of social policy.

Key words: Socio-political, aristocracy, social security, democracy, politics, Timur's rules, ruler and bourgeois.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ИМПЕРСКОГО ЭТАПА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ

Аннотация

В статье впервые отражена периодическая последовательность общественно-политических теорий, дающая информацию об изменении и дальнейшем совершенствовании социально-политических взглядов восточных мыслителей. Также разъясняются специфические особенности ее составляющих, таких как сущность понятия социальной политики.

Ключевые слова: Социально-политический, аристократия, социальное обеспечение, демократия, политика, правитель и буржуа.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИНИҢ ИМПЕРИК БОСҚИЧИ ПЕРМАНЕНТЛИГИНИҢ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШУВИ

Аннотация

Мақола дастлаб ижтимоий сиёсатга оид назарияларнинг даврий кетма кетлиги акс этган бўлиб, унда шарқ мутафаккирларнинг ижтимоий сиёсий қарашлари ўзгариб бориши ва янада такомиллашувига оид маълумотлар келтирилган. Шунингдек, ижтимоий сиёсатнинг тушунчаси моҳияти каби таркибий қисмларининг ўзига хос хусусиятларини ҳам ёритиб берилган.

Калит сўзлар:Ижтимоий-сиёсат, аристократия, ижтимоий таъминот, демократия, сиёсатнома, ҳукмдор ва буржуа.

Кириш. Мамлакатимиз ўз ривожланишининг янги ва муҳим жараёнига кириб, ривожланган мамлакатлар сингари ўз тараққиёт дастуриамалини белгилаб олди. Хабарингиз бор пандемия туфайли юзага келган мураккаб иқтисодий вазиятга қарамадан, бугунги кунда Ўзбекистон ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида кечаётган жадал ривожланишни кўришимиз мумкин. Мазкур мавзуда сўз юритганда айниқса, сўнгги йилларда ижтимоий-сиёсий масалаларининг марказий ўрин тутишини алоҳида эътироф этиш жоиз. Шу ўринда “2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистонни янада ривожлантириш Ҳаракатлар стратегияси”ни кўришимиз мумкин[1].

Ундан ташқари “2022-2026- йилларга мўлжалланган Янги тараққиёт стратегиясини” аввалги ислохотни мантикий давоми сифатида кўрилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. “Ижтимоий” сўзининг маъносини аниқлаштириб олсак. “Ижтимоий” сўзи арабча “жам” сўзидан олинган бўлиб, “қўпчилик”, “тўпланиш” деган маъноларни англатади. Ижтимоий сиёсат ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ, аҳолининг турмуш тарзини яхшилашга, фаровонлигини оширишга қаратилган ижтимоий муносабатлар тизимини ўрганади. “Ижтимоий сиёсат” атамаси фақат илмий тадқиқотларни олиб бориш мақсадида қўлланилибгина қолмасдан, давлатнинг ижтимоий дастурлари мажмуасини ҳам ўзида ифодалайди. Ижтимоий сиёсат-аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган қарорларни илмий асосларини ўрганишга қаратилган фандир[2]. Ижтимоий сиёсат бу аҳолини эҳтиёжларни қондиришга қаратилган хилма-хил

субъектлар фаолиятidir. “Ижтимоий” атамаси ўзининг семантик маъносига мос равишда деярли қўлланилмайди. У лотин тилидан олинган бўлиб, “socius” “дўст” ёки “ҳамкасб” деган маънони англатади. “Сиёсат” атамаси юнон тилидан олинган бўлиб, унда “politikos” дастлаб бошқарув санъатини англатади. Замоनावий маънода сиёсат деганда “жамиyatни ҳокимият тузилмалари орқали бошқарадиган, ушбу тузилмаларни яратадиган, сақлайдиган ёки йўқ қиладиган инсон фаолияти соҳаси тушунилади”. “Ижтимоий сиёсат”нинг умумий тушунчаси 1850-йилларнинг ўрталарида қўлланила бошланди [3].

ФАнтик даврда ижтимоий сиёсий фикр ва қарашларИжтимоий сиёсий қарашлар узоқ, бой ва сермазмун ўтмишга эга бўлиб, ўзига хос вужудга келиш ва ривожланиш босқичларидан ўтган.

Жумладан: Қадимги дунёнинг ижтимоий сиёсий фикри, Ўрта асрлар ва уйғониш давридаги ижтимоий сиёсий ғоялар ҳамда Янги ва энг янги замондаги ижтимоий сиёсий таълимотлари ўрин олган. Дастлабки ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий фикрлар барча халқларда – қадимги Шарқда ҳам, қадимги Ғарбда ҳам диний афсона, ривоятлар негизига шаклланган. Бу дунёқараш давлат ва сиёсатга доир ғояларда ҳам ўз ифодасини топди.

Қадимги дунё маънавий маданиятининг энг йирик тарихий ёдгорликларидан бири – “Авесто” (милоддан аввалги VI аср)дир. У Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги нафақат диний тасаввурларни, балки ижтимоий-сиёсий қарашларни билишнинг ҳам муҳим манбайдир. Бу йўллар ва воситалар яхши ният, яхши сўз

ва яхши амал тамойилида ўз ифодасини топади [4]. Ижтимоий-сиёсий фикр аста-секин афсона ва ривоятлар қобиғидан чиқиб, инсон, жамият, давлат каби масалаларни фалсафий-ахлокий талқин қилишга интилди. Конфутций (милоддан аввалги 551-479 йиллар) таълимоти фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий фикр тарихида муҳим рол ўйнаган. Антик давр ижтимоий-сиёсий фикри Шарқ ғояларини ўзига сингдириб, кейинчалик ривожланган Ғарб давлатчилигидаги барча дунёқараш ва мафкураларнинг куртакларини ундирган зарнин бўлди. Демократия антик даврларда тўлиқ намоён бўлиб, аста-секин инсоният ижтимоий-сиёсий қадриятлари хазинасидан жой олди. Ана шу ажойиб давр намоёндаларининг кўзга кўринган вакиллари билан танишиб чиқамиз. Жамият тўғрисидаги Афлотун (э.а. 427 - 347 йиллар) фикрларининг қиймати шундаки, у ҳокимият, хусусан, давлат ҳокимияти масалалари соҳасида илгари сурган айрим қарашлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Арасту (м.а. 384-322, йиллар) инсонни сиёсий мавжудот сифатида баҳолаётган экан: “Инсон ўз табиатига кўра сиёсий мавжудотдир”, дейди. Арастунинг “Сиёсат” асарида ҳозирги замон сиёсий фанида кенг ишлаб чиқиладиган назарияларнинг куртакларини кўрамиз. Арасту кўра: “ҳар бир давлат тузилишининг асосини уч қисм ташкил этади: биринчиси - қонун муҳофизат этувчи орган - ҳокимият ишларини кўриб чиқади; иккинчиси лавозимлар, учинчиси - суд органлари”. Аслида “ҳокимиятларнинг бўлиниши тўғрисидаги бу сўзлар ўзини демократик деб атаётган ҳар бир замонвий давлат Конституциясида албатта учрайди. Арасту демократияни мукамал тузумлар сирасига киритмаган.

Ўрта асрлар ва Уйғониш давридаги ижтимоий сиёсий ғоялар

Қадимги дунёда вужудга келган ижтимоий сиёсий фикр ўзгармасдан, бир жойда тўхтаб қолгани йўқ. Ўрта асрлар Ғарб ижтимоий-сиёсий фикрининг ёрқин намоёндаларидан бири - Аврелий Августин (354-430) дир. У ўзининг “Илоҳ шахри” асарида “илоҳ шахри”ни “инсонлар шахри”га қарама-қарши қўяди.

Ўрта асрлар Ғарб сиёсий фикрининг вакилларида яна бири — Фома Аквинский (1225-1274) дир. Унинг қарашлари асосан “ҳукмдорларнинг бошқаруви ҳақида” номли асарида баён қилинган. У мазкур асарда черков ҳокимиятининг дунёвий ҳокимиятдан устунлигини, кишиларнинг илоҳий ва абадий ҳуқуққа, бўйсунликлари зарурлигини асослашга интилади.

Шарқда, хусусан Марказий Осиёда, ижтимоий-сиёсий фикр тараққиёти ниҳоятда теран илдишларга эга. Хасан Ато Абушийнинг “Туркий қавмлар тарихи” асарида далолат берилган.

Абу Наср Форобий (870-950) “Фозил шахар аҳолисининг қарашлари” асарида давлатнинг келиб чиқишини одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган истагига боғлайди. Давлатни фазилатли, маърифатли “ҳукмдор бошқариши лозим” лигини айтади.

Буюк Шарқ мутафаккири Абу Али Ибн Сино (980-1037). Унинг фикрича, инсон жамиятдан ташқарида яшай олмайди. У аҳолиси, ҳукмдорлар, ишлаб чиқарувчилар ва қўшиндан иборат давлатда яшайди. Ибн Сино аҳолини моддий аҳоли ва бойлиги нуқтайи назаридан табақаларга бўлади. У ҳамма нарасида меъёр бойлиги тарафдоридир. Шарқдаги Уйғониш даврининг буюк сиймоларидан бири - Юсуф Хос Хожиб (XI аср) ҳам давлат ва сиёсат масалаларига катта эътибор қаратган. Уни бутун оламга танитган асар “Қутадғу билим” (“Саодатга бошловчи билим”) дир. Бу асар нафақат ўзбек адабиётининг, балки

шу билан бирга ижтимоий сиёсат фанининг ҳам муҳим манбаларидан биридир.

Ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий фикрининг энг йирик манбаларидан бири - Низомулмулкнинг (1018-1092) “Сиёсатнома” ёки “Сиярулмулк” (“Подшоҳлар турмуши”) асаридир. Бу асар ўзининг мазмун-моҳиятига кўра салжукийларнинг сиёсий дастури ҳисобланади. Низомулмулк асарида шоҳлар тарихи ва ҳаётий тажрибасини умумлаштиради, давлатни бошқариш қонун-қоидаларини, тартиботи ва усулларини асослаб беради [5].

XV аср буюк мутафаккири Алишер Навоий (1441-1501) ижодида бир қатор муҳим фикрларни учратамиз. Навоий марказлашган кучли подшолик ҳокимиятини ёқлаб чиқади. Негаки, кучсиз шоҳ порахўр қозилар, зўравон ва таъмагир амалдорларга йўл очиб беради, Кучли шоҳ ҳокимиятида фақат муносиб, баркамол шахслар ўрин олади.

Ушбу даврнинг етук сиёсатчиси ва йирик олимларидан бири албатта Николло Бернардо Макиавелли (1469 - 1527) дир. У “Ҳукмдор”, “Флоренция тарихи” асарларида сиёсатни илк бор мустақил фан сифатида асослайди, жамият илоҳий эмас, балки табиий қонунлар негизда ривожланишини таъкидлайди [6].

Янги ва энг янги даврлардаги ижтимоий сиёсий таълимотлар

Давлат ва ҳокимиятнинг илоҳий характериға ишонишга таянувчи сиёсатни схоластик тушуниш давр талабларига жавоб бермай қўйди. Инсон ва жамиятни ривожлантириш, унинг имкониятларини янада ошириш эҳтиёжлари сиёсатга жиддий жиҳатдан янги қарашларни, уни оқилона-танқидий тушунишни талаб қилди. Ушбу сиёсатни оқилона-танқидий тушуниш янги давр алломаларининг асарларида ўз ифодасини топди. Янги давр ижтимоий-сиёсий фикрининг ёрқин намоёндаларидан бири, инглиз файласуфи Томас Гоббсдир (1588-1679). У фуқаро ҳақидаги таълимотнинг фалсафий элементлари, “Левиафан” асарларининг муаллифидир. Янги давр сиёсий фикрининг вужудга келиши ва ривожланишида инглиз файласуфи ва сиёсат арбоби Жон Локк (1632-1704) нинг хизмати бениҳоя каттадир.

Шари Луи Монтеске (1689-1755) “Форс хатлари”, “Румликлар буюклиги ва инқирози сабаблари тўғрисида”, “Қонунлар руҳи тўғрисида” каби қатор асарлар муаллифидир.

Жан Жак Руссо (1712-1778) – француз файласуфи, социологи, маърифатпарваридир. Америка маърифатпарварлари - Т.Жефферсон (1743-1826), Т.Пейн (1737-1809), А. Гамильтон (1754-1804) ва Ж.Медисон (1751-1836)ларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари жаҳон ижтимоий-сиёсий фикри тарихида ёрқин саҳифани очади. Айнан шу ғоялар “Мустақиллик декларацияси” (1776) ва Америка Қўшма Штатлари Конституцияси (1787)нинг асоси қилиб олинди.

Тадқиқот методологияси. Жамиятда ижтимоий-сиёсий қарашларнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш, уни вужудга келиш сабабларини ўрганиш шунингдек, яқунда хронологик кетма-кетликда таснифлаш ўринли ҳисобланади. Мутафаккир Гегель таъкидлаганидек, масаланинг моҳияти ўз мақсади билан эмас, балки ўзининг амалга оширилиши билан ниҳоясига етади. Шунинг учун нормалар ва бошқа қарорларни ҳаётда изчиллик, қатъиятлик билан амалга ошириш муҳим омил ҳисобланишини келтирилган адабиётлардан кўришимиз мумкин. Мазкур мавзу доирасида Республика сиёсатшунос ва социолог олимларнинг илмий изланиш натижалари ҳамда хориж олимларнинг илмий ишларини жамлаш ва таҳлил этиш методологиянинг бўлимас қисмидир. Тадқиқотни олиб боришда анализ ва синтез

усулларидан, эмпирик таҳлил натижаларидан ҳамда тизимли ва мажмуавий ёндашув, таҳлил учун статистик усуллардан фойдаланилган. Ундан ташқари, Республика ҳудуди бўйлаб, белгиланган контингент ўртасида илмий-социологик сўровнома ўтказиш, ўрганилаётган долзарб масала юзасидан маълумотлар тўплаш ва танлаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. XIX аср охири XX аср бошларида Ўрта Осиёда миллий сиёсий фикр Аҳмад Дониш (1827-1897), Чердак (1827-1900), Фуркат (1858-1909), Мукумий (1850-1903), Завкий (1853-1921) сингари маърифатпарварлар томонидан ривожлантирилди. Улар ўз асарларида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларининг амал қилиш тажрибасини оқилона-танқидий таҳлил қилдилар.

XX аср бошларида Ўзбекистонда сиёсий фикрнинг ривожидан жадидлар (М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Қодирий, Чўлпон, Мунавар Қори ва бошқалар) нинг фаолияти билан боғлиқдир. Уларнинг асарларида ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг долзарб муаммолари чуқур ўрганилади ва умумлаштирилади. Хусусан, ўлкадаги идора усули, мустамлакачилик, адолатсизлик оқибатлари кескин танқид қилинади, унинг мустақил йўли, Европача идора усули ва уни мамлакатда татбиқ қилиш ҳақида

жиддий фикр-мулоҳазалар билдирилади. А.Фитрат ва М.Бехбудий Бухоронинг идора, таълим-тарбия усулини қаттиқ танқид остига олади ва уни янгилаш йўллари тинимсиз излайди. Умуман, XX аср бошларида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий фикрнинг ривожланишини жадидларнинг асарларисиз, эҳтиросли мақолаларисиз тасавур қилиб бўлмайди.

Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий фикрнинг ривожланиши собиқ шўро тузуми даврида қаттиқ зарбага учради. Ижтимоий-сиёсий фанга буржуа фани деб тамға босилиши унинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига кириши билан ижтимоий сиёсий фанга муносабат тубдан ўзгарди. Бу фан жамият фанлари тизимида ўз ўрнини топди [7].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, ижтимоий-сиёсий қарашларнинг илк куртаклари Шарқда вужудга келиб Ғарбда ривожлантирилганлигини инобатга олиб, ҳозирги давр олимларининг илмий изланиш натижаларида мазкур кўрсаткичлар тенг улушда акс этганининг кўришимиз мумкин. Ижтимоий сиёсат, сиёсатшуносликнинг тармоқ соҳаси ҳисобланиб, ушбу соҳани ҳам амалий ва назарий жиҳатларни Ғарб ва Шарққа хос характер асосида уйғун ҳолда ривожлантиришга эҳтиёж мавжуд [8].

АДАБИЁТЛАР

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини «илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури.
2. Terabayt.uz интернет сайтидан маълумотлар
3. ПК-2789-сон 17.02.2017
4. AlockP. May and Wright Sh. "Social Policy"/2012/John Wiley& Sons Ltd. P.5-6
5. Ижтимоий сиёсат Дарслик / А.А.Абдухалилов, Е.А.Заитов – Т.. "VNESHINVESTROM", 2021.- Б 6-7
6. Сиёсат назарияси. Дарслик/ Г.Х.Юсупова, Х.Ж.Жабборов, Х.Х.Қосимова. – Т.. "Университет", 2003-Б.28
7. Сиёсатназарияси. Дарслик / Г.Х. Юсупова, Х.Ж.Жабборов, Х.Х.Қосимова.— Т.: "Университет", 2003. — Б. 33-34
8. Ижтимоий сиёсат. Ўқув қўлланма / А.А.Абдухалилов, Э.Х.Заитов – Т.. "VNESHINVESTROM", 2021. – Б. 16-91

УДК: 371.126

Норпошиахон ВОХИДОВА,
Тошкент давлат педагогика университети профессори, п.ф.н
E-mail: pedagogn@mail.ru

П.ф.д, профессор Ш.С.Шодмонова тақризи асосида

MODEL OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract

The article describes the content of the model for preparing future teachers for educational activities. The presented model consists of a two-stage process, each of which, in turn, consists of three stages. A model for improving technologies for preparing future teachers for educational activities based on an innovative approach.

Keywords: Analysis, upbringing, Innovation, Technology, Education, stage, samara, special, methodological, profession, improvement, result, opportunity, educational activity.

МОДЕЛЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье описывается содержание модели подготовки будущих учителей к образовательной деятельности. Представленная модель состоит из двухэтапного процесса, каждый из которых, в свою очередь, состоит из трех этапов. Модель совершенствования технологий подготовки будущих учителей к образовательной деятельности на основе инновационного подхода.

Ключевые слова: Анализ, воспитание, инновации, технология, образование, этап, самобытность, специальный, методический, профессия, совершенствование, результат, возможность, воспитательная деятельность.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ТАРБИЯВИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ МОДЕЛИ

Аннотация

Маколада бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш моделининг мазмуни тавсифланган. Тақдим этилган модель икки босқичли жараёндан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, уч босқичдан иборат эканлиги. Инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштириш модели.

Калит сўзлар: Таҳлил, тарбия, инновация, технология, таълим, босқич, samara, маҳсул, услубий, касб, такомиллаштириш, натижа, имконият, тарбиявий фаолият.

“Умумий ўрта таълим мактаби – ижтимоий ҳаётнинг муҳим, ажралмас қисми бўлиб, сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий ривожланишнинг асоси сифатида, шахснинг маънан етуқлигини кафолатлайдиган, уларнинг илмий дунёқарашни шакллантиришда катта имкониятларга эга муқаддас маскан” [1] саналиши ёшлар тарбияси масаласи мамлакатимизда давлат аҳамиятига молик масала сифатида қаралаётганлигидан далолат беради. Бу вазифани амалга оширишга қаратилган давлат ҳужжатларида мазкур фаолиятни мақсадли амалга ошириш тартиби ҳам белгиланган.

Жумладан, 2016-йил 14-сентябрда Ўзбекистон ёшлар иттифоқида асос солиниб, Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни [2] ҳаётга жорий этилди. Мазкур Қонунда “Ёшларни ватанпарварлик, фуқаролик туйғуси, бағрикенглик, қонунарлик, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида, зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган, ҳаётга бўлган қатъий ишонч ва қарашларга эга қилиб тарбиялаш” вазифалари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-йил 14-августдаги ПҚ 3907-сон “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва jisмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорларида ёшларни маънавий-ахлоқий ва jisмоний баркамол этиб тарбиялаш жараёнини юқори савияда амалга ошириш зарурлиги белгилаб қўйилган бўлиб,

бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш бу вазифаларни ташкилий жиҳатларини ҳал этади. Ушбу муаммо доирасида олиб борилган изланишларимиз натижасида, биз бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлашнинг такомиллаштирилган моделини яратдик.

Бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш модели ҳақида гапиришдан аввал модель тушунчасининг луғавий маъносига этибор қаратамиз.

Модель [французча Modele, Moduls – ўлчов, меъёр] бирор нарсанинг худди ўзидек ёки кичрайтириб, катталаштириб олинган, қўллаб ишлаб чиқариш учун андоза бўладиган нусхаси. Илмий ижод методологияси доирасида рисола яратган муаллифлар “Моделлаштириш бу – билиш объектининг ҳар хил моделларини яратиш ва ундан илмий ижодда фойдаланиш имконини берувчи илмий методдир” деб изоҳлайдилар. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “моделлаштирма” тушунчасига: “бирор нарсанинг моделини ишламоқ, яратмоқ”– деб, таъриф берилган [3].

Модель, шунингдек, маълум бир мос келадиган (бир хил бўлмаган ва умуман бошқача бўлмаган) таниқли объект билан, иккинчисини алмаштиришга қодир бўлган (идроқда воситачи бўлган вазифасини бажарувчи) ва баъзи бир тадқиқотлар давомида маълум маълумотларни берадиган мустақил объект деб ҳам номланади ва маълум қоидаларга мувофиқ, ўрганувчи субъект сифатида майдонга чиқиши; тадқиқот объекти бўлиши, шу билан бирга, билиш субъекти ва амалда идроқ қилинаётган

объект ўртасида воситачиликни ўрнатиши мумкин. Моделлаштириш табиат ва жамият, ёки тафаккур ҳодисалари ёки жараёнлар қонуниятларини ўрганувчи субъект сифатида майдонга чиқиши; тадқиқот объекти бўлиши, шу билан бирга, билиш субъекти ва идрок қилинаётган объект ўртасидаги воситачиликни ўрнатиши мумкин [4].

Инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштириш модели тарбиявий фаолиятга тайёргарликнинг мақсад ва вазифаларини, дидактик шарт-шароитларини, ўқув методик таъминотини ўз ичига олади ҳамда муайян мезон ва даражаларга таянган ҳолда бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш мазмуни ва механизмни ифодалайди. Бунда модель тизимли, интеграцион (Б.Адизов, В.Беспалько, И.Блауберг, В. Красевский, В.Сластёнин, Б.Ходжаев, Н.Эгамбердиева), миллий аксеологик (У.Маҳкамов, О.Мусурмонова, Қ.Назаров, Д.Рўзиева, М.Қуронов), шахсий-фаолиятга йўналтирилган (В.И.Андреев, Е.В.Бондаревская, Л.П.Буева, Н.Ортиков) ва фаолиятли-компетентли (П.Борисов, М.Вахобов, Н.Веселовская, А.Дахин, Л.Иванова, И.Зимняя, Н.Муслимов, Б.Ходжаев) ёндашувлар уйғунлигидан ташкил топади ҳамда бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Такдим этилган модель икки босқичли жараён бўлиб, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, уч босқичдан иборат.

Биринчи босқичда педагогика фанини ўрганиш мобайнида тарбиявий фаолиятга тайёргарлик амалга оширилади ва у ўз ичига мослаштириш ва назарий-амалий босқичларни олади. Мослашув босқичи бўлажак ўқитувчиларга тарбиявий фаолият моҳиятини тушунишлари учун шароит яратади. Назарий босқичда: “Педагогика назарияси ва тарихи” фанининг “Тарбия назарияси” бўлими ҳамда “Тарбиявий ишлар методикаси” фанларини ўзлаштириш асосида тарбиявий фаолият асосига доир маълумотлар, тарбия жараёнининг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари, парадигмалари, тарбия усуллари ва шакллари ўрганилди. Тарбия жараёнининг тарбиянинг бошқа тузилмалари билан боғлиқлиги, мазкур жараён яхлит тузилма сифатида ўз элементлари, мезонлари ва диагностикасига эга эканлиги билан танишди.

Иккинчи босқичда тарбиявий фаолиятга тайёргарлик ва унга доир билимларни мустаҳкамлаш, умумий маданий тайёргарлик амалга оширилди. Бунда бўлажак ўқитувчиларда тарбия, тарбиявий фаолият, тарбиявий фаолиятни ташкил этишга оид билим, кўникма ва малакалар шаклланди. “Инновацион ёндашув асосида тарбиявий фаолиятни ташкил этиш” номли махсус семинар ташкил этилди.

Учинчи босқич муаммоли масалалар ва вазиятлар муҳокама қилинишга қаратилиб, унда тарбиявий фаолиятга тайёргарлик айнан нима учун зарурлиги, унда қайси жиҳатларга эътибор қаратиш зарурлиги ўрганилади. Репродуктив деб аталган тўртинчи босқичда муаммоли

масалалар ва вазиятларни муҳокама қилиш асосида талабаларда тарбиявий фаолиятни ташкил этишга доир тушунчалар кенгайтирилди ҳамда мазкур фаолиятни ташкил этишга бўлган муносабатлар ривожлантирилди.

Бешинчи босқич тарбиявий фаолиятни ташкил этишга оид бўлажак ўқитувчи томонидан қарорларни қабул қилишни ўз ичига олди. Талаба ақлий вазифаларни бажаришда ахлоқий ва қадрият йўналишлари асосида қарор қабул қилишга, шахсий эътиқодлари, ахлоқий позицияси ва ахлоқий танлаш малакаларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди.

Олтинчи амалий босқичда талабалар амалиёт жараёнида тарбиявий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қобилиятини намойиш этдилар. Кўп босқичли таълим тизими билан боғлиқ ҳолда, бизнинг ўрганишимиз тайёргарликнинг биринчи босқичи билан чекланди.

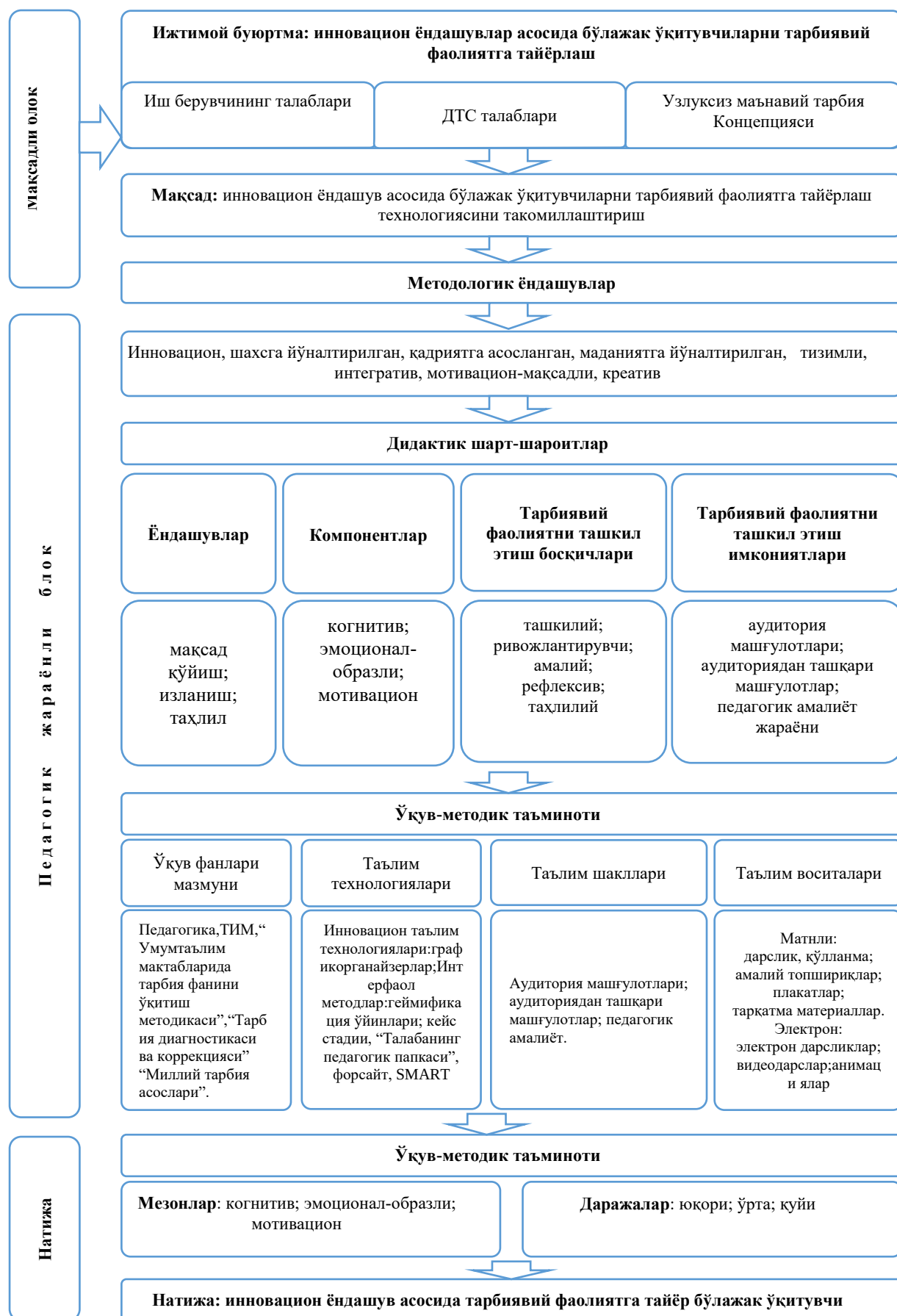
Биринчи мослашув босқичи биринчи ва иккинчи курсларда амалга оширилди ҳамда “Педагогика назарияси ва тарихи” курсининг мазмунига асосланди. Назарий босқич иккинчи курсда ўқув йили мобайнида амалга оширилди.

Иккинчи босқич учинчи курс давомида ҳар икки семестрни ўз ичига олади ҳамда “Тарбиявий ишлар методикаси”, “Педагогик маҳорат” курслари мазмунига асосланади. Мазкур босқичларнинг барчаси бир-бири билан узвий алоқада дидактиканинг изчиллик, тизимлилик, узлуксизлик тамойиллари асосида амалга оширилди ҳамда самарали натижага эришиш имконини берди.

Мазкур таҳлил, ҳулосалар асосида биз томонимиздан инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштириш модели ишлаб чиқилди (2-расм).

Инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштириш моделидан кутилаётган натижа-инновацион ёндашув асосида тарбиявий фаолиятни ташкил эта оладиган бўлажак ўқитувчи. Шундан келиб чиқиб, тажриба-синов ишлари жараёнида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштиришнинг реал даражаси, “Педагогика назарияси ва тарихи” фанининг ўқитилиш ҳолати, ўтказилаётган тарбиявий тадбирларнинг самарадорлиги ўрганилди.

Тадқиқот натижалари инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлашда “Педагогика назарияси ва тарихи” фани билан боғлиқ муаммо, камчиликлар ва уларни бартараф қилиш вазифаларини белгилаб берди. Шу боис, “Педагогика назарияси ва тарихи” ўқув фанини такомиллаштиришнинг амалий таъминоти маъруза, амалий машғулотлар асосида кучайтирилди. Мазкур машғулотлар самарадорлигини ошириш учун эркин суҳбат (талабаларга олдиндан тарқатилган режа асосида), маъруза тренинг, семинар диспут, педагогик кейслар тузиш ва ечиш, Венн диаграммалари таҳлили, педагогик эсселар ёзиш ва уларни муҳокама қилиш методлари ишлаб чиқилди.

1-расм. Инновацион ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш технологияларини такомиллаштирилган модели

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни.
3. Балабанов И.Л. Инновационный менеджмент: Учебное пособие для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 303 с.
4. Ярмагов Р. Бўлажак ўқитувчи шахсини тарбиялаш ва ривожлантириш: Монография. – Т.: Fan va texnologiya, 2019. – 128 б.

UDK: 323.1.(575.1)

Nigora ZAKIROVA,
Toshkent to'qimachilik va engil sanoat instituti assistenti
E-mail: Zakirovanigora@mail.ru

F.f.d., professor G.Masharipova taqrizi asosida

ALIENATION OF A HUMAN FROM NATIONAL IDENTITY AND ITS REPRESENTATION IN THE INFORMATION SOCIETY

Abstract

The article scientifically substantiates the alienation of a person from his national identity in the information society and its manifestations. Today, humanity is experiencing great changes, which are also called the information revolution. This revolution can radically change a person's life – his work, lifestyle, way of thinking and even attitude towards himself. It differs from previous technological revolutions based on materials and energy in that it has changed our basic concepts of time, space, distance and knowledge. This revolution, first of all, puts in the first place a new industry - information art. It is substantiated that this industry depends on the production of technical means, methods and technologies for the production of new knowledge.

Key words: Production, information society, alienation, information revolution, telecommunications, means of communication.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA INSONNI MILLIY O'ZLIGIDAN BEGONALASHUVI VA UNING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya

Maqolada axborotlashgan jamiyatda insonni milliy o'zligidan begonalashuvi va uning namoyon bo'lish ko'rinishlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Bugungi kunda insoniyat ulkan o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, uni axborot inqilobi deb ham atashadi. Bu inqilob inson hayotini - mehnatini, turmush tarzini, fikrlash tarzini va hatto o'ziga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirishga qodir. Uning material va energiyaga tayangan oldingi texnologik inqiloblardan farqi shundaki, u bizning vaqt, makon, masofa va bilim kabi asosiy tushunchalarimizni o'zgartirdi. Bu inqilob, eng avvalo, yangi sanoat - axborot san'atini birinchi o'ringa qo'yadi. Bu sanoat yangi bilimlarni ishlab chiqarishda texnik vositalar, usullar va texnologiyalar ishlab chiqarishga bog'liqligi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: Ishlab chiqarish, axborotlashgan jamiyat, begonalashuv, axborot inqilobi, telekommunikatsiya, aloqa vositalari.

ОТЧУЖДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА ОТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ЕЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье научно обосновывается отчуждение человека от своей национальной идентичности в информационном обществе и его проявления. Сегодня человечество переживает большие перемены, которые еще называют информационной революцией. Эта революция способна коренным образом изменить жизнь человека — его работу, образ жизни, образ мыслей и даже отношение к себе. Она отличается от предыдущих технологических революций, основанных на материалах и энергии, тем, что изменила наши основные представления о времени, пространстве, расстоянии и знаниях. Эта революция, прежде всего, ставит на первое место новую отрасль - информационное искусство. Обосновано, что данная отрасль зависит от производства технических средств, методов и технологий производства новых знаний.

Ключевые слова: Производство, информационное общество, отчуждение, информационная революция, телекоммуникации, средства связи.

Kirish. XX asrning oxirida "axborotlashgan jamiyat" atamasi infosfera mutaxassislari, faylasuflar, siyosatchilar, olimlar, iqtisodchilar va o'qituvchilar leksikonida mustahkam o'rin egalladi. Ko'pincha bu muammoni paydo bo'lishi insoniyatga evolyusion rivojlanishda yangi sakrashga yordam beradigan axborot texnologiyalari va boshqa vositalarning rivojlanishi bilan bog'liq edi. Bugungi kunda olimlar orasida axborotlashgan jamiyat nima ekanligi haqida ikki xil qarash mavjud: axborotni ishlab chiqarish va iste'mol qilish asosiy faoliyat, axborot esa eng muhim resurs hisoblangan jamiyatdir. Bu postindustrial jamiyat o'rnini bosuvchi jamiyat bo'lib, uning asosiy mahsuloti axborot va bilim bo'lib, axborot iqtisodiyoti faol rivojlanmoqda. SHuningdek, axborotlashgan jamiyat tushunchasi postindustrial jamiyat nazariyasi variantidan boshqa narsa emas, deb ishoniladi. SHuning uchun ham unga falsafiy va futurologik konsepsiya sifatida qarash mumkin, bu erda ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili ilmiy-

texnikaviy axborotni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish hisoblanadi.

T.E.Ergashev "...axborotlashgan jamiyat – global axborotlashgan borliq, ijtimoiy, ma'naviy va texnik xususiyatlarga ega bo'lgan makon, axborotning jahon bo'ylab taqsimlanganligi, yagona axborot tizimlari, tezkor axborotiy munosabatlar bo'lib, insonlarning axborotga bo'lgan huquqi va ehtiyojining ta'minlanishi, o'z navbatida ommaviy axborot vositalari tomonidan axborotning dolzarbligi, to'raligi, haqqoniyligi, tezkorligi ta'minlanishi, natijada omma ongining yuksalishi va innovatsion tafakkuri o'sishning yuzaga kelishidir" [12] degan ta'rifni beradi. Bizning nazirimizda muallif o'z tadqiqot mavzusi doirasidan kelib chiqib "axborotlashgan jamiyat" tushunchasiga umumilmiy ta'rif berishga intilgan xalos. Bizningcha, axborotlashgan jamiyat deganda aholining katta qismi zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda axborotni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va uzatish bilan

shug'ullanadigan jamiyat, eng muhimi, bilimning eng yuqori shakli tushuniladi.

Shuningdek, axborotlashgan jamiyatda kishilarning o'zaro ta'sirlashuv jarayonida begonalashgan munosabatlarning shakllanishi sabablari orasida aniq axborot xarakteriga ega bo'lgan va ma'lumot ishlab chiqaruvchisi, tarjimoni va iste'molchisi o'rtasidagi tafovut bilan tavsiflangan aniqlovchilar alohida o'rin tutadi. SHu boisdan ham begonalashuv muammosini ob'ektiv ijtimoiy jarayon sifatida ham, sub'ektlarning ushbu jarayondan xabardorligi sifatida ham baholash mumkin. Begonalashuvning bunday "ikki tomonlamaligi" uni axborotlashgan jamiyatda axborot sohasi va ijtimoiy voqelik o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosiga yangicha o'zgacha qarashni talab qiladi. Ma'lumki, bu masalaga munosabatning kamida ikkita an'anasi mavjud: birdamlik va tanqidiy. Birdamlik g'oyasini asoschisi E.Dyurkgeymning fikricha, inson voqelikni ijtimoiy vakillik va ijtimoiy tuzilmani aks ettiruvchi kategoriyalar prizmasi orqali idrok etadi, shu bilan ijtimoiy birdamlikni takror ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi [5]. Ushbu fikrga asos bo'lgan bilish va jamiyat shakllarining o'zaro shartiligi haqidagi taxmin qadimgi ijtimoiy tafakkurda shakllantirilgan.

Yangi kashfiyotlar natijasida yaratilgan universal qurollar, shaxsning mavqeini yo'qotish, uning genlarining tabiatiga aralashish va hokazolar insonni o'zligidan begonalashuviga olib kelmoqda. Shu boisdan ham "Bugun hayot yangicha fikrlash va ishlash, milliy "aql markazlari"mizni shakllantirishni talab etmoqda. Afsuski, atrofimizdagi barcha siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni chuqur tushunib, ta'sirchan tilda etkazib beradigan tahlilchi va ekspertlarimiz juda kam. Bunday vaziyatda jamiyatimizni ma'naviy tahdidlardan himoya qilish borasidagi ilmiy-amaliy tadqiqotlarni tubdan qayta ko'rib chiqish zarur. SHu ma'noda, Ma'naviyat va ma'rifat, "Taraqqiyot strategiyasi", Islom sivilizatsiyasi markazlari, ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi tadqiqot institutlari haqiqiy "aql markazlari"ga aylanishi kerak» [2].

Asrlar, ming yillar davomida xalqlarning asosiy boyliklari ularning yashash maydoni va oltinlari bo'lib kelgan. Eng so'nggi davrda yangi resurs-axborot resurslari paydo bo'ldi. XXI asrda faqat shu resurs hal qiluvchi resurs bo'ladi. Biroq A.X.Xolmaxmatov to'g'ri to'g'ri ta'kidlaganidek, "Milliy modellarni shakllantirishda rivojlangan xorijiy mamlaktlarning yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish borasidagi tajribalarini to'g'ridan-to'g'ri qo'llab bo'lmaydi. Ular milliy yoki mintaqaviy xususiyat, sharoit va imkoniyatlarga moslashtirilishi lozim. Boshqacha qilib aytganda rivojlangan mamlakatlarning bu boradagi tajribalari zamonaviylik namunasi sifatida qabul qilinib, an'anaviy xususiyatlar bilan sintez qilinishi lozim. SHunda ilg'or xorijiy tajriba G'arbiy Evropa va AQSH tajribasini to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirgan Sharqiy va Markaziy Evropada bo'lgani kabi salbiy emas aksincha ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin» [11]. Bizning nazarimizda ayni shunday ijodiy yondashuv yoshlarni milliy o'zligidan begonalashuvini oldini oladi.

E.Fromm axborot imperializmini yaratish mumkinligini alohida ta'kidlagan edi. Bunday holda, axborot odamlarga hukmronlik qilish uchun bosim vositasiga aylanadi [10]. Insoniy munosabatlar tovar va ayriboshlash xolatida ahamiyatga ega bo'ladi va unda hissiy va axloqiy tomonlar ikkinchi o'ringa tushib qoladi. Iqtisodiy omillardan butunlay xoli bo'lgan do'stlik mavjud bo'lsada, insoniy munosabatlar istalgan paytda iqtisodiy sababdan uzilishi yoki to'htashi mumkin. "Pul shaxsiyatni ham o'zgartiradi va insoniy munosabatlarni uzadi" [3].

Milliy o'zlikni anglashning shakllanishini o'rganish uchun uning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqish zarur. S.Otamuradov fikricha, "Milliy o'zlikni anglash funksiyalarining vazifalarini tahlil qilish jarayoni shuni

ko'rsatdiki, milliy taraqqiyot ikki asosiy qonuniyatlar asosida sodir bo'ladi: birinchidan, har bir millatning o'z zaminlari, ildizlari asosiy xomashyo sifatida etakchi o'rinni egallaydi, ikkinchidan, millatlar o'zgalardan nimalarni Qabul qiladilar va ularga nimalarnidir berib turadilar. Bu taraqqiyotning ob'ektiv qonuniyati isoblanadi. Ammo millatlar ma'naviy olamiga tashqaridan zo'ravonlik yo'li bilan aralashuv, ta'sir ko'rsatish faqat milliy nizolar keltirib chiqarmasdan, shuning bilan birga mamlakatni ham aloqatga olib keladi. Xuddi ana shu ma'noda ham milliy o'zlikni anglashning tabiiy rivojlanishiga imkoniyat yaratish zarur bo'ladi" [7]. Bizning muallif o'zining bu fikrlari orqali milliy o'zlikni anglash - milliy tafakkur, madaniyat, til, din, tarix, fuqarolik, vatanparvarlik, milliy g'oya, millatparvarlik tushunchalarini o'z ichiga olishini alohida izohlashga harakat qiladi. Darhaqiqat, milliy o'zlikni anglash deganda shaxsning o'z-o'zini anglashi, shuningdek, uni muayyan millatga identifikatsiya qiluvchi siyosiy xulq-atvorning o'ziga xos modeliga ega bo'lishi tushuniladi.

YU.A. Serebryakova o'zining ilmiy tadqiqot xulosalaridan kelib chiqib milliy o'zlikni anglashning quyidagi uchta komponenti mavjud degan xulosaga keladi: 1) kognitiv, 2) affektiv va 3) xulq-atvor. Kognitiv komponent. SHaxsning davlat bilan aloqasi haqida fikr va bilim beradi. Bu g'oyalar va bilimlarni to'g'ri idrok etish va o'zlashtirish juda muhimdir. Keyinchalik bu jarayondagi har qanday xato ma'lumotni to'g'ri baholashga va shaxsning bir butunning bir qismi sifatida o'zini o'zi anglashiga to'sqinlik qiladi. Bunday holda, natijada biz etnik o'ziga xoslik hodisasiga duch kelamiz, bu esa milliy o'ziga xoslik sifatida tushuniladi. SHunday qilib, shaxsning yagona adekvat modelini shakllantirish mumkin emas [8]. Bizningcha esa milliy o'ziga xoslikning ikkinchi tarkibiy komponenti bo'lgan affektiv komponent insonning o'z holatiga nisbatan his-tuyg'ulari, his-tuyg'ulari va his-tuyg'ularidan iborat.

Prezident SHavkat Mirziyoyev bu borada shunday deydi: "... turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga etishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhim" [1].

Radikal o'zgarishlar sharoitida inson falsafasi yo'lidagi eng katta to'siqlardan biri, hatto tahdid ham jamiyatdan begonalashuvdir. Afsuski, ilmiy adabiyotlarimizda bu kontekst ko'pincha e'tibordan chetda qolib, begonalashuv hodisasiga qanchalik dolzarb bo'lmasin, to'xtalib o'tilmaydi. Garchi, ayniqsa, keyingi yillarda inson falsafasiga bag'ishlangan ko'plab asarlar va maqolalar to'plamlari bo'lsada, negadir ijtimoiy begonalashuv muammosi alohida kun tartibiga qo'yilmagani, o'z navbatida, mavzuni keng o'rganishga to'sqinlik qilmoqda. SHu o'rinda axborotlashgan jamiyatda o'zlikni anglash, insonni begonalashuvi bilan bog'liq qator muammolarni falsafiy nuqtai-nazardan o'rganish dolzarb ahamiyatga ega [4].

Begonalashuv har bir insonni adekvat tushunishga, uning huquq va erkinliklarini ta'minlashga, ayniqsa, tubdan va murakkab o'zgarishlar jarayonida bevosita ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy hodisadir. Agar shaxsning ijtimoiylashuvida ijtimoiy jarayon va hodisa bo'lgan o'zgarish etakchi o'rinni egallagan bo'lsa, insonda begonalashuv jarayoni shakllanadi. Begonalashuv - insonni o'zidan va boshqalardan, atrof-muhitdan ajratib turadigan, unga oliy mavjudot sifatidagi maqsadini amalga oshirishga imkon bermaydigan, mavjud muhitda o'zaro hurmat va e'tirof, muloqot rishtalarini buzadigan jarayondir [9].

Xulosa. Birinchidan, bugungi axborotlashgan jamiyatda yoshlarni milliy o'zligini yaxshi bilish boshqa xalqlar madaniyatining keraksiz tarkibiy qismlarining milliy madaniyatga yot va qabul qilinishi mumkin bo'lmagan g'oyalarni kirib kelishining oldini olishga katta yordam beradi. Tabiiyki, axborot texnologiyalari rivojlanayotgan

bugungi kunda milliy ong'dagi bo'shliqni nimadir to'ldirishi kerak. Buning uchun biz o'zbek xalqining o'tmish madaniyati va ma'naviyatidan saboq olib, butun xalqni o'z-o'zini anglash madaniyatini shakllantirishimiz kerak. Chunki o'zbek

xalqining zamonaviy madaniyati va sivilizatsiyasining tiklanishi o'zlikni anglash, milliy o'zlikni anglash va yangi milliy dunyoqarashni rivojlantirishning muhim va samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz // – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 488.
2. Mirziyoev SH. Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. <https://president.uz/uz/lists/view/4089>.
3. Asatulloev I.A. Erix Fromm falsafasida begonalashuv masalasi//NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchnyy vestnik NamGU 2019 yil 1-son. 121-122 betlar.
4. Братасюк М.Г. Этно-национальнов отчуждение как философская проблема (историко-философский аспект): автореферат дис. ... доктора философских наук. - Тернополь, 1995.
5. Дюркгейм Э. Моральное воспитание. Пер. с фр., вступ. ст., примеч. А. Б. Гофмана. М. ИД Высшей школы экономики 2021
6. Костюк А.А. Отчуждение творчества в информационном обществе : диссертация ... кандидата философских наук. - Воронеж, 2020.
7. Otamurotov S. Globallashuv va millat. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2008. –B.127.
8. Серебрякова Ю.А. Национальное самосознание и национальная культура: Сущность, специфика, аспект: диссертация ... доктора философских наук. - Иркутск, 1997
9. Tashanov A. Buzg'unchilik faoliyati va buzg'unchi g'oyalarning xususiyatlari//. - Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari 2017. 2-son.
10. Фромм Эрих. Революция надежды. Серия: Мастерская психологии и психотерапии. СПб. Ювента, 1999.
11. Xolmaxmatov A.X. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishning mexanizmlari va texnologiyalari. Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019.
12. Ergashev T.E. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarni innovatsion tafakkurini shakllantirish xususiyatlari. Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2021.

УДК:161.9(574.1)

Саодатхон ИНОЯТОВА,

«Оила ва хотин-қизлар» илмий тадқиқот институти таянч докторанти

Тошкент Фармацевтика институти ф.ф.д. Д. Амриддинова тақризи асосида

E-mail :saodat010@mail.ru

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF “GLOBAL CRISIS” AND THE DECISIONS TO STUDY IT

Annotation

The largest countries in the world are starting to prepare almost openly for the appearance of a crisis, helping their worst scripts. Is it possible for us to identify global changes now? Because to date, in the crisis-scale sector, production has matured in the investment segment related to derivatives, and the redistribution of economic efficiency in the world has been formed in connection with the emergence of injuries.

Key words: “Global crisis”, “global”, expansion, integration, global chaos.

“ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗ” ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ ВА УНИ ЎРГАНИШГА ДОИР НАТИЖАЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Дунёдаги энг йирик давлатлар инқироз намоён бўлишига деярли очикчасига тайёргарлик кўришни бошлайдилар, унинг энг оғир сценарийларига эътибор беришади. Эндиликда биз учун глобал иқтисодий инқирозни олдини олишнинг иложи йўқми?, деган савол эмас, балки у амалга оширадиган трансформациялар қанчалик чуқурлашади деган саволга жавоб топиш муҳим ҳисобланади. Чунки бугунги кунга келиб инқироз молиявий секторда, унинг деривативлар айланмаси билан боғлиқ бўлган инвестиция сегментида вужудга келиши ва дунёда иқтисодий таъсирни қайта тақсимлаш жараёнларининг асоси бўлиши тўғрисида тушунча шаклланди.

Калит сўзлар: “Глобал инқироз”, “global”, экспансия, интеграциялашув, глобал хаос.

СУШНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ГЛОБАЛЬНЫЙ КРИЗИС» И РЕШЕНИЯ ПО ЕГО ИЗУЧЕНИЮ

Аннотация

Крупнейшие страны мира начинают практически открыто готовиться к возникновению кризиса, помогая своим худшим сценариям. Можем ли мы сейчас определить глобальные изменения? Потому что к настоящему времени в кризисно-масштабном секторе созрело производство в инвестиционном сегменте, связанном с деривативами, а перераспределение экономической эффективности в мире сформировалось в связи с возникновением травм.

Ключевые слова: “Глобальный кризис”, “глобальный”, экспансия, интеграция, глобальный хаос.

Кириш. Жаҳон инқирози ва глобал иқтисодиётнинг келажақдаги архитектураси ўзига хос мураккаб кўринишга эга бўлиб бормоқда. Бу мавжуд глобал институтлар ва процедуралар орқали тизимни барқарорлаштириш мумкин эмаслигини тан олишни англатади. Инқирозгача бўлган вазиятнинг муҳим белгиси кўп қиррали тартибга солиш механизмларидан – 2000 йилларнинг охиридаги глобаллашувнинг энг юқори поғонаси бўлган асосларидан икки томонлама муносабатларга ўтишдир. Вазият ҳақидаги қуйидаги тушунчани қабул қилайлик: ўзининг чуқурлиги ва микёси жиҳатидан глобал аҳамиятга эга бўлган иқтисодий инқирознинг муқаррарлиги жаҳон иқтисодиётининг барча асосий иштирокчилари томонидан қабул қилинди. Молия соҳасида инқироз бошланади ва муқаррар равишда унинг чуқур реструктуризациясига, эҳтимол глобал доллар тизимининг кулашига олиб келади. Энг йирик глобал ўйинчиларнинг мақсади нафақат инқирозни бошқариш воситасини олиш (АҚШ савдо-иқтисодий низоларни доимий равишда авж олдиришга интилаётгани каби), балки истиқболли архитектурачилик шаклланишига таъсир ўтказиш қобилиятини олишдир. Бундан маълум бўладики, келажақдаги глобал сиёсий муносабатларнинг моҳиятини белгилайдиган глобал иқтисодиётни ўрни тобора ошиб бормоқда. Шу боисдан ҳам “Жаҳон микёсида коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши курашишда, шу жумладан инсонларнинг ҳаракатланишига чекловлар қўйиш ва корхоналар фаолиятини тўхтатиш орқали мисли кўрилмаган чоралар кўрилди. Бу эса энг йирик

иқтисодиётга эга мамлакатларда ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмларининг кескин қисқариши, глобал ишлаб чиқариш занжирлари ва савдо алоқаларининг издан чиқиши, дунё молия бозорларида хом ашё товарлари нархининг пасайиши ва конъюнктуранинг ёмонлашувини келтириб чиқарди”[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Глобал инқироз моҳиятини илмий-фалсафий изланишларнинг салмоқли, фундаментал жиҳатлари И.Саифназаров, Қ.Назаров, Б.Тўйчиев, С.Отамуродов, А.Холбеков, А.Очилдиев, А.Шер, К.Нажмиддинова, Р.Нурмухамедов, Т.Комилова, Б.Очилова, О.Муҳаммадиева, Л.Муҳаммаджонова, А. Мухторов, В.Алимасов, З.Бойтемирова, Б.Аминов, Б.Султонов, Н.Раҳмонбердиева, Т.Маҳмуд, О.Раҳимов, А.Эркаев, Р. Раҳмонов, Ф.Файзиев, С.Абдураимова, Г.Тиллаева, Ф.Зағыртдинова, Н.Назаров, М.Ортиқхўжаев, Э.Асамиддинов, Н.Муҳаммадиевлар томонидан ўрганилган.

Тадқиқот методологияси. Мавзуни тадқиқ қилишда илмий билишнинг объективлик, тизимлилик, ворисийлик, қиёсий таҳлил, анализ ва синтез, умумлаштириш, тарихийлик ва мантиқийлик, синергетик таҳлил каби усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Глобаллашув атамаси дастлаб XX асрнинг 80-йиллари бошларида иқтисодий соҳада содир бўлган ўзгаришларни юзага келтирган омил сифатида америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йилда “Гарвард бизнес ревью” журналида эълон қилган

мақоласида қўлланилган эди. Уни ўрганиш жараёни эса Роланд Робертсон томонидан 1985 йили унинг жаҳонни ягона бир бутун қилиш мақсадига қаратилган объектив жараёнларнинг мажмуаси сифатида аниқланган даврдан бошланган.[2] Бу тушунчага ана шу пайтдан бошлаб то ҳозиргача турлича қарашлар давом этиб келмоқда. Аксарият кўпчилик илмий тадқиқотларда глобаллашувни латин тилидаги “globus” шар, француз тилидаги “global” умумбашарий сўзлари билан таърифлайдилар. Республикамиз олимлари ҳамкорлигида нашр этилган “Фалсафа қомусий лугати”да “Глобал (умумбашарий) муаммолари” тушунчаси берилган. Унда бу тушунча (Французча global энг умумий) ўз кўлами, қамрови жиҳатидан хилма-хил ва бутун ер шарига, инсониятга дахлдор бўлган муаммо эканлиги таъкидланади. Шунингдек мазкур лугатда глобал муаммолар кенг маънода инсон ва табиат ўртасида ўзаро алоқаларнинг бузилганлигини англатади[3], деб кўрсатилади ҳамда бугун жаҳонда юзага келган глобал муаммоларнинг бир нечтаси мисол тариқасида келтирилади.

Глобаллашув деб номланган чегараларнинг яқинлашиш суръатларини тезлаштириш, иқтисодий, энергетик, технологик ва ахборот алоқаларини кенгайтириш жараёнлари сиёсий ва ҳуқуқий субъектларни тизимли жараёнлар устидан назоратни ягона тизимда ишлаш зарурати олдига қўйди. Шу билан бирга, ушбу жараёнда асосий рол ўйнайдиган глобал субъектлар учун ушбу тизимдан четда қолмаслик муҳимдир. Шаклланиган глобал сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий тизим бир қатор гуманитар глобал муаммоларни (демографик, озиқ-овқат, экологик ва бошқалар) ҳал қилиш учун қулай имконият яратди. Бошқача қилиб айтганда, глобал тузилмани шакллантириш ёки глобаллашув жараёни қуйидаги схема бўйича давом этади: иқтисодий, технологик ва ахборот алоқаларининг ривожланиш тезлигини ошириш, сиёсий ва ҳуқуқий ташкилотни маданий-гуманитар ва атроф-муҳитни мустаҳкамлаш шулар жумласидандир. “Гарчи бугун Чин ўлкаси иқтисодиёти қайта оёққа тураётган бўлса-да, аммо АҚШ ва Европадек “жаҳон дўконлари” ёпилмоқда. Глобал майдонда халқаро транспорт ва туризм тармоқлари деярли тўхтади. Океан орти ва кўҳна қитъада автомобилъ сотиш ҳажми 75 — 80 фоизга тушиб кетди. Шу пайтгача жаҳон иқтисодиётининг охириги 75 йиллик ривожланиш даврида энг катта таҳликали воқелик сифатида биз 2008 йили бошланган глобал молиявий инқирозни эслар эдик. Ўша даврда жаҳон молиявий бозорларидаги беқарорлик анча кескин тус олганди. Хусусан, АҚШ фонд бозорларида индекслар бир кунда 83 фоизгача тушиб кетган, нефтининг нархи 140 доллардан 30 долларга “қулаган” эди. 2020-йилда бошланаётган инқироз эса ўз кўлами ва шиддатига кўра янада хавфли кўриниш олиши мумкин. Масалан, ҳозирги даврда иқтисодий экспансия ҳақида кўп гапирилмоқда. “Иқтисодий экспансия — мамлакат, концерн, фирмаларнинг иқтисодий таъсир доираси, иқтисодий фаолиятини кенгайтирган ҳолда бошқа мамлакатлар, фирмаларни сиқиб чиқариш йўли билан бозорларни эгаллаб олиш, ресурс манбаларини қўлга киритишини англатади”[4]. Чунончи, С.Хантингтон: “Аслини олганда, Ғарб халқаро ташкилотлар, ҳарбий куч ва молиявий ресурслардан ўз мавқеини мустаҳкамлаш, Ғарб манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда ғарбона сиёсий ва иқтисодий қадриятларни кенг ёйиш орқали дунё устидан ҳукмронлик қилиш учун фойдаланади”[5], - деб ёзади.

Бир қатор тадқиқотчилар ва экспертлар глобал инқирозни глобаллашувнинг тарихий натижаси деб қарашга ҳаракат қиладилар. Бундай ҳолда, глобаллашув бирлашма, бирлашиш, чегараларнинг ювилиши (иқтисодий, маданий, мафкуравий ва бошқалар) сифатида

қабул қилинади. Бироқ, муносабатларнинг бирлашиш даражасидан, давлатлараро муносабатларнинг чуқурлашувидан ва дунёнинг турли минтақаларининг ўзаро боғлиқлигидан қатъи назар, бундай яхлитлик глобал тизимнинг ягона давлат сифатида ишлашини таъминлай олмайди. Шу билан бирга, давлатнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий тузилмаларида пайдо бўлган инқирозни унинг маданий ёки иқтисодий ҳамжамияти билан изоҳлаш мумкин эмас. Агар давлат ўзининг барча қуйи тизимларида (сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий) инқирозни бошдан кечириётган бўлса, демак муаммо қадриятлар, меъёрлар ва қондалар тизимида ҳам, учта қуйи тизимлар ўртасида ҳам келишув ва ҳамжиҳатликнинг йўқлигидандир. Ушбу учта қуйи тизим ўртасидаги алоқаларни бузиш, индивидуал ва гуруҳий манфаатлар тизимни нафақат парчаланиш ҳолатига қўяди, балки, энг муҳими, асосий қадриятларнинг бегоналашишига ёрдам беради. Худди шу нарса глобал тизим билан содир бўлади. Айни пайтда ушбу тизимларнинг барчаси инқироз ҳодисаларини бошдан кечирмоқда. Шунинг учун тизимни бегоналашган меъёрлар ва қадриятлар асосида тиклаш имконсиз бўлиб туялади.

Биринчи даражали қадриятлар ваколатининг пасайиши ва кейинчалик халқаро ҳуқуқ ваколатининг пасайиши (ҳукмрон сиёсий кучлар томонидан қўзғатилган, ўзларининг стратегик, иқтисодий, диний-психологик, гуруҳларини ҳимоя қилиш учун қадриятларни орқа фonga суриш) ва шахсий манфаатлар) ниҳоят сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий инқирозга олиб келади. Иқтисодий жараёнлар фақат барқарор ва узоқ муддатли ишонч асосида ривожланиши мумкин. Ўз навбатида, узоқ муддатли ишонч қарама-қаршилиқларга эмас, балки ҳозирги стратегик ва минтақавий манфаатлар ва қадриятларга асосланади.

Хулоса ва тақлифлар. Глобаллашув жараёнлари ўсиб бораётган шароитда барча давлатларнинг асосий фаолият соҳаси ҳар томонлама ўйланган, келажакка йўналтирилган ижтимоий, иқтисодий, илмий-техникавий сиёсат, жумладан, ижтимоий адолатни таъминлаш, инсон ҳуқуқларига риоя қилиш, ҳуқуқий давлат ғояларини амалга ошириш, дунёнинг барча минтақаларида аҳолининг мувозанатини стимуллаштириш, инсонларнинг яшаш даражаси ва сифатини ошириш, фундаментал фанни, юқори технологияларни, иқтисодиётнинг ресурсларни тежайдиган йўналишларини, энергетиканинг (куёш, шамол ва бошқа) муқобил турларини ривожлантириш бўлиши керак. Бугунги кунда биосфера муовазанатини бузмасдан миллиардлаб одамларнинг эҳтиёжлари ва талабларини қондириш, ер шарида жойлаштириш асосий масала ҳисобланади. Бундай шароитда Ер шарида ҳаётнинг барча шакллари инсон фаолиятининг характериға узил-кесил боғлиқ бўлиб қолди. Жамият ўз тараққиётини ақлга муофиқ истиқболлини, бошқача айтганда, ўз келажакини аниқлаб олиш керак. Чунки, “Давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграциялашув ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникацион ва ахборот технологияларининг, илм фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умунинсоний негизда уйғунлашув цивилизациялараро мулоқотнинг янги сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши — табиийки буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда”.[6]

Юқоридагиларни глобал тизимни яратишга олиб борадиган глобаллашув ўзининг келиб чиқиши илмий-

техник тараққиёт ва бошқа иқтисодий жараёнларга эга бўлган объектив ҳодиса деб тушунмаслик керак. Муаммога айнан шундай позициялардан ёндашган ҳолда, баъзи муаллифлар глобаллашувни сиёсий эмас, балки ижтимоий-иқтисодий ҳодиса деб ҳисоблашади. Шу билан бирга, сиёсатчилар ўз стратегиясида амал қилишга интилаётган объектив шартли глобаллашув - бу хавфли, олдиндан айтиб бўлмайдиган, кўп йўналишли ҳодиса, бу прогрессив бўлмаган, миллий маданиятга тўғри келмайдиган тузилмаларни яратишга олиб келади

(ҳозирги кунда бундай тузилмалар халқаро майдонда учрайди). Барча жараёнларни бошқаришга интилаётган тузилма, шу жумладан сиёсий ташкилот, нафақат сиёсий мақсадлар ва тамойиллар, балки ахлоқий ва маънавий қадриятларни ҳам ўз ичига оладиган ижтимоий-фалсафий концепцияга таяниши керак. Кўриниб турибдики, идеал ҳолда, глобаллашув глобал хаос ва инкирозга эмас, балки самарали, динамик ва барқарор глобал тузилишга олиб келиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.03.2020 й., 06/20/5969/0341-сон, 22.10.2020 й., 06/20/6091/1399-сон.
2. Гринин Л.Е.. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. -М.: №1, 2005. -С. 811.
3. Фалсафа комусий лугат. -Тошкент.: Шарқ, 2004. -Б.92
4. <http://biz.allvtn.ru/e-gloss/a-20/id-3462.html>.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – Москва, 1994. - № 1. – С.33-48.
6. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. “Маънавият”. Тошкент.: 2008 й. 112-б.

УДК: 316.6

Саидахон ИНОЯТОВА,

Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлиги ҳузуридаги

Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш институти мустақил изланувчиси

E-mail: saida_0890@mail.ru

Доктор психологических наук Ильхамова Д.И. тақризи асосида

ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "YOUTH"

Abstract

At present, the increased attention of society is paid to young people, since most of all sociological research affects the interests of the younger generation. Various paradigms of defining the essence of youth have been formed in science, where the state youth policy draws public attention to the need to solve an extremely wide range of problems of the younger generation. The main task of youth is continuous search, self-improvement, spiritual rebirth. Youth largely determines not only the present, but also the future of any state.

Key words: Youth, juvenologists, stratification, integration, social group, generation.

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «МОЛОДЕЖЬ»

Аннотация

В настоящее время повышенное внимание общества уделяется молодежи, так как больше всего социологических исследований затрагивают интересы молодого поколения. В науке сформировались различные парадигмы определения сущности молодежи, где государственная молодежная политика привлекает внимание общества к необходимости разрешения чрезвычайно широкого спектра проблем молодого поколения. Главная задача молодежи - непрерывный поиск, самосовершенствование, духовное возрождение. Молодежь во многом определяет не только настоящее, но и будущее любого государства.

Ключевые слова: Молодежь, ювенологи, стратификационный, интеграционный, социальная группа, поколение.

“ЁШЛАР” ТУШУНЧАСИНИ ТАЪРИФЛАШГА НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ҳозирги вақтда аксарият социологик тадқиқотларнинг асосий мазмун-моҳияти ёш авлод манфаатларига қаратилган бўлиб, жамиятнинг ёшларга бўлган диққат-эътибори кун сайин ортиб бормоқда. Ушбу мақолада ёшлар тушунчасининг моҳиятига берилган илмий таърифларнинг турли хил парадигмалари талкин этилган бўлиб, шу жумладан, ёшларга оид давлат сиёсатида ҳам жамоатчилик эътиборини ёш авлоднинг фавқулудда кенг муаммоларини ҳал қилиш зарурлигига урғу берилганлиги таъкидланган. Шу билан бирга, мақолада ёшларнинг асосий вазифаси доимий изланиш, ўз-ўзини такомиллаштириш, маънавий баркамолликка эришишдан иборат эканлиги қайд этилган. Зеро, ёшлар ҳар қандай давлатнинг нафақат бугунги кунини, балки келажагини ҳам белгилайди.

Калит сўзлар: Ёшлар, ювенологлар, стратификация, интеграция, ижтимоий гуруҳ, авлод.

Введение. Узбекистан – страна с быстрорастущим населением, больше половины которого – молодежь. Молодые люди в возрасте до 30 лет составляют 60% населения. Важность роли молодежи в развитии государства неоднократно отмечается Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Мирзиёевым: “Мы построим новый Узбекистан вместе с молодежью. 2020 год станет поворотным в государственной молодежной политике” - подчеркнул глава на встрече с представителями подрастающего поколения в декабре 2019 года.

Литературный обзор. Известный исследователь молодежи И.М. Ильинский писал: “Молодежь – понятие конкретно-историческое, зависящее от характера и уровня развития общества”. Социологи, рассматривают молодежь как специфическую социокультурную группу, психологи – как группу с присущими ей психофизическими особенностями социализации личности, а политологи в свою очередь – как инновационный ресурс развития государства и т.д.

Степень “взросления” молодежи может определяться следующими качественными признаками:

– отсутствие родительской опеки, экономическая независимость, личная ответственность за приобретение

необходимых для собственного существования средств и способность создавать их, распоряжаться такими средствами по собственному усмотрению;

– личная самостоятельность в принятии и осуществлении собственных решений, полная ответственность перед обществом за свои дела;

– создание собственной семьи и ее полное обеспечение, принятие ответственности за членов своей семьи, их экономическое и иное обеспечение, способность к их защите.

Методология исследования. В 20–30-х гг. XX в. сформировались теоретико-методологические основы классических теорий, своеобразно определяющих сущность молодежи. Профессор В.А. Луков систематизировав их выделил три принципиально различающихся подхода к определению сущности молодежи: социально-психологический, субкультурный и стратификационный. [1]

Использование социально-психологического подхода к сущности молодежи дает следующее определение молодежи как социально-демографическую группу, переживающую период становления социальной и психофизиологической зрелости, адаптации к исполнению социальных ролей взрослых, вследствие чего

“возрастные границы молодежи размыты и подвижны, как правило, к молодежи причисляют в возрасте 14–30 лет” [2]

По этому поводу И.В. Бестужев-Лада, С.Н. Иконникова и некоторые другие российские ювенологи указывали, что социализация молодежи, приобретение ею свойств социального субъекта должно осуществляться в «свое время» и продолжение молодости не может увеличиваться беспредельно за счет сокращения других периодов жизнедеятельности социального субъекта, вследствие чего значительные социально отклонения возрастных «периодов взросления» считаются аномальными [3]

Субкультурный подход выделяет молодежь в обществе как социокультурную группу со специфическим образом жизни, стилем поведения, культурными нормами, ценностями. В работах Э. Шпрангера, М. Мида, Т. Парсонса, Т. Розака, Ч. Рейча и других ученых молодежь рассматривается через совокупность присущих ей культурных свойств и функций. Субкультурные особенности молодого поколения указывают на то, что она может успешно сочетаться с традиционной культурой общества, носителями и хранителями которой являются старшие поколения.

Стратификационный подход основан на демографических принципах условного деления общества на возрастные группы и представляет молодежь хронологически ограниченной возрастом социально-демографической группой, которая имеет специфичные социальные позиции, статус и роли, является объектом и субъектом процесса смены поколений. Так как наиболее четкая периодизация поколений – 25 лет, что обусловлена средним возрастом вступления людей в семейно-брачные отношения и рождения детей, то молодежь является активным участником процесса смены поколений.

В середине 80-х гг. XX в. В.И. Чупров обосновал концепцию, связывающую сущность молодежи с ее ролью в общественном воспроизводстве [4]. Сторонники такой концепции молодежи утверждают, что “развитие молодежи как социальной группы непосредственно связано с ее ролью и местом в общественном воспроизводстве. В результате смены поколений осуществляется простое или расширенное социальной структуры, в ходе которого раскрывается социальная сущность молодежи, выявляются ее основные социальные функции” [5].

Анализ и результаты. В ходе исследований появляется интеграционный подход, который предполагает многоаспектность молодежи как предмета познания и необходимость изучения совокупности социологических, психологических, биологических,

правовых, культурологических и других факторов жизнедеятельности людей в конкретных исторических условиях места и времени для определения социальной группы, проходящей переход от социального статуса «детской несамостоятельности» к статусу «взрослой полной самостоятельности». По этому поводу И.С. Кон писал: «Становясь старше, ребенок разрывает пуповину своих прежних отношений, основанных на зависимости от старших, переоценивает и перестраивает их, включаясь в новую, более сложную систему, в которой он занимает самостоятельную и даже центральную роль» [6]. М.Х. Титма и Э.А. Саар указывали, что «при включении в общественную жизнь молодое поколение субъективирует общественные отношения и институты, находящиеся на конкретном уровне развития» [7].

В то же время, социологи рассматривают молодежь как интегрированную многокомпонентную социальную группу. В частности, Ю.А. Зубок доказывал, что под социальной интеграцией молодежи понимается, во-первых, характер связей между обществом как целым и молодежью как его частью, возникающих в процессе включения этой социально-демографической группы в социальную структуру, направленных на поддержание и воспроизводство устойчивых общественных отношений и целостности общества; во-вторых, совокупность процессов, определяющих различные формы внутrigруппового единства молодежи [8].

Выводы и рекомендации . Таким образом, при определении сущности молодежи наиболее часто используются социально-психологический, субкультурный, стратификационный и интеграционный теоретико-методологические подходы. Основным признаком молодежи является мобильность ее социального положения в структуре общества, обусловленную переходом от детской несамостоятельности, неполной ответственности за свои поступки к взрослости – самоопределению в обществе, экономической независимости от родителей, полной правовой ответственности за собственное поведение. На основании вышеизложенного представляется возможным давать следующее определение молодежи: молодежь – это социально-демографическая группа, имеющая усредненные возрастные границы 14–30 лет, обусловленные существенными гормональными перестройками организма, а также социальной мобильностью, связанной с переходом индивида от детской несамостоятельности к личностному самоопределению в обществе, от экономической и иной независимости от родителей к полной правовой ответственности за собственное поведение.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.gazeta.uz/ru/2019/12/27/youth/>
2. Вишневский Ю.Р., Ковалева А.И., Луков В.А. и др. Практикум по социологии молодежи / Социологический словарь Москва 2000. С- 9.
3. Кон И.С. Молодежь // Большая энциклопедия (БСЭ). 3-е изд. Москва 1974. Т. 16.
4. Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. М., 1984. С 6–20
5. Чупров В.И. Развитие молодежи: концептуальные понятия // Молодежь России: социальное развитие. М., 1992
6. Зубок Ю.А. Феномен риска в социологии: опыт исследования молодежи. М., 2007. С-7
7. Кон И.С. Открытие “Я”. М., 1978, С-305
8. Титма М.Х., Саар Э.А. Молодое поколение. М., 1986. С- 3, 4
9. Зубок Ю.А. Феномен риска в социологии: опыт исследования молодежи. М., 2007.с. 14–15
10. Осипов Г.В., Москвичев Л.Н. Социологический словарь / ред.. М., 2008.
11. Волков Ю.Г. Добренков В.И., Кадария Ф.Д. Социология молодежи / Ростов-н/Д, 2001.
12. Чупров В.И. Развитие молодежи: концептуальные понятия // Молодежь России: социальное развитие. М., 1992.

Умида ЙЎЛДОШЕВА,

“Оила ва хотин-қизлар” илмий тадқиқот институти таянч докторанти

E-mail:umida_yuldosheva@yahoo.com

Зумрад ИЛХАМОВА,

“Оила ва хотин-қизлар” илмий тадқиқот институти Стратегик таҳлил бўлими кичик илмий ходими

E-mail:zumrad.i@mail.ru

соц.ф.н., доцент А.Юнусов тақризи асосида

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF INCREASING SOCIOECONOMIC ACTIVITY OF WOMEN

Abstract

The norms of maintaining gender equality in social sphere, guarantees of equal rights and opportunities for men and women in labor relations, social protection, family relations, education, culture and healthcare, the principles of elimination of gender-based harassment in upholding legal rights and freedom in all spheres of life became the actual social as well as scientific problem. On the basis of the sociological survey results the article outlines the social aspects of increasing socio-economic activity of women.

Key words: Socio-economic activity, socio-economic activity of women, social aspect, social aspect of increasing socio-economic activity of women

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН

Аннотация

Нормы по обеспечению гендерного равенства в социальной сфере, гарантии равных прав и возможностей для мужчин и женщин в трудовых отношениях, образование, науки, культуре и здравоохранение, принципы искоренения притеснений по половому признаку в использовании законных прав и свободы во всех сферах государственной и общественной жизни стало актуальной не только общественной но и научной проблемой. Основываясь на результатах социологического исследования данная статья рассматривает социологические аспекты повышения социально-экономической активности женщин.

Ключевые слова: Социально-экономическая активность, социально-экономическая активность женщин, социологические аспекты, социологические аспекты повышения социально-экономической активности женщин

ХОТИН ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ СОЦИОЛОГИК АСПЕКТЛАРИ

Аннотация

Ижтимоий соҳадаги гендер тенгликни таъминлашга қаратилган нормалар, меҳнат муносабатлари, ижтимоий ҳимоя, оилавий муносабатлар, таълим, илм-фан, маданият ҳамда соғлиқни сақлаш соҳаларида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар қафолатлари, давлат ва жамият ҳаётида, турли соҳаларда қонуний ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда жинс бўйича камситишга йўл қўймаслик принципи долзарб ижтимоий ва шу билан бирга илмий муаммо сифатида намоён бўлмоқда. Ушбу мақолада социологик тадқиқот натижалари асосида хотин қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширишнинг социологик аспектлари ёритиб берилган

Калит сўзлар: Ижтимоий-иқтисодий фаоллик, хотин қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги, социологик аспект, хотин қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширишнинг социологик аспектлари

Кириш. Мамлакатимизда хотин-қизларнинг давлат ва жамият қурилиши ва бошқарувидаги ролини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилаётганлиги боис уларнинг жамиятда туган ўрни мустақамланиб бормоқда.

Жумладан, бугунги кунга қадар хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган 100 га яқин халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ратификация қилинган. Ушбу халқаро ҳужжатларнинг ратификация қилиниши хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро стандартларини қонунчиликка имплементация қилиш бўйича халқаро-ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди.

Ўз навбатида, қабул қилинган қонун ҳужжатларида белгиланган қафолатлар қаторида ижтимоий соҳадаги гендер тенгликни таъминлашга қаратилган нормалар ҳам алоҳида ўрин эгаллади. Меҳнат муносабатлари, ижтимоий ҳимоя, оилавий муносабатлар, таълим, илм-фан, маданият ҳамда соғлиқни сақлаш соҳаларида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ

ҳамда имкониятлар қафолатлари белгиланди. Ушбу қафолатлар давлат ва жамият ҳаётида, турли соҳаларда қонуний ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда жинс бўйича камситишга йўл қўймаслик принципи асосланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хотин-қизларнинг ижтимоий иқтисодий фаоллигини ошириш, уларнинг бандлигини таъминлашнинг мослашув механизмларини социологик омилларни ҳисобга олган ҳолда ўрганиш Г. Беккер, А. Брандолини ва Т. Смидинг, И. Бианчи ва К. Вохс ҳамда С. Белановскийнинг ишларида ўз аксини топган. Г. Беккер “иқтисодий фаоллик ва аёлларни иқтисодий фаолликка жалб қилишни таълим орқали ва оилавий муносабатлар принципи орқали” тадқиқ қилса [1], И. Бианчи ва К. Вохс “хотин-қизларнинг ижтимоий иқтисодий фаоллигини сиёсий ислохотлар ва ижтимоий муносабатлар омили” нуқтаи назаридан тадқиқ қилишган [2].

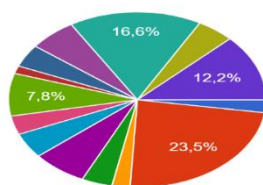
Юртимизда хотин-қизларнинг ижтимоий иқтисодий фаоллигини ошириш қатор қонун ҳужжатлари билан кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 31-январдаги ПҚ 2746-сон “Кичик ва хусусий тадбиркорликни микрокредитлаш тизимини янада кенгайтириш ва соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017-йил 10-февралдаги ПФ-2767-сон “Кичик тадбиркорликни ривожлантириш Кафолат жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2017 - йил 24-майдаги ПҚ-2996-сон “Касаначиликни янада ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарорлари, 2018-йил 2-февралдаги ПФ-5325-сон “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони, 2019-йил 7-мартдаги ПҚ-4235-сон “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида ҳамда соҳага оид бошқа меъёрий ҳужжатларда юртимизда

истиқомат қилаётган хотин-қизларни тадбиркорликка жалб қилишга, уларни бўш вақтларини унумли фойдаланиш, оила бюджетини оширишда хотин-қизларни ҳам фаоллигини таъминлашга катта эътибор қаратилган.

Тадқиқот методологияси. 2022-йилнинг август-сентябрь ойларида “Оила ва хотин-қизлар” илмий тадқиқот институти томонидан хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини, ижтимоий соҳалардаги иштироки даражасини ўрганиш мақсадида социологик тадқиқот ўтказилди. Тадқиқот статистик маълумотлар таҳлили ва республиканинг барча ҳудудида онлайн тарзда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини, ижтимоий соҳалардаги иштироки даражасини ўрганиш мақсадида сўровнома ўтказиш орқали амалга оширилди.

Тадқиқотнинг статистик таҳлил қисмида Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари таҳлил қилинди. Сўровнома қисмида республиканинг барча ҳудудларидан 1300 га яқин хотин-қизлар иштирок этишди.

Яшаш жойингиз:
1 274 ответа

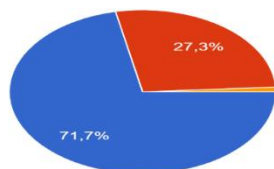
● Қорақалпоғистон Республикаси
● Андижон вилояти
● Бухоро вилояти
● Жиззах вилояти
● Қашқадарё вилояти
● Навоий вилояти
● Наманган вилояти
● Самарқанд вилояти

1- расм респондентларни ҳудудлар бўйича тақсимланиши.

Тадқиқот жараёнида иштирок этган респондентларнинг ижтимоий-демографик ҳолати бўйича тақсимланиш натижалари қуйидагича.

Тадқиқотда иштирок этган хотин-қизларнинг 71,7 фойизи олий маълумотга, 27,3 фойизи ўрта-махсус, ва 1 фойизи ўрта маълумотга эгалар ташкил этди.

Маълумотингиз:
1 274 ответа

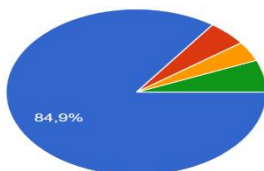
● олий
● ўрта-махсус
● ўрта

2- расм респондентларни маълумоти бўйича тақсимланиши.

Сўровда иштирок этган респондентларнинг оилавий ҳолати бўйича тақсимланиши кўрсатдики, 84,9 фойизни турмуш қурганлар, 7,0 фойизни бева, 6,1

фойизни турмуш қурмаганлар ва 2,0 фойизни ажрашганлар ташкил этишди.

Оилавий ҳолатингиз:
1 274 ответа

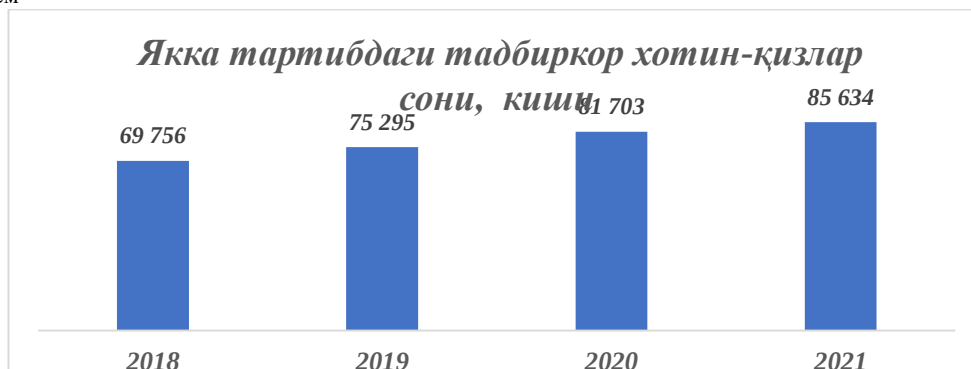
● турмуш қурган
● турмуш қурмаган
● ажрашган
● Бева

3- расм респондентларни оилавий ҳолати бўйича тақсимланиши.

Тадқиқотда иштирок этган хотин-қизларнинг 78,6 фойизи ишлайдиганлар ташкил этди, шулардан 25,3 фойизи беш йил стажига эга бўлганлардир. Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). 2021 йилда хотин-қизлар тадбиркорлиги дастурлари доирасида 200 мингдан зиёд лойиҳаларга 2 триллион сўм кредит ва субсидиялар ажратилиб, 320 минг хотин-қиз доимий иш ўрнига эга бўлди. 190 минг нафар хотин-қизлар касб-хунарга ўқитилди.

Давлат статистика қўмитасининг маълумотларига кўра, давлат солиқ оганларида рўйхатдан ўтган яқка тартибдаги тадбиркор хотин-қизлар сони 2021 йилда 85634 тани ташкил этган, бу эса 2018 йилга нисбатан 15878 тага кўпайганини кўрсатмоқда, демак йиллар давомида тадбиркор хотин-қизлар сони ошиб бормоқда (4-расм).

4-расм

Якка тартибдаги тадбиркор хотин-қизларни вилоятлар кесимида кўрадиган бўлсак, энг юқори кўрсаткич Самарқанд (10464), Тошкент (9440) вилоятларида ва Тошкент шаҳрида (8949) (5- расм).

5- расм

Якка тартибдаги тадбиркор хотин-қизларнинг 8060 таси хунарандчилик фаолияти, 6736 таси майиший хизмат соҳасида, 110 таси транспорт соҳасида ва 12 таси

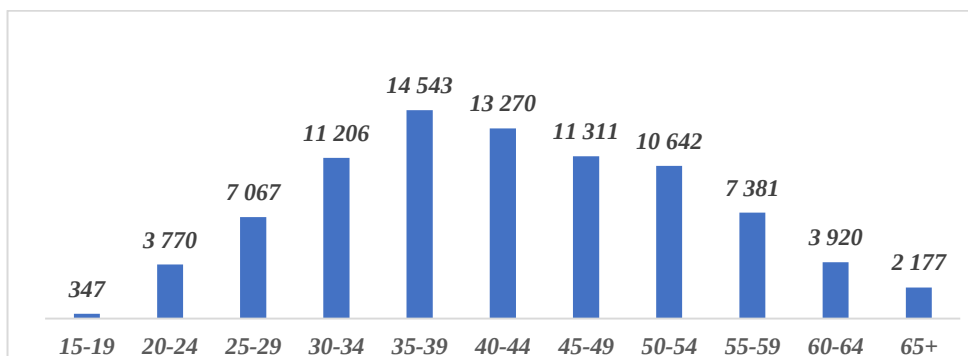
турар ва нотурар жойларни таъмирлаш соҳаларда фаолият юритаётгани аниқланган (6- расм).

Якка тартибдаги тадбиркор хотин-қизларнинг ёши бўйича тақсимланиши бўйича энг юқори кўрсаткич 35-39 ёшдаги хотин-қизлар - 14543 та, 40-44 ёшдагилар – 13270

та, 45-49 ёшдагилар – 11311 та, 30-35 ёшдагилар – 11206 тани ташкил этишди (7-расм).

7- расм

Бундан ташқари, Давлат статистика қўмитасининг маълумотларига кўра, республикада 2021 йилда солиқ органларида рўйхатдан ўтган 580526 та ўзини ўзи банд 8- расм

қилган хотин-қизлар мавжуд, 2020 йилга нисбатан 2,2 баравар кўпайган, жамми ўзини-ўзи банд қилганлар ичида хотин-қизлар 47,9 фойизни ташкил этади (8- расм).

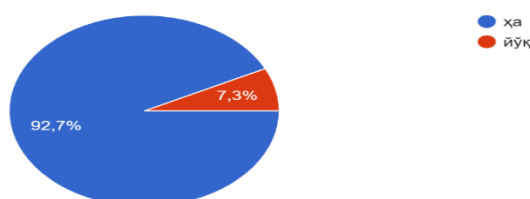
Ўзини ўзи банд қилган хотин-қизлар асосан бош кийимлар ва тўқимачилик буюмларни тикиш – 24,8 фойиз, уй хўжалигини юритиш ва уй ишларини бажариш

– 12,1 фойиз, болаларга қараш – 11,0 фойиз, томорқа участкаларида ишлаш – 8,0 фойиз ва бошқа турдаги ишлар билан банд (9- расм). 9- расм

Сўров натижаларига кўра, ишгирок эткан хотин-қизларнинг 92,7 фойизи ўз ҳоҳлаган соҳада фаолият юритиши аниқланди ва бу жуда кувончли омил.

3. Сиз ўзингиз ҳоҳлаган соҳада фаолият юритасизми/ишлайсизми?
1 274 ответа

6- расм. Хотин-қизларнинг фаолият юритиши

Кейинги саволимиз, “Қайси соҳада ижтимоий фаол бўлишни истагансиз?”, респондентларнинг 44,0 фойизи бошқарув, 13,9 фойизи жамоат, 11,3 фойизи таълим, 10,0

фойизи илм-фан, 9,5 фойизи сиёсий соҳаларда ижтимоий фаол бўлишни истаганларини такикладилар.

7. Қайси соҳада ижтимоий фаол бўлишни хоҳлардингиз?

1 274 ответа

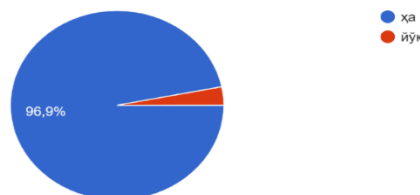
10- расм. Хотин-қизларнинг ижтимоий фаол бўлишни истаган соҳалари

Яратилган имкониятлар натижасида мамлакатимизда хотин-қизларнинг ҳар бир соҳадаги фаоллиги ошириб бормоқда, нафақат, фан, таълим, тиббиёт, иқтисодиётда, балким, сиёсий жараёнларда ҳам хотин-қизлар иштироки тобора кенгаймоқда. Парламентда ва маҳаллий кенгашларда хотин-қизлар сони ва ҳиссаси ортиб бормоқда.

Энг қувонарлиги шундаки тадқиқотда иштирок эткан хотин-қизларнинг 96,9 фойизи мамлакатимизда хотин-қизларни қўллаб – қувватлаш ва уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президент фармон ва қарорлари, давлат дастурлари билан танишлиги.

8. Мамлакатимизда хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги оширишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари, давлат дастурлари билан танишимиз?

1 274 ответа

11- расм. Хотин-қизларни қўллаб қувватлаш давлат дастурлари билан танишлиги

Хулоса ва тақлифлар. Юқоридаги таҳлилларга кўра қуйидаги тавсияларни илгари суриш мумкин:

* хотин-қизларни қўллаб-қувватлашга доир давлат сиёсатининг самарали амалга оширилишини таъминлаш, хусусан хотин-қизларнинг сиёсий бошқарувдаги фаоллигини ошириш;

* хотин-қизлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда уларнинг муайян ташкилотлардаги меҳнат фаолиятини тўғри ташкил этиш, янги иш ўринларини яратиш, бола парвариши таътилидан қайтган хотин-қизларнинг малака оширишларини таъминлаш, турли жамоат ишларига жалб этиш орқали ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш;

* халқаро банклар, жамғармалар ва ташкилотларни хотин-қизларнинг ижтимоий заиф қатламларни қўллаб-қувватлаш учун имтиёзли кредитлар беришга жалб қилиш, ҳиссадорлик асосида тадбиркор хотин-қизлар банкни ташкил этиш;

* оғир ижтимоий вазиятга тушиб қолган хотин-қизлар муаммоларини ўз вақтида аниқлаш, уларга ижтимоий-ҳуқуқий, психологик ва моддий ёрдам кўрсатиш;

* хотин-қизлар бандлигини таъминлаш, меҳнат шароитларни яхшилаш, қишлоқ жойлардаги хотин-қизларни оилавий тадбиркорликка, ҳунармандчиликка кенг жалб этиш масалаларида манзилли қўллаб-қувватлаш;

* жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган хотин-қизларнинг ижтимоий реабилитацияси ва мослашиши бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари билан яқин ҳамкорликни ўрнатиш.

* қарорларни қабул қилиш ва қўллашнинг барча даражаларида хотин-қизлар ва эркаклар ўртасида тенглик принципини жорий этиш;

* аҳолининг гендер асосида камситувчи вазиятларни келтириб чиқарадиган гендер стереотипларини олдини олиш;

* хотин-қизлар бандлигини ошириш ва иш ҳақи бўйича гендер тафовутни камайтириш;

* миграцияни бошқариш сиёсатида гендер ёндашувини ишлаб чиқиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Baker EH (2014). Socioeconomic Status, Definition. In Cockerham WC, Dingwall R, & Quah S (Eds.), The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society (pp. 2210–2214). Hoboken, NJ: Wiley Blackwell. [Google Scholar]

-
2. Bianchi EC, & Vohs KD (2016). Social Class and Social Worlds: Income Predicts the Frequency and Nature of Social Contact. *Social Psychological and Personality Science*. doi: 10.1177/1948550616641472 [CrossRef] [Google Scholar]
 3. Brandolini A, & Smeeding TM (2006). Patterns of Economic Inequality in Western Democracies: Some Facts on Levels and Trends. *PS: Political Science & Politics*, 39(1), 21–26. 10.1017/S1049096506060124 [CrossRef] [Google Scholar]
 4. Yin Robert K. *Case Study Research: Design and Method*, Applied Social Research Methods Series. V.5. Sage Publications. 1989.

УДК: 316.334.56(575.1)

Кахрамон КАЮМОВ,
ЎзМУ катта ўқитувчиси, социология фанлари бўй. фал. доктори (PhD)
E-mail: nqayumov@inbox.ru

Соц.фан.док., профессор Матибаев Т.Б. тақризи асосида

КИЧИК ШАҲАРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ДРАЙВЕРИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада кичик шаҳарлар ривожини ва унинг жамият тарққиётига таъсири масаласига эътибор қаратилган. Бугунги кунда кичик шаҳарларни социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш долзарб аҳамият касб этади. Чунки, кичик шаҳарларнинг ривожини бевоқиф жамият ривожининг иқтисодий-ижтимоий, маънавий ва маданий ҳолатига бевоқиф ўз таъсирини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда тадқиқотчи томонидан Ўзбекистондаги кичик шаҳарларда ўтказилган социологик тадқиқот натижалари таҳлили айнан кичик шаҳарларни ривожлантириш омилларига бағишланган.

Калит сўзлар: Тараққиёт стратегияси, кичик шаҳар, глобаллашув, инфратузилма, инвестиция, бандлик, бизнес, темир дафтар, ишсизлик.

РАЗВИТИЕ МАЛЫХ ГОРОДОВ КАК ДРАЙВЕР ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме развития малых городов и его влиянию на цивилизацию общества. Сегодня социологическое исследование малых городов имеет актуальное значение. Потому что развитие малых городов оказывает непосредственное влияние на экономико-социальное, духовное и культурное состояние развития общества. С этой точки зрения анализ результатов социологического исследования, проведенного исследователем в малых городах Узбекистана, посвящен именно факторам развития малых городов.

Ключевые слова: Стратегия развития, малый город, глобализация, инфраструктура, инвестиции, занятость, бизнес, железный блокнот, безработица.

DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS AS A DRIVER OF SOCIAL DEVELOPMENT

Annotation

This article is devoted to the problem of the development of small towns and its impact on the civilization of society. Today, the sociological study of small towns is of urgent importance. Because the development of small towns has a direct impact on the economic, social, spiritual and cultural state of development of society. From this point of view, the analysis of the results of a sociological study conducted by a researcher in small towns in Uzbekistan is devoted specifically to the factors of development of small towns.

Keywords: Development strategy, small town, globalization, infrastructure, investment, employment, business, iron notebook, unemployment.

Кириш. Ўзбекистонда замонавий тараққиёт шароитида кичик шаҳарларда ижтимоий инфратузилмани бошқаришнинг ҳолати ва социал механизмлар, уларни бошқаришдаги ижтимоий муносабатларнинг социал индикаторларини илмий нуқтаи-назардан ўрганиш кичик шаҳарларни ривожлантириш учун драйвер вазифасини ташкил этади. Мустақиллик йилларида кичик шаҳарларда мавжуд корхоналар асосида қўшма корхоналар ва янги қувватлар барпо этилди. Айни вақтда кичик шаҳарларда аҳолини иш билан таъминлаш имконини берадиган, йирик саноат корхоналари билан кооперация асосида ташкил этиладиган касаначиликни жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди. Аммо, кичик шаҳарлар билан шаҳарчаларнинг сони тобора ортаганлиги сабабли урбанизация жараёнининг жадаллашуви маълум даражада суст келмоқда. Саноат ва инфратузилма объектларининг барқарор ривожланишини таъминлаш учун маҳаллий молиявий ресурслар ҳамда шаҳар ҳокимликларининг ваколатлари қисман бўлсада чекланган. Иқтисодиётнинг барча тармоқларида юқори малакали мутахассислар ва ишчилар салмоғи етарли даражада эмас. Ҳар бир шаҳар бўйича узок муддатли ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияларининг мавжудлиги, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан шаҳар аҳолисининг талаб ва

эҳтиёжлари эътиборга олинмаслиги, инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга оширишда алоҳида тоифадаги шаҳарлар учун хос бўлган хусусиятлар етарлича ҳисобга олинмаслиги, шаҳарлар, айниқса, катта ва йирик шаҳарлар аҳолиси сонини ҳисобга олиш бўйича статистик ҳисоботларда хатоликларнинг борлиги ҳам ушбу омиллар қаторига қиради. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда 2022 йил 28 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан имзоланган «2022-2026 йилларга мўлжалланган Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармон айнан кичик шаҳарларни ижтимоий инфратузилмаларини ривожлантиришда драйвер вазифасини бажарувчи муҳим хужжатдир[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Социологияда кичик шаҳарларнинг ижтимоий инфратузилмаси ва унинг ҳолати муаммоси XIX асрнинг ўрталаридан бери илмий қизиқиш объекти бўлиб келмоқда. Кичик шаҳарлар ижтимоий инфратузилмасини бошқариш муаммоларини ўрганиш натижалари Р.Парк, М.Вебер, Э.Дюркгейм, П.Сорокин П.Бурье каби Ғарб социолог олимлари асарларида келтирилган [2,3,4]. Кичик шаҳарлар ижтимоий инфратузилмасида иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш ўртасида қарама-қаршиликларни

аниқлаш, давлат ва жамият тараққиётида иқтисодий ўсишга таъсири, мазкур жараёнда аҳолининг ижтимоий хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжларга боғлиқлиги масалаларига хорижлик мутахассислар алоҳида эътибор қаратганлар. Бизнингча, кичик шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ривожланиш даражаси ва унинг ижтимоий инфратузилмаларининг статик ҳолатдан динамик ҳолатга ўтиши билан белгиланади. Бу эса ўз навбатида динамик позитив (ижобий) ҳолатни вужудга келтиради. Рус-америка социологи Питирим Сорокин 1927 йилда социология фанига ижтимоий ҳаракатчанлик назариясини киритди. Ижтимоий ҳаракатчанлик «гуруҳлар ва бир бутун жамиятлар «очиқлиги» ёки «ёпиқлиги»ни тавсифлаш учун ишлатилади. Ижтимоий ҳаракатчанлик даражасини аниқлаш ёрдамида у ёки бу жамият «анъанавий», «замонавий», «индустриал», «постиндустриал» жамият кўринишларига бўлинади [5]. «Айнан мана шундай кўринишдаги жамиятлар шаҳар ёки кичик шаҳарларда мавжудлигини ҳисобга олсак, ижтимоий ҳаракатчанлик жараёнлари циркуляциясининг аксарияти шаҳарларда юз беради». Шу нуқтаи назардан олиб қарганда кичик шаҳарларни ривожланиб бориши жамиятларни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Бугунги кунда кичик шаҳар ёшлари ўз социал статусини (маком) ўзгартириш мақсадида катта ёки йирик шаҳарларга интилиши тобора кучайиб бормоқда. Бу ўз навбатида кичик шаҳарларда мутахассислар етишмаслиги, туғилиш даражасининг пастлиги, соҳалар ривожининг ортда қолиши каби иқтисодий ва демографик вазиятга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Демак, жамиятда социал ҳаракатчанлик жараёнларининг мавжудлигининг икки асосий сабаби мавжуд. Биринчидан, жамиятнинг кўриниши ҳар хил сиёсий тузумлар ўзгариши иқтисодий ривожланиш натижасида ўзгаради, ўз навбатида, бу каби ижтимоий ўзгаришлар шахслар ўртасида меҳнат тақсимотини ўзгартиради, янги социал мақомларни вужудга келтиради, ҳамда эскиларини муомаладан чиқаради. Иккинчидан, элитар қатламнинг таълим олиш имкониятларини монополаштириши мумкин бўлса-да, у истеъдод ва қобилиятнинг табиий тақсимланишини назорат қила олмайди, шунинг учун юқори қатламлар муқаррар равишда қуйи қатламлардан иқтидорли кишилар билан тўлдирилади. Шаҳар ва кичик шаҳарнинг юзага келиши урбанизация жараёнларининг натижасидир. Индивидларнинг социал макомининг ўзгариши, уларнинг билимлик даражасини ошиши, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиши, маданий марказларга айланиши, табиий муҳитнинг яхшиланиши ёки ёмонлашиши, ҳудудда кичик шаҳарларни юзага келишига сабаб бўлади. Бундай жараёнларнинг давомийлиги кичик, ўрта, катта, йирик ва мегаполислар шаҳарларни вужудга келтиради. Пьер Бурдьенинг макросоциологик назариясида капитал ресурслар марказий тушунча сифатида қаралади. «Бурдьё инсон капиталнинг учта асосий турини ажратиб кўрсатади: иқтисодий (асосан даромад ва мулк сифатида тушунилади), ижтимоий (асосан шахсларо ижтимоий муносабатлар тушунилади) ва маданий (таълим, тарбия, эътиқод, маданият, анъаналар ва қадриятлар)» [6]. Жамиятда капитал ресурсларнинг мавжудлигини икки жиҳатдан аниқлаш мумкин – миқдорий ва таркибий. Индивидуал ижтимоийлашув агентларининг кўп ёки камроқ бир хил миқдордаги капиталга эга бўлиши ҳамда у турли нисбатларда тузилиши мумкин. Шунга қўра, икки хил «агент» бир хил миқдордаги капиталга эга бўлса-да, улардан бири кўпроқ маданий капиталга, иккинчиси эса иқтисодий капиталга эга бўлади [7]. Умуман олганда, капиталнинг миқдори ва тузилиши шахс учун «Ижтимоий макондаги ўрин» ёки синфий позицияни белгилайди. Бурдьё схемасидаги бошланғич синф бўлиниши катта ва

кичик капиталга эга бўлиш чорраҳасида жойлашган, аммо бу синфларнинг ҳар бирида иқтисодий ёки маданий капиталнинг катта улушига эга бўлганлар ўртасида кўшимча фарқ мавжуд.

Демак, Бурдьенинг капитал тушунчаси замонавий жамиятдаги асосий ижтимоий бўлинишлар харитасини тузишда кичик шаҳарларнинг қай даражада капитал киритишга қодир бўлган шахсларнинг қўплигига, шаҳарларнинг маданият ўчоғи ёки маркази бўлганлигига, ижтимоийлашув жараёнларининг қай даража эканлигига эътибор бериледи. «Шунингдек, Бурдьё ўз асарларида шаҳар ва шаҳар бўлмаган ижтимоий маконда ижтимоийлашув натижасида шаклланган шахсларнинг бир хилда бўлмаслигини назарий асослайди» [8].

Шахс камолотида у яшайдиган муҳит катта аҳамиятга эга. Шаҳарликларнинг этик қондалари ва уларнинг хулқини шаклланиши универсал даражада бўлса, шаҳар бўлмаган жойларда шахс бўлиб шаклланган индивидларнинг хулқи локал кўринишда бўлади. Ижтимоий муносабатларда, шахсларо мулоқот ҳамда ижтимоий фарқланишда мазкур икки турдаги тенденциялар якқол кўринади. Шу муносабат билан, ўз фарзандларининг шахс сифатида ижтимоийлашувини аксарият инсонлар айнан шаҳарларда амалга оширилишини истайдилар. Бурдьё мазкур масалага ойдинлик киритиб, социология фанига айнан ижтимоий капитал назариясининг киритилишининг ҳам асосий сабаби шаҳарларнинг инсонларга киритадиган ижтимоий капитал ҳамда ҳиссаси айнан шаҳарлар эканини эътироф этади.

Энтони Гидденс замонавий социологик билимларни бойитишда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган инглиз олимларидан бири ҳисобланади. «Унинг социологияга доир асарида шаҳарларга алоҳида эътибор қаратади. Унда анъанавий шаҳар, ҳозирги замон урбанизациясининг хусусиятлари, замонавий шаҳарларнинг ривожланиши, шаҳар ҳаётининг ўзига хослиги, урбанистик экология, урбанизм назариялари, урбанизм ва ижтимоий ҳаракат, ички шаҳарларнинг таназзули масалаларига эътибор қаратган» [9]. Ўзининг тизимли функционализм назариясини илмий-назарий асослаш жараёнида Энтони Гидденс шаҳарларни социал коммуникацияни юзага келтирувчи муҳит - шахсларо мулоқот ҳисобланувчи ахборот алмашуви учун ахборот макони сифати эътироф этади. «Унинг фикрича, жамиятнинг статистлари ва тадқиқотчилари XX асрнинг охирига келиб, маҳаллий марказлар, кичик шаҳарлар ҳамда кўп аҳоли яшовчи анчайин космополитик ҳисобланувчи миллий жамиятлар бошқа давлатларга ҳам ўз таъсирини ўтказаятган йирик шаҳарларни бир-биридан ажрата бошлайдилар. Катта шаҳарларнинг ўсиши аҳолининг ўсиши, шунингдек, фермерлардан, қишлоқлардан ва кичик шаҳарлардан аҳоли миграцияси, яъни кўчиш натижаси бўлди. Масалан 1830 йилга қадар деярли ҳеч ким яшамаган ҳудудда 1900 йилга келиб 2 миллион кишидан кўпроқ аҳолиси бўлган Чикаго бунёд этилган» [10].

Фикримизча, бугун инсонлар ўз ҳаракатларини сабаблари ва оқибатлари ҳақида фикр юритиш имконини берувчи маълумотларга эгадир. Жамиятда яшовчи инсонлар биографик ривоятлар, ижтимоий роллар ва турмуш тарзи тўпламини яратмоқда, ҳамда шу билан бирга ушбу ҳаётий тўпламларни тахиррайдиладир. Аммо танловларнинг турлари кўпайиши эркинликни янада кўпроқ ҳис қилишга сабаб бўлади. Жамият аъзоларининг бундай ижтимоий ролни тақдим этадиган жамиятлардан фаркли ўлароқ, ҳар бир шахс ўз социал қиёфасини яратади. Шаҳарларнинг ўзига хос ҳаёт тарзи шахс ижтимоий қиёфаси шаклланишида доим андоза вазифасини бажариб келган. Э.Гидденснинг тизимли

функционализми мазкур контекстда кичик шаҳарлар ижтимоий инфратузилмасини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги замонавий тараққиёт шароитида кичик шаҳарлар тизимида янги талабларни қўйиш билан бир қаторда уларнинг ўзини ўзи бошқарувчи тизим сифатидаги мустақил фаолиятини такомиллаштириш долзарб аҳамиятга эга. Кичик шаҳарларда ташкил этилган қулай инвестиция муҳити ишлаб чиқариш объектларининг шаклланишига замин яратиш, аҳоли, ишчи кучининг марказлашувига, аҳолининг турмуш даражасининг яхшиланиши эса, ўз навбатида, бу ҳудудларда ҳам ижтимоий инфратузилманинг ривожланишига олиб келади.

Демак, олиб борилган илмий изланишлар шуни кўрсатадики, мамлакатимизда мавжуд кичик шаҳарларда ишсизлик даражаси кишлоқлардагига нисбатан юқори кўрсаткични намоён этмоқда. Шу ўринда ўтказган социологик тадқиотларимизда унинг таҳлилларига эътибор қаратамиз.

Жамият социал ҳаётининг турмуш сифат даражасини белгилаб берувчи аҳоли саломатлигини яхшилаш тизими ижтимоий инфратузилманинг муҳим таркибий элементи сифатида намоён бўлади. Кичик шаҳарларда замонавий тараққиёт шароитида ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, асосан, тадбиркорлик

муҳитини яратиш, аҳолини хусусий уй-жой билан таъминлаш, сифатли коммунал хизматлар кўрсатиш, юқори даромадли иш жойларини яратиш, вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганларни ижтимоий ҳимоялаш ҳамда аҳолининг ўртача даромадларини ошириш орқали амалга оширилади. Шу боисдан ҳам, ижтимоий инфратузилма субъектлари сифатида инфратузилмага жавобгар давлатнинг ваколатли органлари, молиявий, таълим, тиббиёт муассасалари, маданият ва санъат соҳаси тизими, нодавлат-нотижорат ташкилотлари, бандликка қўмаклашиш ҳамда аҳолини уй-жой билан таъминлашга хизмат қилувчи субъектлар тилга олинади.

Респондентларга қуйидаги савол билан мурожаат қилинганда уларнинг аксарияти, яъни 59,9%и фақат янги иш ўринлари яратиш орқали «темир дафтар»га киритилган оилалар сонини камайтириш мумкин деб ҳисобласа,

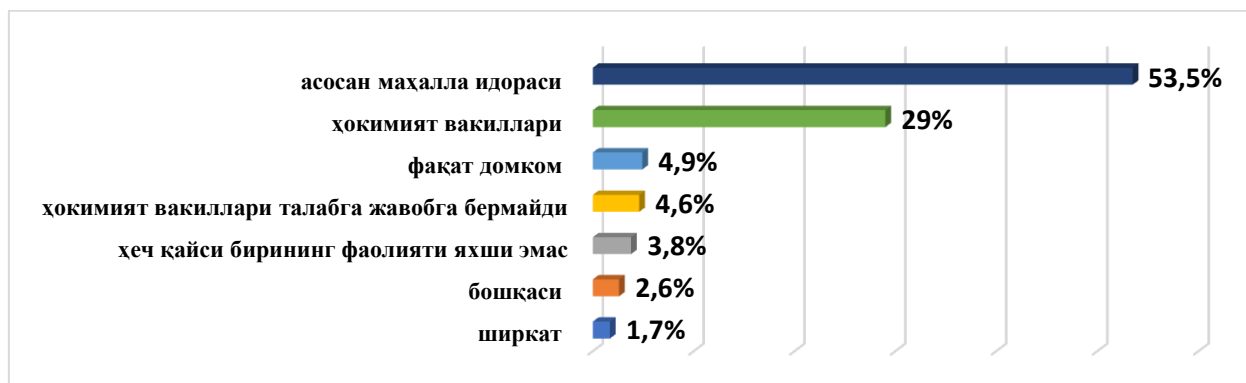
36,5% иштирокчи турлича инфратузилмани яхшилаш ва солиқларни камайтириш, боқимандалик қайфиятидан чиқариш, доимий ҳаракатда бўлиш, билим ва таълим масканларини қўпайтириш, аҳолининг тафаккурини ўзгартиришга олиб келишини таъкидлаган. Демак, хулоса қилиш мумкинки, бугунги кунда кичик шаҳарларимиздаги аҳолининг асосий ва долзарб муаммоларидан бири бу ишсизлик масаласидир (1- расм).

«Темир дафтар»га киритилган оилаларнинг тоифасини қайси йўл билан қисқартириш мумкин деб ҳисоблайсиз?» савол натижалари (% ҳисобида)

Юқорида келтириб ўтилган 2022 йил 28 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан имзоланган «2022-2026 йилларга мўлжалланган Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармонда «Маҳаллий бошқарув фаолиятига ахборот технологияларни кенг жалб қилиш, ҳудудларнинг 40 дан ортиқ, жумладан, транспорт, инфратузилма, ижтимоий ва бошқа соҳалар бўйича маълумотларни жамловчи таҳлилий геопорталларини ишга тушириш», ижтимоий-иқтисодий ривожланиш рейтинг кўрсаткичлари «қоникарсиз» бўлган шаҳар ва туманлар бўйича амалий чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш; шаҳарлардаги аҳолининг турмуш тарзи қулайлигини баҳоловчи «Шаҳарлар қулайлиги» индексини жорий этиш; шаҳарларни рақамлаштириш, қурилиш ва лойihalаштириш ишлари сифатини ошириш ҳамда «Ақлли шаҳар» концепциясига мувофиқ ривожлантириш; барпо этиладиган ҳар бир «Яшил ҳудуд»да югуриш, велосипедда ҳаракатланиш учун

«саломатлик йўлакларини» ташкил этиш орқали кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш» масалаларига алоҳида эътибор қаратилган [11]. Шу нуқтаи назардан «Сиз истиқомат қилаётган шаҳарда ўзини-ўзи бошқарув органларидан қайсиларининг фаолияти аҳамиятли?»— деган саволга респондентларнинг 53,5%и асосан маҳалла идораси, 29%и ҳокимият вакиллари, 4,9%и фақат уй бошлиғи, 4,6%и ҳокимият вакиллари талабга жавоб бермайдиган, 3,8 % ҳеч қайси бирининг фаолияти яхши эмас, 1,7%и ширкат ва 2,6%и бошқа жавоб вариантларини қайд этган. Демак, ўзини ўзи бошқарув соҳасида маҳалла ўз фаолияти доирасида ҳозирда барча ҳудудларда ўз таъсирини ўтказа олмаяпти. Зеро, кичик шаҳарларни бошқариш ва уни ривожлантиришда маҳалланинг роли ҳамда аҳамиятини белгилаб бермоқда. Бироқ бу ҳолат ҳам аслида қоникарли эмас, чунки маҳалла фаолияти респондентлардан ярмидан кўпини эмас, балки, уларнинг барчаси маҳаллани белгилаганда «Маҳалла-халқ ичига кириб борган», деган хулоса чиқаришимизга асос бўларди (2 расм).

“Сиз истиқомат қилаётган шаҳарда ўзини-ўзи бошқарув органларидан қайсиларининг фаолияти аҳамиятли?” савол натижалари (% ҳисобида)

Юқоридан вазибалардан маълум бўладики, Тараққиёт стратегиясини амалга ошириш доирасида жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, кичик шаҳарлар ижтимоий инфратузилмасини бошқариш ва ривожлантириш суръатларини таъминловчи янги инструментлар ҳамда механизмлар янада кенгроқ қўлланилмоқда. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Ҳар бир туман ва шаҳар саноатини ривожлантириш бўйича ўрта ва узок муддатли дастурлар ишлаб чиқиш, мамлакат аҳолисининг урбанизация даражасини 2030-йилга қадар 60 фоизга етказиш бўйича Давлат дастури ишлаб чиқиш” каби чора-тадбирлар илгари сурилган.

Хулоса ва таклифлар. Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар контекстида кичик шаҳарлар ижтимоий инфратузилмасини бошқариш ва ривожлантириш тенденцияларининг индивидуал ҳамда уникал бошқарув хусусиятларини интегратив тадқиқ қилиниши мазкур жараёнлар самарадорлиги баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишга туртки бўлди. Масалага бундай илмий ёндашув кичик шаҳарларда ихтисослашган тиббий муассасалар, спорт инфратузилмаси, кутубхоналар, пиёдалар ва велосипед йўлаклар, экопарклар, янги йўллар, логистика тармоқларини ишга тушириш, электр ва газ тармоқларини модернизация қилишда Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси кичик шаҳарларнинг ривожланиш интенсивлигини таъминловчи драйвер эканлигини илмий асослашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.
2. Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическая теория: история, современность, перспективы. СПб.: “Владимир Даль”, 2008. – С.31.
3. Макс Вебер: Город. Избранные произведения: – Перевод с немецкого и общая редакция: Ю.Н.Давыдов. – М.: “Прогресс”, 1990. – С.309-446.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. А.Б. Гофмана. – М.: “Канон”, 1996. – С.332.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: – “Политиздат”, 1992. – С.295-424.
6. Бурдьё П. Социология социального пространства. – М.: Изд. “Алетейя”, 2007. – С. 80-278.
7. Ogers Brubaker, “Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu, Theory and Societ 14, no. 6 (1985): Pp.745–75.
8. Макущенко Людмила Викторовна. Малые города в структуре российского общества: основы социально-экономического развития. дис. ...канд. экон. наук., М.: 2004 – С.115.
9. Энтони Гидденс. Социология. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. –Т.: “Шарқ”, 2022– Б.848.
10. Giddens A. Runaway world: How Globalisation is Reshaping Our Live. –“New York”. Routliege. 2000. –P.120.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.

Dilnoza MAMATOVA,
PhD students, UzSWLU
E-mail: dilnozamamatova88@bk.ru

Dotsent f.f.d. Djumabaeva J.Sh. taqrizi asosida

TRAINING OF ENGLISH LANGUAGE SPECIALISTS FOR PRE-SCHOOL EDUCATION ORGANIZATIONS AND THEIR REQUIREMENTS

Abstract

Currently, attention is paid to the development of the pre-school education system in our country, a modern system is being created on the basis of the most advanced foreign experience. Research is being carried out on the content of the pre-school education system and the creation of the most necessary framework of its implementation using modern pedagogical and information and communication technologies. These studies are mainly aimed at the formation and improvement of the content of pre-school education pedagogy, training of mature qualified pedagogical personnel and training of specialists in accordance with the modern requirements and improving their skills. In this article, some concepts and opinions of our scientists on the topic of development of professional competence of pedagogical workers of preschool organizations are discussed on the basis of authorship. In addition, they were also informed about the pedagogical and professional qualifications and requirements set by the state.

Key words: Competence; competency; model; professional competency of the teacher; competence approach; professional development; preschool education; personal qualities

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИ УЧУН ИНГЛИЗ ТИЛИ МУТАХАССИСЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Аннотация

Хозирги кунда республикамізда мактабгача таълим тизимининг ривожлантирилиши учун алоҳида эътибор қаратилмоқда, энг илғор хорижий тажрибалар асосида ҳар томонлама замонавий тизим яратилмоқда. Мактабгача таълим тизими мазмуни ва уни амалга оширишнинг замонавий педагогик ва ахборот –коммуникацион технологияларидан фойдаланишнинг энг керакли механизмини яратиш устида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу тадқиқотлар асосан мактабгача таълим педагогикасининг мазмунини шакллантириш ва такомиллаштириш, етук малакали педагог кадрлар тайёрлаш ва уларни хозирги замон талабларига мос равишда мутахассислар тайёрлаш ва уларнинг малакаларини оширишга қаратилган. Ушбу мақолада мактабгача таълим ташкилотлари педагог ходимларинг касбий компетентликларини ривожлантириш масаласи борасида муаллифлик асосида айрим тушунчалар ва олимларимизнинг бу борадаги фикр-мулоҳазалари келтириб ўтилган. Бундан ташқари уларга давлат томонидан қўйилган педагогик ва касбий малака ва талаблари борасида ҳам фикрлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Компетентция; компетентлик; ўқитувчининг касбий компетентлиги; компетентлик ёндашуви; малака ошириш; мактабгача таълим; шахсий сифатлар

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ТРЕБОВАНИЯ

Аннотация

В настоящее время уделяется внимание развитию системы дошкольного образования в нашей стране, создается современная система на основе самого передового зарубежного опыта. Проводятся исследования по содержанию системы дошкольного образования и созданию наиболее необходимых рамок ее реализации с использованием современных педагогических и информационно –коммуникационных технологий. Эти исследования в основном направлены на формирование и совершенствование содержания педагогики дошкольного образования, подготовку зрелых квалифицированных педагогических кадров и подготовку специалистов в соответствии с современными требованиями и повышение их квалификации. В данной статье на основе авторства обсуждаются некоторые концепции и мнения наших ученых по теме развития профессиональной компетентности педагогических работников дошкольных организаций. Кроме того, были также мнения о педагогической и профессиональной квалификации и требованиях, предъявляемых к ним государством.

Ключевые слова: Компетентция; компетентность; модель; профессиональная компетентность педагога; компетентностный подход; профессиональное развитие; дошкольное образование; личностные качества

Introduction. Modern preschool education, according to Concept of the Preschool Education is one of the first stages of the educational system of the Republic of Uzbekistan. According to the adopted Concept, the priority areas for the development of the pre-school education system until 2030 will be:

further improvement of the regulatory framework (development of the State standard for pre-school education,

approval of standards for the provision of kindergarten pupils with material resources, food, drugs, development of the procedure for the implementation of alternative forms of pre-school education);

creation of conditions for the comprehensive development of children of preschool age (widespread introduction of the state program "First Step" and inclusive

education, the development of educational materials, ensuring the continuity of preschool and primary education);

increasing coverage, ensuring equal access of children to high-quality pre-school education, developing public-private partnerships (building new and reconstructing old pre-school institutions, universal introduction of free year-long preparation for school, developing alternative forms of pre-school education, and providing all pre-school educational institutions with public utilities);

introduction of innovations, advanced pedagogical and information and communication technologies (development of information databases and multimedia products, introduction of digital educational resources for home education and parent education, stage-by-stage provision of all preschool educational institutions of the republic with Internet access);

improvement of the pre-school education management system, ensuring transparency and efficiency of financing (creating effective monitoring mechanisms, providing information to interested persons, further improving the system of working with appeals, attracting foreign investment and grants, consistently introducing regulatory per capita funding);

introduction of new approaches to the selection and development of personnel (the introduction of international educational standards, the involvement of foreign experts and the organization of foreign internships, the development of criteria for evaluating the effectiveness of employees, the development of material incentives programs and social support for personnel); [1, 2].

The society sets the goals and determines the content of the process of upbringing and education in the general direction of the socialization of the individual. And the role of the teacher implementing this social order is significant. The quality of teaching staff is an important component of the educational system, because the implementation of all other components directly depends on the human resources that a particular educational system is provided with. And it is the teachers who are entrusted with such a function as the implementation of educational programs of a new generation on the basis of modern pedagogical technologies, they are assigned the task of preparing the younger generation for life in the future and educating a person with progressive thinking who is able to successfully self-realize himself in life. All this suggests that in modern conditions, changes in the contradiction between the required and actual level of professional competence of educators deepens in the preschool educational system in Uzbekistan.

The aim of the research. Large-scale reforms of the preschool education system are being implemented in our country. In particular, the use of innovative technologies in the teaching of English is one of the important tasks in the formation of communicative competence and abilities of young children. These changes are related, on the one hand, to reforms in the preschool education system, and on the other hand, to the strengthening of cooperation between Uzbekistan and international countries.

The normative documents adopted in the field of preschool education in the national legislation of the Republic of Uzbekistan are aimed at the fundamental reform of this system, and the adoption of decrees, decisions and orders related to the field of preschool education in the last five years literally started the process of changes and updates in the preschool education system[5,5]. In particular, on December 16, 2019, for the first time in the history of Uzbekistan, a separate and most important document related to the field, the Law of the Republic of Uzbekistan "On Preschool Education and Training" was adopted. In this law, in addition to regulating all relations in the field of preschool education and upbringing, it was recognized as a type of continuous

education aimed at developing children morally, ethically, aesthetically and physically, as well as preparing children for general secondary education. (Article 3 of the Law)[2]. At the same time, the Law defined the content of preschool education and upbringing in the country, as well as the theoretical and practical foundations of its organizational development. From this point of view, based on the relevance and importance of teaching English to preschool children, the need to improve English language teaching methods has emerged.

Decision PQ-3305 of September 30, 2017 of the President of the Republic of Uzbekistan "On the organization of the activities of the Ministry of Pre-School Education of the Republic of Uzbekistan" envisages more in-depth attention to the issues of education development in this system. Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan under the State University of World Languages of Uzbekistan 2018 5112200 The opening of the foreign language (languages) education course in preschool and primary education will have a positive effect on the growth of the potential of qualified specialists in the preschool education system.

Qualification requirements for foreign language education in pre-school and primary education were approved at the 4th meeting of the Coordinating Council for the Activities of Educational and Methodological Associations in Higher and Secondary Special Vocational Education Areas under the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan on August 18, 2018.

Discussion. The general requirements for the level of preparation of bachelors in the field of foreign language education in preschool and primary education are as follows:

- knowledge of current issues of civil society, an active life perspective based on Uzbekistan's development strategy;
- to systematically acquire philosophical knowledge related to the worldview, to be able to analyze independently, to be able to take them into account in professional activity;
- to understand the essence of documents and works related to his professional activity in one of the foreign languages, to have the necessary knowledge within the scope of his professional activity in natural sciences and to be able to use them in life and in his professional activity on a modern scientific basis;
- to have mastered the methods of collecting, storing, processing and using information, to be able to make independent decisions in their professional activities;
- should have a scientific imagination and belief about a healthy lifestyle and the need to follow it, as well as training and skills for physical training.
- to work independently in the positions that should be occupied by persons with higher education in the field of education;
- they are prepared to receive additional professional education in the system of personnel retraining and professional development.[2]

The qualification requirements for the professional activities of bachelors in the field of foreign language education in pre-school and primary education include the following types of activities: Pedagogical activity, spiritual-educational activity, educational-methodical activity in educational institutions suitable for the specialization of preschool educational institutions and the general secondary education (primary education) system. , research activities, translation activities, administrative management activities.

In order to acquire professional skills, it is necessary to undergo qualification practices.

In mastering the curriculum and subject programs of the undergraduate education, students must acquire

independent knowledge of a number of issues and problems related to academic subjects.

In order to ensure the integrity of theory and practice, students' qualification practices should be held in basic organizations and institutions.

Analyses. We will scientifically explain the general requirements for the preparation and competence of second language teachers of pre-school educational organizations. In preschool education, English is taught as a second language, but in fact English is considered a foreign language in our country. Second language teachers should have knowledge, skills and qualifications in the following areas:

the priority directions of the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan and their content;

being able to know and understand the contents of the regulatory and legal documents on preschool education of the Republic of Uzbekistan;

to understand the state policy in the field of education and the tasks of educational institutions in its implementation;

to know and understand the state requirements of preschool education, as well as the essence of the curriculum in this field;

development and implementation of educational programs for social, personal, emotional, speech, mathematical, physio-psychological, physical and creative development of children based on advanced foreign experiences;

to know and be able to apply modern methods of organizing educational activities in preschool education and ensuring its quality;

to have ethics norms and speech culture in interactions with the participants of the educational process;

mastering the basics of conversational speech in one of the foreign languages;

using the best practices of preschool education organizations of developed foreign countries, including South Korea;

interacting with parents on issues of children's education, involving them in educational activities, including creating family educational projects;

continuous development of professional skills, independent activity according to the position.[4]

In the qualification requirements, it is mentioned that the teachers teaching the second language in pre-school educational organizations should have competence in the following areas:

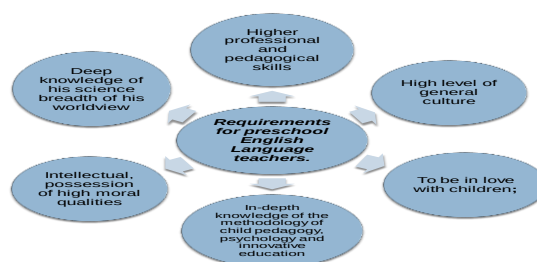

Picture 1. Competence of teachers in preschool.

The structure of professional competence of a teacher is determined not only by professional basic knowledge and skills, but also by value orientations in the profession, which characterize the motives and preferences of a teacher, the ability to value knowledge, experience, and relationships with people in the profession. Motivation is an important link in the formation of the ability to teaching activities. Realizing themselves in the profession, competent the teacher constantly strives for professional growth, self-development, self-organization and self-expression, which contributes to the awareness of the need to develop themselves, to show their best personal qualities and professional qualities. Such self-development will always be expressed in a positive uplift. This clarifies that any person strives to show their positive qualities, strives for creative self-expression, guided by the

cultural mode of behavior One of the structural components of professional training the competence of the teacher is his experience, including the experience and acquired in the profession, interactive, value-cultural experience, experience in applying various methods.

Based on this, we also introduced the following qualification requirements for English teachers who are currently working in preschool education. According to him, every English language teacher has intellectual, high moral qualities; deep knowledge of his subject, professional skills, broad outlook; love for foster children; deep knowledge of the methodology of children's pedagogy, psychology and innovative education; high level of general culture; pedagogical skills should be high.

Picture 2. Requirements for preschool English language teachers.

There is also a need to develop an individual plan for the professional development of the teacher, which includes the following areas:

training in courses in the system of advanced training outside the educational organization;

development of software and methodological support for the educational process;

guidance on the professional development of other teachers;

participation in the system of methodological work of the education preschool system;

work as a part of the management bodies of a preschool organization, etc..

Traditionally, in the system of preschool education, the solution of the problems of professional development of teachers is carried out in the interaction of the methodological services of kindergartens, municipal methodological services, institutions of additional professional education, other educational institutions engaged in advanced training and professional retraining of teachers of educational institutions.

Conclusion. In our study on the theoretical justification of the opinions presented, the ways of improving the professional skills of English Language teachers of the school educational organization were scientifically substantiated and each was studied in separate definitions. The

development of professional competency of teachers preschool educational organization is a continuous process that consists of forming a list of teachers' deficient competencies, determining educational trajectories for teachers of a particular type of preschool organization, and providing methodological support for improving the quality of education qualifications of teachers, organization of professional training and evaluation of the effectiveness of the implementation of professional competencies in the activities of teachers. In addition, the educational standard approved by the Ministry of preschool education, which is now used in the existing practice, the requirements for teachers of the second language in the state requirements were considered and we made our recommendations. Our working curriculum, compiled on the basis of the requirements of the state standard of preschool education and education, was fully covered and practical recommendations were given on how to organize training processes for English teachers. The qualification requirements of higher educational institutions that train qualified English language teacher specialists in the preschool education system were scientifically analyzed based on the criteria, and based on these qualification requirements, a sequence of professional qualification requirements was recommended for teachers of the preschool educational organization English language.

REFERENCES

1. President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev signed a resolution "On approval of the Concept for the development of the system of preschool education of the Republic of Uzbekistan until 2030" 2019, p 2.
2. Approved at the meeting of August 4, 2018 at the Coordination Council of the activities of educational and methodological associations in the areas of higher and secondary special, vocational education under the Ministry of Higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan. Qualification requirements of the direction of foreign language education in preschool and primary education. 5-6b
3. The Law of the Republic of Uzbekistan "On Preschool Education and Training" December 16, 2019.- 8p
4. Preschool educational institutions qualification requirements for the content, quality and competence of teachers teaching the second language. Tashkent-2018. 2-3p
5. Makhmudova A.A. "Methodology for teaching children of preschool age to pictorial activity improvement" doc.diss. 2022.-4p

G'ayrat MIRZAJONOV,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti
E-mail: mgayrat618@gmail.com

P.f.d B.Rahimov taqrizi asosida

REGULARITIES AND PRINCIPLES OF SELF-EDUCATIONAL PROCESS OF CADETS OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The article reveals the role and importance of self-education in improving the quality of the educational process, the patterns and principles of the process of formation of cadets' readiness for self-educational activities, the military-pedagogical process and the features of the implementation of professional activities, the independent educational activity of cadets is considered, the patterns and principles of the process of formation of readiness are highlighted.

Key words: Self-education of cadets, military-pedagogical process, studying process, learning patterns, teaching principles.

ЗНАЧЕНИЕ САМООБРАЗОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА КУРСАНТОВ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

В статье раскрываются роль и значение самообразования в повышении качества образовательного процесса, закономерности и принципы процесса формирования готовности курсантов к самообразовательной деятельности, военно-педагогический процесс и особенности реализации профессиональной деятельности, рассматривается самостоятельная учебная деятельность курсантов, выделяются закономерности и принципы процесса формирования готовности.

Ключевые слова: Самообразование курсантов, военно-педагогический процесс, учебный процесс, закономерности обучения, принципы обучения.

HARBIY-TA'LIM MUASSASALARI KURSANTLARINING TA'LIM JARAYONI SIFATINI OSHIRISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada mustaqil ta'limning o'quv jarayoni sifatini oshirishdagi o'rni va ahamiyati, mustaqil ta'lim olish faoliyatiga kursantlarning tayyorligini shakllantirish jarayoni qonuniyat va tamoyillari, harbiy-pedagogik jarayon va kasbiy faoliyatni amalga oshirish xususiyatlarini inobatga olib, kursantlarning mustaqil ta'lim olish faoliyatiga tayyorligini shakllantirish jarayoni qonuniyat va tamoyillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kursantlarning mustaqil ta'limi, harbiy-pedagogik jarayon, ta'lim jarayonlari, ta'lim qonuniyatlari, ta'lim tamoyillari, harbiy-kasbiy faoliyat.

Kirish. Ilm-fanning taraqqiy etishi o'z navbatida Qurolli Kuchlarning rivojlanishiga ham zamin yaratmoqda, bu esa harbiy ta'lim muassasalarida harbiy-pedagogik jarayonni takomillashtirish zaruratini, shu bilan birga, uning yo'nalishidan biri bo'lgan mustaqil ta'lim olish faoliyatiga kursantlarni tayyorligini ta'minlashni taqozo etadi.

Mustaqil ta'lim olish jarayonida kursantlarning bilimlarini boyitish, ko'nikma va mahoratlarini hamda tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish ustida izlanishlar olib borish bugungi kundagi dolzarb masala hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son qarorida "o'quv mashg'ulotlarini talabalarni innovatsion fikrlashga yo'naltiradigan o'qitish texnologiyalari va interfaol uslublarni joriy etish asosida tashkil etish, asosiy e'tiborni talabalarining mustaqil ta'lim olishi bilan bog'liq mexanizmlarni amalga oshirishga qaratish" [1] belgilangani, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 10 fevraldagi 75-son qarorida "oliy ta'lim tizimining davlat ta'lim standartlari, malaka talabalarini, talabalar mustaqil ta'limi bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqish, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni uzluksizligini metodik jihatdan

ta'minlash"[2] asosiy vazifa sifatida talqin qilinishi mazkur mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Ochig'ini aytish kerak-ki bugungi kunda, ta'lim oluvchilarga yuqori darajadagi bilimni o'quv auditoriyasidagi mashg'ulotlar to'liq bera olmaydi, bunga mustaqil ta'lim olish orqali erishish mumkin. Mustaqil ta'lim auditoriyadagi mashg'ulotni to'ldiruvchi, rivojlantiruvchi vazifasini bajaradi. Bu esa ushbu tadqiqotning muhim bosqichi bo'lgan mustaqil ta'lim olish faoliyatiga kursantlarni tayyorligini shakllantirish jarayonini amalga oshirish qonuniyat va tamoyillarini aniqlash va tavsiflash orqali yuqori natijalarga erishishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Ta'lim ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi, bu qonuniyatlar ta'lim jarayoni bilan ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi umumiy, muhim, zarur, barqaror aloqalardan hamda ta'limning alohida komponentlari, ya'ni uning maqsadi, mazmuni, shakllari, metodlari va vositalari o'rtasidagi ichki bog'lanishlardan iboratdir. Ta'lim qonuniyatlaridan bir qator asosiy talablar kelib chiqadiki, ularga rioya qilish ta'lim olishning sifatli va samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Ma'lumki, o'qituvchi faoliyatining muvaffaqiyati avvalo u ta'limning mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllaridan umumiy didaktik qonuniyatlarni qanchalik to'g'ri amalga oshirilishiga bog'liq. Qonuniyat – bu barqaror, zaruriy

u yoki bu hodisalar va jarayonlar o'rtasidagi mutanosiblik va muhim aloqa. Demak, ta'lim jarayonida ta'lim berish, tarbiyalash va kursantlarning umumiy rivojlanishlarini bir butunlikda amalga oshirish zarur [3].

Pedagogik jarayon qonuniyatlari pedagogik faoliyatni tashkil qilishda asosiy talablarni o'z ichiga olgan, uning yo'nalishini ko'rsatib beruvchi rahbarlik qoidalarida o'zining ifodasini topadi. Qonuniyatlar obyektiv tarzda mavjud, tamoyillar esa qonuniyat mohiyatini normativ shaklda aks ettiradigan gnoseologik fenomen sanaladi. Ya'ni qonuniyat va tamoyil «mavjud» va «lozim» kabi nisbatlanadi. Shu o'rinda ta'lim qonuniyatlariga izoh beradigan bo'lsak, ta'lim qonuniyatlari – ta'lim jarayonida ro'y beradigan hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlar, ularning mohiyatini ifodalovchi shart-sharoit, asos [4].

Ta'lim qonuniyatlari ta'lim jarayoniga ta'luqli tarkibiy qism sifatida, uning qonuniyatlaridan kelib chiquvchi yaxlit pedagogik jarayon bilan keng ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning o'zaro aloqalarini tahlil etish orqali yuzaga keladi.

Pedagogik jarayonning qonuniyatlarini aniqlash tadqiq qilinayotgan hodisaning undovchi omillari va harakatga keltiruvchi kuch jamlanmasi bo'lgan tadqiqotning asosini tashkil etuvchi nazariy-metodologik asoslarga tayanadi. Pedagogik jarayon qonuniyatlari, uning abstraktligi bilan xarakterlanadi, ular aniqlangan hodisalardan qat'iy nazar mavjud bo'lib, hech qanday ishlab chiqarish kuchiga ega emas, lekin pedagogik jarayonning jihatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [5].

Ta'lim qonuniyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin: ta'lim omillari, shart-sharoitlari va natijalari o'rtasida o'zaro aloqadorlikning mavjudligi;

ta'lim jarayonining ijtimoiy omillar va jamiyat ehtiyojlari bilan bog'liqligi;

ta'lim, rivojlanish va tarbiyaning o'zaro birligi;

har qanday ta'lim jarayonida o'qituvchi, o'quvchi va o'rganilayotgan obyektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning talab etilishi;

ta'lim jarayoni samaradorligining o'quvchilar o'quv faolligi asosida ta'minlanishi;

malakalarning muayyan operatsiya, harakatlarning muntazam takrorlanishi natijasida hosil bo'lishi;

o'zlashtirish puxtaligining takrorlash izchilligiga bog'liqligi;

o'quvchilar o'zlashtirgan murakkab faoliyat usullari o'qituvchining ularda eng oddiy faoliyat usullarini samarali o'rgata olishining natijasi ekanligi.

Harbiy xizmatchilarni o'qitish pedagogik jarayon qonuniyatlarining bir bo'lagi hisoblanadi. Har bir fan jumladan harbiy pedagogika ham o'zining obyekti va predmetidan kelib chiqib qonun va qonuniyatlarni tadqiq qilishni o'zining vazifalaridan biri deb biladi [6].

Ta'lim qonuniyatlarida kursantlarning bilim olishga intilishi, harbiy kasbni egallashga bo'lgan munosabatlari namoyon bo'ladi. V.I. Kazarenkov mustaqil ta'lim olish mexanizmlarini samarali amalga oshirish uchun ta'lim muhitining mosligiga e'tibor qaratish lozimligiga urg'u bergan. Uning fikriga ko'ra, ta'lim muassasalarining vazifasidan biri, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olishga yordam beradigan munosib muhitni yaratishdan iboratdir [7].

Bugungi kunda harbiy-pedagogik jarayon va harbiy faoliyatni amalga oshirish xususiyatlarini e'tiborga olib kursantlarning mustaqil ta'lim olish faoliyatiga tayyorligini shakllantirish jarayonining qonuniyatlari belgilangan bo'lib,

guruhlar bo'yicha tizimlashtirilgan [8], bularga: tadqiq qilinayotgan hodisaning tabiatini aks ettiruvchi atributiv qonuniyatlar; har qanday tashqi sharoitlarga bog'liqlikni ochib beruvchi o'zaro bog'liqlik qonuniyatlari; pedagogik jarayonni takomillashtirish imkoniyatlarini ko'rsatuvchi samaradorlik qonuniyatlari.

Atributiv qonuniyatlar obyektning asosiy sifatlarini, uning ichki tavsiflovchi xususiyatlarini ochib berish, shu bilan birga belgilar tizimi orqali umumiy tushunchalar bilan aloqalarni o'rnatish imkonini beradi. Bu qonuniyatlar o'rganilayotgan hodisaning mohiyatini ko'rsatadi va uning bir qator pedagogik hodisalaridagi o'rni haqida tushuncha beradi.

O'zaro bog'liqlik qonuniyatlari pedagogik jarayonning unga bevosita ta'sir ko'rsatadigan va obyektiv ravishda mavjud va zarur bo'lgan omillar bilan o'ziga xos sabab-oqibat munosabatlarini ochib beradi. Ushbu omillar pedagogik jarayonni amalga oshirish imkoniyatini, shuningdek uning mazmuni va natijasini belgilaydi.

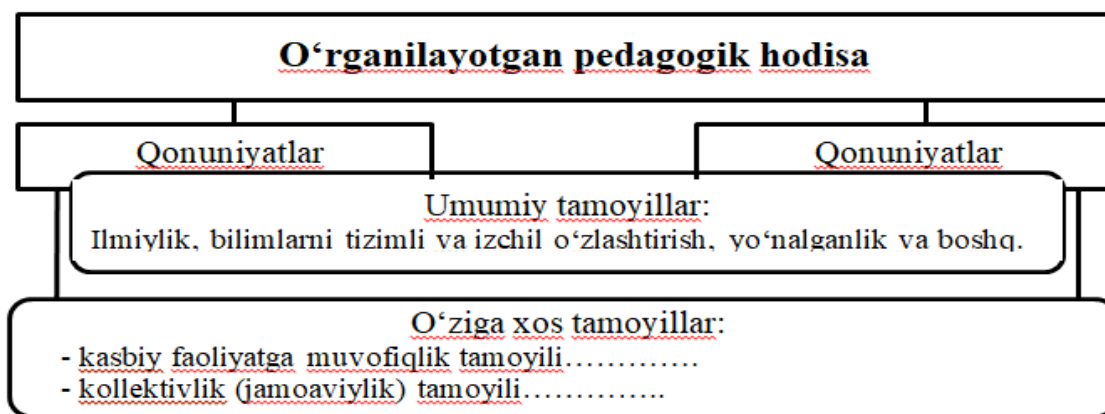
Samaradorlik qonuniyatlari pedagogik jarayonni takomillashtirish bilan bo'liq sarflarni kamaytirish bilan birga mumkin bo'lgan maksimal natijani olish, ya'ni uning samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlaydi. Samaradorlikni oshirish, odatda, vaqtni, resurslarni tejash va asosiy muammoni hal qilish darajasini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Aniqlangan qonuniyatlar tadqiq qilinayotgan jarayonning amalga oshirilishi va uning barcha jihatlarini aks ettirilishiga ta'sir qiluvchi qonunlarni oshkor qilinishini to'liqligiga da'vo qilmaydi, biroq mazkur tadqiqot doirasida yetarli hisoblanadi chunki, tadqiq qilinayotgan jarayonning tizimliliigi va yo'naltirilganligini belgilaydi. Kursantlarni mustaqil ta'lim olish faoliyatiga tayyorligini shakllantirish jarayonining belgilangan qonuniyatlari uning faoliyat olib borish tamoyillarini belgilash imkonini beradi. Qonuniyatlarni ifodalashda quyidagilarga: konseptual tizimga asoslanishi va ushbu fan sohasining boshqa qonuniyatlari bilan mos kelishi; ma'lum bir toifa hodisalari o'rtasidagi obyektiv, zarur, muhim, barqaror, takrorlanuvchi munosabatlarni aks ettirishi, ya'ni, umumlashtirilgan bo'lishiga (har qanday hodisa, obyekt, jarayon to'plamiga nisbatan qo'llanishi); boshqa ilmiy pozitsiya va faktlardan mantiqiy xulosa chiqarilishi; faqat kuzatilgan faktlarni tasvirlabgina qolmay, uni tushuntirib berishiga; empirik tekshirishga yo'l qo'yib berishi va tekshiruvning ishonchlilikini ta'minlanish maqsadida aniq bo'lishi; oldindan ko'ra olish funktsiyaga ega bo'lishi; qisqa va sodda bo'lishiga e'tibor qaratish zarur.

Ta'lim qonuniyatlarida harbiy xizmatchilarning bilimga intilishida, harbiy kasbni egallashiga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'lib boradi. Ta'lim qonuniyatlari va unga qo'yiladigan talablar asosida ta'lim tamoyillari aniqlanadi. Ta'lim tamoyillari – o'qitish asosida yotadigan, ta'lim va uni tashkil etish jarayonini tashkil etish mazmunini, shakl, metod va vositalarini tanlanishini belgilaydigan boshlang'ich asoslardir [9].

Qonuniyat va tamoyillarning o'zaro bog'liqligi chizma shaklda 1-rasmda keltirilgan.

Har qanday pedagogik jarayonni amalga oshirish pedagogik faoliyatda tartibga solish funktsiyasini bajaradigan muayyan tamoyillarga bo'ysunadi. Tamoyillar tadqiq qilinayotgan hodisaning mavjudligi mumkin bo'lgan qoidalarni belgilaydi. Har bir tamoyil pedagogik jarayonni amalga oshirishda aniq qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga qaratilgan [10].

1-rasm. Qonuniyat va tamoyillarning o'zaro bog'liqligi.

Pedagogik amaliyotlarda ba'zan "o'qitish prinsiplari" atamasi ham ishlatiladi. Lekin ta'lim prinsiplari ta'lim jarayonining ikkala subyekti o'qituvchi va o'quvchi-kursantga ham daxldor. Shuning uchun didaktik olimlar O.Roziqov, A.Zununova, U.Maxkamovlar ularni ta'lim prinsiplari deb atashni ma'qul ko'radilar.

Ta'limni tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar, qoidalar ta'lim prinsiplari deb ataladi. Prinsiplar umumdidaktik kategoriya bo'lib, ular ta'limning barcha turlari, darajalari, subyektlari, o'quv-tarbiya jarayonining hamma komponentlariga daxldor umumiy qoidalaridir [11].

Harbiy ta'lim muassasalaridagi kursantlarning o'quv va kasbiy faoliyatini, uning o'ziga xos tomonlarini tahlil qilib, harbiy-pedagogik jarayon umumiy va o'ziga xos tamoyillarga ajratilgan.

Umumiy tamoyillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

ilmiylik tamoyili – ilmiy bilimlar haqqoniy voqealikni inson ongida aks etishidir. Ilmiylik tamoyili, ta'lim jarayonida kursantlarni ilm-fan, texnika va harbiy ishning zamonaviy taraqqiyot darajasiga muvofiq pedagogik faoliyat metodlari va usullarini loyihalash jarayonida qo'llashni o'z ichiga oladi hamda ilmiy tadqiqot usullari bilan tanishishga qaratiladi. Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida kursantlarda ilmiy dunyoqarash, e'tiqod tarkib topadi, tafakkur rivojlanadi;

bilimlarni tizimli va izchil o'zlashtirish tamoyili – pedagogik jarayonning tarkibiy qismlarini tartibli va o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Ta'limning tizimli va izchillik tamoyili yetkazilgan materialni mustahkamlash va ilgari o'tilganlarni to'ldirishga xizmat qilishini, kursantlarni uzluksiz va tizimli suratda mustaqil ish olib borishini, o'zlashtirilgan bilim va hosil bo'lgan ko'nikma, malakalarni hisobga olib borishni ham o'z ichiga oladi;

adolatlilik tamoyili – kursantlarga adolatlilik, odillik, xolislik asosida munosabatda bo'lish tushuniladi. Bu jarayonda o'qituvchi haqiqatni o'z faoliyatining bosh mezon sifatida qabul qiladi. Adolatlilik tamoyiliga amal qilgan o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida kursantlarning huquq va manfaatlarini oliy qadriyat sifatida e'tirof etadi;

amaliy yo'nalganlik tamoyili – jamiyatning ijtimoiy buyurtmasini aks ettiruvchi aniq natijaga erishish uchun pedagogik jarayonning maqsadga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Pedagogni bo'lajak mutaxassislarni o'zining majburiyatlarini bajarishga bevosita mo'ljallanishi bo'yicha tayyorlashga yo'naltiradi. U ta'lim mazmunini va kursantlarning kasbiy tayyorgarligi shartlarini belgilaydi;

boshqariluvchanlik tamoyili – pedagogik jarayonning texnologik tomonini, uning tashkiliy va protsessual qismini aks ettiradi, uni tartibga solishga va nazorat ostida bo'lishga moyilligini ko'rsatadi;

refleksivlik tamoyili – mustaqil ta'lim olishda olinadigan tajribani uzluksiz tushunib yetish, o'z faoliyatining

natijalarini baholash, o'z ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish darajasiga erishish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning keyingi maqsadini belgilash, istalgan natijaga erishish uchun o'z faoliyatini tartibga solishni taqazo qiladi.

O'ziga xos tamoyillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

kasbga tayyorlanganlik tamoyili – kursantlarning axloqiy-psixologik sifatlarini rivojlanganligining muayyan darajasi mavjudligini qayd etadi. Kasbga tayyorlanganlik uyzaga kelgan motivatsion ko'rsatmalar tizimida va kasbiy takomillashuvga yo'naltiruvchi qadriyatlarda namoyon bo'ladi. Bunda tezroq bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, kasbiy yo'nalganlik ko'nikmalarini shakllantirishni ko'zda tutadi;

kasbiy faoliyatga muvofiqlik tamoyili – harbiy-kasbiy faoliyat talablariga muvofiq pedagogik jarayonni amalga oshirishning mazmuni, shakl va metodlarini tanlashni belgilaydi;

motivatsion-qadriyatlar tamoyili – kursantlarning harbiy-ta'lim olish faoliyati va kasbiy o'zini o'zi takomillashtirish qadriyatlarini qabul qilishini aks ettiradi;

kollektivlik (jamoaviylik) tamoyili – harbiy faoliyat o'zining xususiyatidan kelib chiqib jamoaviydir. Ta'limning jamoaviyligi kursantlarning irodasi va harakatining birligi, ularning jipsligi, bilim sifati uchun o'zaro javobgarlik xissi, bir-biriga o'z vaqtida yordamga kelishga shayligini aks ettiradi. Jamoaviylik ma'lum bir jamoa (bo'limma, vzwod va boshq.) tarkibida kasbiy harakatni amalga oshirish zarurligini ko'rsatib, butun jamoaning ish natijasi uchun alohida olingan kursantga mas'uliyat yuklaydi;

individual yondashuv tamoyili – pedagogik jarayonning samaradorligi aniqlangan qonuniyatlarga tayanadi va har bir kursantning intellektual rivojlanish darajasi, qobiliyati, iqtidori, psixologik va fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqib mustaqil ta'lim olish ko'nikmasining rivojlanish samaradorligiga bog'liqlikni nazarda tutadi. Ta'limdagi individual yondashuv harbiy pedagogdan har bir kursantning shaxs sifatida uning xususiyatlarini bilishini zimmasiga yuklaydi va shu asosda ularni o'qitishda differentsial yondashuvni taqazo etadi;

harbiy xizmat sharoitiga moslik tamoyili – kursantlarni tarbiyalash, o'qitish, har tomonlama rivojlantirish harbiy-pedagogik jarayonning asosiy vazifasi xisoblanadi. Kursantlarda talab etiluvchi axloqiy-ishchanlik va kasbiy sifatlarini tarbiyalash motivatsion ehtiyojlarni ro'yobga chiqarish, bilimga bo'lgan qiziqishi, kerakli emotsional tuyg'ular va o'zining xatti-harakatlarini irodalik bilan boshqarish asosida ularni mustaqil ta'lim olishga tayyorligini shakllantirishga yordam beradi.

Bayon etilgan har bir tamoyil kursantlarning mustaqil ta'lim olish faoliyatiga shayligini shakllanish jarayonida yuzaga keluvchi qarama-qarshiliklarni hal qilish yo'llarini

belgilaydi va mazkur jarayonning vujudga kelishi va kechishini tartibga soladi.

Umumiy tamoyillar universal xususiyatga ega bo'lib, pedagogik jarayonni amalga oshirishning o'ziga xos shartlaridan qat'i nazar, mustaqil ta'lim olish kompetentligini shakllantirish qoidalarini belgilaydi. O'ziga xos tamoyillar harbiy-kasbiy faoliyat sharoitida kursantlarning belgilangan sifatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi.

Xulosa. Bugungi kun talab va ehtiyojlarini hisobga olgan holda pedagogika va uning ajralmas qismi hisoblanmish didaktika o'quv jarayonini qonuniyatlarini yanada chuqurroq o'rganishi hamda ta'lim samaradorligini oshirish ustida ilmiy-tadqiqot ishlarini keng miqyosda olib borishi maqsadga muvofiqdir. Yoritilgan qonuniyat va tamoyillar kursantlarning mustaqil ta'lim olish faoliyatiga tayyorligini shakllantirish uchun pedagogik jarayonning faoliyat yuritish tabiati va qoidalarini ochib beradi hamda uni modellashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-fevraldagi 75-son "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi faoliyatini tashkil etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
3. Akramova Sh. va boshqalar. Umumiy pedagogika. Darslik. – T.: Kompleks Print, 2020. – 360 b.
4. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob / Metodik qo'llanma. U.I.Inoyatov, N.A.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Inog'omova. – Toshkent.: 2012. – 193 bet.
5. Яковлев Е.В., Яковлева Н.О. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов. Челябинск.: РБИУ, 2010. – 317 с.
6. R.M.Maxmudov Harbiy psixologiya va pedagogika. Darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi HTI, 2019. – 359 bet.
7. Казаренков В.И., Казаренкова Т.Б. Университетская подготовка специалиста: единство самоорганизации и управления // Вестник РУДН. Серия «Психология и педагогика». 2007. № 3-4. С. 157–161.
8. Трухин А.В. Закономерности и принципы формирования готовности военнослужащих к самообразовательной деятельности // Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review. – 2021. – 4 (38) – С. 83–89.
9. А. Musurmonova va boshqalar. Umumiy pedagogika. O'quv qo'llanma I-qism. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 375 b.
10. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. М.: Педагогика, 1982. – 158 с.
11. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2008. – 288 b.

УДК: 1. 740(30.428)

Абдурашид МИРЗАХМЕДОВ,

Наманган муҳандислик-технология институти профессор в.б., фалсафа фанлари бўйича фан доктори

E-mail: Mirzahmedov@mail.ru

НамМҚИ профессори, фалс.ф.д. М. И. Исмоилов тақризи асосида

PHILOSOPHY OF THE DISCIPLINE AS A SUBJECT OF RESEARCH

Annotation

The cultural development of human society is established by ensuring social stability with ethno-confessional principles. In this regard, despite the ancient slave-owning states, they achieved a unique organization of social life at the heart of the way of democracy. The authors performed scientific analyzes of social norms and the criterion of social discipline as a matter of social progress.

Key words: The relation of the individual to the state and society, law, order and discipline.

ФИЛОСОФИЯ ДИСЦИПЛИНЫ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Abstract

Культурное развитие человеческого общества установлено обеспечением социальной стабильности с этноконфессиональными принципами. В этой связи, несмотря на античные рабовладельческие государства добились уникальной организации социальной жизни в основе уклада демократии. Авторы выполнили научных анализов социальных норм и критерий социальной дисциплины как вопрос общественного прогресса.

Ключевые слова: Отношение личности государством и общества, закон, порядок и дисциплина.

ИНТИЗМ ФАЛСАФАСИ ТАДҚИҚОТ ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА

Аннотация

Кишилик жамиятининг маданий тараққиёти миллий-диний тамойилларда ижтимоий барқарорликни таъминлаш билан белгиланган. Шу маънода антик давлатларда кулчилик бўлса-да, лекин демократик тартиб асосида ижтимоий ҳаётни ноёб усулда ташкил этишга эришган. Муаллифлар мақолада жамият тараққиётида ижтимоий интизм масаласига ижтимоий меъёр ва мезон сифатида илмий таҳлиллар амалга оширилган.

Калит сўзлар: Давлат, жамият ва шахс муносабатлари, қонун, тартиб ва интизм.

Кириш. Инсоният тамаддуни одамларнинг умумий қабул қилинган қонун-қоидалар билан яшаши туфайли барқарорликка эришган. Замонавий ижтимоий ҳаёт халқро низолаб уруш, минтақавий зиддиятларда ҳарбий тўқнашувлар, фуқаролик можароларида эса қотилликча ўсишда ўз ифодасини топомқда. Бу ҳол ижтимоий ахборотлашув туфайли аҳоли турмуш тарзида анъанавий миллий-диний қадриятлардан бегоналаниш, оила ва никоҳ муносабатларида либерал қадриятларнинг расмийлашуви шахс, жамият ва давлат ҳаётида мураккаблашув билан вазиятни ижтимоий ночор (банкروت) ҳолатга тортмоқда.

Ўзбекистонда тараққиётнинг янги Ҳаракатлар стратегиясининг назария ва амалиёти фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилашда турли-туман қараш ва ёндашувлар олға сурилса-да, лекин тақдорланиш, муаммони ечимига оид номухим омилларнинг таҳлилини кузатиш мумкин. Шу боис, Ўзбекистонда ижтимоий-маданий барқарор тараққиётнинг устувор йўналиши Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев томонидан шахсий интизмга омил сифатида эътироф этилган [9]. Айни вақтда фикримизни конституцион ислохотлар билан боғлиқ 60 000дан тақлиф ва тавсияларда мутахассислар давлат ва шахс ҳуқуқий мажбуриятлари, айниқса фуқароларнинг бурчлари масаласи қамлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Мазкур мақола давлат, жамият ва шахс ҳаётини барқарор ва ҳавфсизлигини таъминлашда халқро, минтақавий ва миллий даражаларда интизм масаласини қонун тартибига қўйиш мақсадини кўзлайди. Боз устига халқро ташкилотларнинг босими остида инсон ҳуқуқ ва

эркинликларини таъминлаш соҳасида суистеъмоллар ҳам учрайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Республикада педагоглар интизмнинг мазмун моҳияти, тартиб ва интизмга оид муаммоларга таълим даражасида тарбия назарияси доирасида атрафчи таҳлил этилган [18, 117 б]. Интизм умумий маънода инсониятнинг маънавий-ахлоқий ҳаёт кечиришга ўтганлигининг ўзига хос ёввойилиқдан маданий босқичининг ижтимоий кўрсаткичидир. Исломи цивилизациясининг ижтимоий тараққиёти мусулмонга Аллоҳнинг буйруқ ва амалларини сўзсиз бажариш, расулининг суннатларини чиройли адо этиш билан ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фуқаролик муносабатларини барқарорлигини мустаҳкамлаган. Шу маънода диншуносликка оид таърифларда мусулмоннинг турмуш низоми, Қуръон ва Ҳадисларда ўрнатилган аҳкомларга таяниш феъл-атвори ижтимоий ментал жиҳатга эгадир. Фикримизни имом ал-Бухорийнинг муносиб давомчиси Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг ислом динида тақводорларнинг “Иймон” талаблари “Бахтли оила” қуриш тартиб-қоидалари билан изоҳлаш мумкин [11]. МДХ давлатлари ижтимоий фанларида интизмга оид тадқиқотларни бир неча гуруҳга шартли бўлинса, унда таълим ва тарбия [3], меҳнат соҳасида менежмент асоси ва корхона тараққиёти [8; 18], ҳарбий соҳаларда эса давлат муҳофаза қудрати билан боғлиқ ҳолда тадқиқотлар амалга оширилган [2; 10].

Ижтимоий фанларда интизм муаммоси қам ўрганилган соҳалардан бири бўлиб, алоҳида муаммолар миллий-диний мақол ва матъаллар, таълим-тарбия

тизимига доир мақолалар билан чекланиш мумкин [16]. Интизомнинг сиёсий жиҳатлари ижтимоий ҳаёт билан боғланган ҳолда ҳам тадқиқ этилган [6, с.38; 7, с. 16]. Бизнинг тадқиқотимизга яқин мақсадларда “қонунийлик” ва “интизом” нуктаи назарда ҳам илмий мақолалар учрайди [15, с. 22]. Адабиётлар таҳлили муаммонинг тадқиқ этилмаганлиги билан бирга замонавий демократик эркинлик, инсон ҳуқуқини таъминлашга доир ислохотлар шароитида ўзига хос ижтимоий заруриятни туғдиради.

Тадқиқотнинг методологияси. Интизомнинг ижтимоий қиммати ҳар қандай жонли объектнинг фаолиятининг барқарорлигини таъминлаши билан энциклопедик лугат ва нашрларда атрофлича таҳлил ва талқин қилинган. Жумладан, энциклопедик интернет лугатларда “интизом латинчадан ўргатиш маъносида шахсни умумий қабул қилинган қонун-қоидаларга амал қилиши, жамоавийлик ва яқкаликни ижтимоий тартибга солиш унсури, жамоанинг хоҳиш-иродасига шахснинг итоат этиш феъллини ифодалайди [4]. МДХ мамлакатлари олимлари интизом инсон ҳаётининг барча соҳаларига оид эканлиги, айниқса мактаб таълими, меҳнат ва ҳарбий интизомга доир йўналишларда фаол ўрганмоқдалар. Мавзунини қиёсий таҳлиллари низом асосида яшаш, ўрнатилган тартибни ҳамма биргаликда бажариши туфайли оммавийликни алоҳидаликда намоён бўлиши маъносида ҳам тушуниш мумкин. Ибтидоий жамоа тузуми даврдан бошлаб кишилик жамиятининг бирга яшаш одоби маъносида шаклланиб, интизом ижтимоий қадриятга айланган.

Тадқиқотчи О. Арипов кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва ишбилармонлик муҳитини яратишда интизомни назарда тутса-да, лекин ишлаб чиқариш тартиби, бизнес муҳитини иқтисодий таҳлилга эътибори бир қатор услубий баҳсларга чорлайди [1, 3 б]. Интизом ўз моҳиятига кўра, илоҳий, табиий ва ижтимоий нормалар асосида вужудга келадиган шахснинг руҳий маънавий муносабати бўлиб, қонун ва қоидалар, одат ва анъаналар билан мустаҳкамланиб, ижтимоий назорат билан бошқарув шаклига айланган. Интизом методологик мазмунига кўра замон ва макон тамойилида миллий-диний ҳолат билан алоҳида ва индивидуал хусусиятларга эга бўлиб, ўзида даврнинг эҳтиёжларини ифодалайди. Замонавий бозор муносабатларида фуқаролар мулкий лаёқатининг мураккаблашуви туфайли интизомий тартиб қонунийлик билан изоҳлана бошлади. Чунки, фуқароларнинг мулкий-номулкий низо ва моҳияларининг асосий сабаби амалдаги қонун-қоида, белгиланган ижтимоий тартиб, анъана ва одатларга амал қилмаслик туфайли юз бермоқда.

Интизом ижтимоий маданий ёндашувга кўра шахснинг ижтимоий тартиб ва талабларга ихтиёрий амал қилиши, ўзгаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурматлашни англатади. Таълим-тарбияда интизом муаммоси М. Усманова томонидан “Интизом деганда бурчни бажариш - шахсий ва ижтимоий, давлат, шахсий ва жамоатчилик мажбуриятларини кам-кўстсиз бажариш ҳамда ижтимоий ҳаётда кишиларни меҳнат ва жамоат мулкига амалдаги ҳатти-ҳаракат меъёрларида бўйунсиниши тушунилади. Ўқувчиларда интизомлиликни тарбиялашда соғлом эътиқод, умумий ахлоқий маданият асосида меҳнатга, ўз вазифасини бажаришга қатъий ўргатиш билан амалга оширилади. Ахлоқий тарбиянинг мазмуни аввало ўқувчиларнинг амалий фаолиятида, ўқиш, меҳнат, жамоатчилик ишларининг характери, ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари, ҳулқ-атвор меъёрларини

ўзлаштиришларида намоён бўлади” деган фикрларга қўшилиамиз [17, 70 б].

Интизом ҳуқуқий жиҳат ва хусусиятларда янада муҳим тамойил бўлиб, ҳисобдорлик, жамоа олдида ҳар бир ҳатти-ҳаракат учун жавобгарлик масъулиятини талаб этади. Чунки, шахснинг жамоа олдидаги ўз ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги учун ўзини ижтимоий одобини сақлаши муҳим аҳамият касб этади. Бозор иқтисоди шароитида интизом ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчининг муносабатида муҳим амалий аҳамиятга эга бўлиб, илмий адабиётларда “истеъмолчиларнинг интизомий феъл-атвори ва юриш туришига” оид тадқиқотлар ҳуқуқийликни мулкий ишлаб чиқариш интизоми сифатида муҳокамага ҳавола этилган [13, с. 117]. Чунки, интизом одатда ижтимоий назорат тамойилида амалий иқтисодни назорат омили мажбурлаш усулида намоён қилади.

Ижтимоий тартибга аждодлар ўзининг авлодларини кўникиши учун ижтимоий тарбия тизимини уюштириб, давлат, жамият ва шахс ҳамкорлигини умумий фаровонлик йўлида бошқарган. Биланс, таҳлил этилаётган муаммонинг муҳим жиҳати таълим ва тарбия билан боғланиб, бошқарувни сиёсий-ҳуқуқий пойдеворини ҳосил қилади. Чунки, интизом таълим ва тарбиянинг тарбий қисми сифатида фуқаролик позициясини шакллантириш орқали оила ва мактабнинг тарбия ҳамкорлигини заруриятга айлантирган. Шундай бўлса-да, таълим тизимида ёшларнинг интизомини мустаҳкамлаш борасида педагоглар ўқувчини «жазолаш» маъносида ҳам тушуниш қабул қилинган. Бу баҳс-мунозаларда интизом ўқувчига устознинг меҳр-муҳаббати маъносида ҳам тушунишни назарда тутадилар [12].

Давлат бошқаруви ёки таълимда меҳнат интизоми, айниқса касбий ахлоққа шахснинг муносиблигини, шакллантиришда нафақат ҳуқуқий-ижтимоий босим, назорат ва жазолаш, балки ходимга корхонанинг позитив муносабати, инсон сифатида кадрланишининг ҳиссиётини ўйғотиши даркор. Ўз касби корига қизиққан одамни ижодий фаолиятининг рағбати соҳанинг ишлаб чиқариш жиҳатидан келиб чиққан ҳолда ходимни корхона манфаатларини ўзига уйғунлаштириб, жамоада етакчилик ва ташаббускорликка интилиши нафақат интизом, балки ижтимоий ҳамкорликка ахлоқий фазилатларни жўш уришига олиб келади. Интизом тушунчаси ҳуқуқий контекстга эга бўлса-да, ижтимоий-руҳий омилга таянган ҳолда маъмуний бошқарувда ходимларни корхона тартиби бўйича ҳаракатга, алоҳида вазифа ва меҳнат нормаларини сифатли адо этишга маънавий-руҳий тайёрлайди.

Таҳлил ва натижалар. Интизом ва тартиб муаммоси ҳар бир соҳага оид, муайян даврга мос ҳатти-ҳаракатларни таълимда маънавий-ахлоқий жиҳатдан шакллантириш орқали ёшларни фуқароликка тайёрлаш, миллий-диний қонун-қоидага итоаткор эътиқодли қилишдир. Таълим ва тарбия соҳасидаги боланинг интизоми ижтимоий қадрият сифатида шахснинг феъл-атвори, ақл-тафаккурини ҳам белгилаб беради. Интизомий муносабатлар болага тақиб, талаб, қонун-қоидага бўйсунуш, режимда яшаш, назорат ва жазо каби турли-туман чекловлар тарбияланувчиларни кўп ҳолатда интизомни бузишга олиб келиши ҳам мумкин.

Давлат, жамият ва шахс реал ҳаётида интизомнинг мазмуни мусулмонга илоҳий бўлиб, унда ихтиёрийлик устувор бўлса, ҳарбийда иерархия бўйича тартибга итоаткорлик, таълим ва меҳнат соҳасида вазифаларни қиёмага етказган ҳолда ижроси билан интизом субъект ва объектнинг ижтимоий ҳамкорлиги остидаги бошқарувни ифодалайди. Шу маънода россиялик олимларнинг интизомга оид тизимли ёндашувига қўшилиш мумкин.

Жумладан, улар интизомда томонларнинг низога бормаслик, авторитарликдан сақланиш, интизом субъект ва объектида манфаатларнинг хурматланиши, муаммоли вазиятда тушуниш ва тушунтириш, жазолашга энг охири чора сифатида қарашни олға сурадилар [14].

Харбий интизом эса ҳар бир хизматчи учун сўзсиз амал қиладиган нормаларни ўзида мужассам этганидан «темир интизом»ни талаб этади. Шу маънода харбий соҳадаги тартиблар уруш ҳаракатлари ва тинчлик даври талабларида ишлаб чиқилган. Тартиб эса харбийлашган ижтимоий муҳитни миллий манфаатларга хизмат қилиши, қуролли кучларнинг доимий жангвор вазифаларни бажаришга тайёр туриш билан белгиланади. Бу ҳол интизомни харбий соҳадаги муҳим ахлоқий-ҳуқуқий меъёр сифатида тасдиқлайди. Харбий интизомни ўрнатиш учун қўмондонликка мажбурлаш имкони берилган. Харбий қонун ва қоидаларни қўндалик бузилиши қўмондонлиқнинг ички интизомий жазо, қўпол бузилиши харбий суд тартибидан амалга оширилади. Бу ҳол ҳар бир объект ва субъектнинг ўз вазифаларини барқарор бажаришининг қафолатидир.

Ижтимоий интизомни таъминлаш, айниқса таълим ва тарбия соҳасида ўзига хос маънавий-руҳий жиҳатлар устоз-мураббий муносабатларини таълим қонун ва талаблари бўйича бажариш бир қатор мураккаблик, ҳатто «парадокс» ҳолатларини туғдиради. Мактаб таълими тизимида ўқувчини фан асосларини ўзлаштиришида белгиланган талабларни бажариши зиддиятга ҳолатда амалга ошмоқда. Чунки, давлат бюджетидан жуда катта маблағлар таълим соҳасига ажратилиб, сарф-харажатларнинг ҳисоботида «кўзбўямачилик» туфайли интизом ва тартиб издан чиққанлиги намоён бўлади. Фикримизни шу йил Денов туманининг № 4 мактабидан Инглиз тили ўқитувчиси интизомий жазо қўллагани учун маъмурий жавобгарликка тортилиши билан далиллаш мумкин. Биз интизом тахлилида жазо омилига урғу беришдан кўра ўқувчига ўқитувчининг инсоний гуманизми тартиб ўрнатиш омили, деган қарашга мойилмиз. Жазолаш зарур, лекин охири чора сифатида бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Чунки, ўқувчилар уч тоифага бўлиниб ўрта аср алломалари томонидан учинчи тоифасига «калтак» тарбияси ила маърифат амалиёти ўзини оқлайди. Бу ҳол жазога лойиқ ўқувчини илм олишга мажбурлаш технологияси билан бирга синфдаги ўзга ўқувчини ўзининг интизомий обрў-эътиборини сақлаш учун ҳам фойдалидир. Интизомий жазо қўллаш ўз навбатида ваколатли шахс ёки органнинг белгиланган тартиб ёки қоида бузилишидан келиб чиқадиган оқибатларни бартараф этиш мақсадини кўзлайди. Шу маънода мактаб шарқона мажбурлаш усули, давлатнинг маблағларини оқлаш, илм-фан асосларини эгаллашда болани тан жазоси бугун эҳтиёжга айланмоқда. Миллатга тўғри келмайдиган Ғарб педагогикаси таълим- тарбияни жиддий издан чиқаради. Боз устига ота-оналарнинг боланинг мактаб таълимида тарбиясига аралашуви ҳам мутлақо ўринсиздир.

Корхона ва ташкилотнинг ишлаб чиқариш рентабеллиги ходимларнинг ўз вазифаларини сидқидилдан бажариши билан товароборотга ижобий таъсир этиб, истеъмолчиларнинг маҳсулот истеъмолини барқарорлигини таъминлайди. Меҳнат муносабатида иш берувчи ва ходимнинг интизом билан боғлиқ ишлаб чиқариш жараёни қонунда белгиланган огоҳлантириш, хайфсан, қаттиқ хайфсан каби тизимдаги ҳужола қўлланилади. Демак, интизом корхона фаолиятини самарали фаолияти, шартномавий мажбуриятларни тўла сифатли бажаришни таъминлаши билан ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир этади.

Хулоса. Интизом ижтимоий характерга эга бўлиб, жамоанинг давлат ва шахс муносабатларини тартибга солиш, фуқаролик жамияти мулкӣ ва номулкӣ ривожини таъминлашда одамларнинг маънавий -ахлоқӣ маданиятининг ўзига хос кўрсаткичидир. Кишилиқ жамиятининг тараққиёт тамаддуни индивидларни бир маконда ўзаро ижтимоий ҳаётини ташкили билан ҳосил қилинган. Чунки, ёввойи поданинг одамхўрлиги (каннибализм) қабилавий ижтимоий турмуш тартибини шундай заруриятга айлантирдик, ибтидоий подани ҳаёт-мамот масаласига айланди. Натижада, қабилавий муносабатларда муқаддас “она” қадрияти туфайли одамларда ўзига хос уруғ яқинлиги, қавм-қариндошлиқ руҳияти асосида янги иерархия муносабатлари вужудга келди. Онанинг сўзи барча учун бажариш меъёри, низо ва можароларни ҳал қилиш тартибига айланди. Бу аслида одамларнинг бир оилада ўзининг мақоми ва вазифаларни англаб етиш, умумий қабул қилинган турмуш тарзи талабларини сўзсиз бажариш туфайли инсоннинг генетик ахлоқи юзага келган.

Оламнинг моддий борлиги муайян тартиб, қонуният ва қоидаларга мос ҳаракат ва ўзгаришда мавжудликни намоён қиладди. Мавжудлик эса илоҳий, табиат ва давлат қонунлари асосида барқарор алоқадорлик ва ривожланишда шаклланади. Шу маънода оламнинг қонунлари асосида барча муносабатларни ўрнатилиши ижтимоий ривожланишга асос солади. Шу маънода тарбия доирасида миллий интизомга оилавий тарбия одатлантириш темаси мидллий технологияси ишлаб чиқилган.

Интизом ҳуқуқ субъект ва объекти орасидаги муайян тартиб ва қоидадан барқарор ижросини таъминланиши учун хатти-харакатларнинг мезонлари бўйича мажбуриятларни бажаришдир. Интизом одатда жамоани тартибли ҳаракати, ҳар бир фуқарони умумий қонун-қоидалар билан фаол ҳаракатининг маънавий ахлоқӣ шахснинг иродасини ифодалайди. Шу билан бирга рус тилида «дисциплина» атамаси ўзгача маъно ва мазмунга эга бўлиб, фан тармоғини ҳам ифодалайди. Интизом эса арабий «Низом» мазмунида қонунчиликка иттикорликни ифодалайди. Мусулмоннинг интизому илоҳий ҳақиқатга бўйсунуш, ихтиёрий равишда унинг амрини бажариш орқали муносиб рағбатланиш илинжидир.

Интизом нафосат ва фаросатнинг муҳим ижтимоий меъёрлаштириш унсури сифатида мусулмон ва насроний моделлашган, ўзга маданиятларда унинг уйғунлашган жиҳат ва хусусиятлари намоён бўлади. Европа турмуш тарзида ҳуқуқӣ мезон устувор бўлса, динийлик унинг асосида жойлашади, билан Шарқ мусулмон маданиятида илоҳий ахлоқ (диний этика) барча ижтимоий тартиб ва қоидага императив таъсир кўрсатади. Шу маънода ғарбона турмушда индивидиал ижтимоий муносабатларни ҳуқуқӣ ечими, шарқона ҳаётда эса жамоавий ахлоқӣлик асосида ҳал этилади. Бу ҳол Европа христиан дунёсида соф ақлнинг негизи оилада ота-она ва фарзандларнинг демократик тенглиги билан ахлоқӣ эркинликка урғу берилган бўлса, Марказий Осиёнинг мусулмон ижтимоий ҳаётида оқилоналиқ ижтимоий меъёр, норма ва мезонларни бажаришда шахсий эркинликни ижтимоий назорат билан чеклаган. Фикримизни Наманган шаҳрининг Орзу маҳалласидаги ижобий тажрибадан самарали фойдаланиш натижасида вилоятнинг 160 та, Хоразмда эса "Жамоатчилик назорат масканлари" фаолияти йўлга қўйилиши эвазига 198 та маҳаллани жиноятдан холи ҳудудга айлантиришга эришилгани билан далиллаш мумкин.

Натижада, ғарбона муносабатларда “Мен”, шарқона алоқаларда “Биз” миллий ментал интизомий

меъёрга айланган. Бу ҳол ҳар бир миллат ўзининг миллий-диний маданияти, илоҳий ахлоқи қоидаларига таянган ҳолда ижтимоий тараққиётга эришуви мумкинлигини тасдиқлайди. Акс ҳолда миллат ва элатларнинг этномаданний ахлоқий қонун-қоида ва

тартибларидан беғоналашув юз бериши билан умуммиллий фалокатга миллат юз тутди. Ахборот технологияларининг глобаллашувининг оқибати бўлган оммавийлашув эса миллий идентификацияга имкон бермайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Арипов О. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожлантириш ва ишбилармонлик муҳитини яхшилаш // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. – 2019. – № 2. – Б. 1 – 11
2. Воробьев В. В. Опыт формирования и становления воинской дисциплины в армии // Ярославский педагогический вестник - 2009. - № 2. – С. 209.
3. Гмурман В. Е. Дисциплина в школе. – М.: Педагогика, 2004. – 344 с.
4. Дисциплина (поведение) // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
5. Ильичёв Л. Ф., Федосеев П. Н., Ковалёв С. М., Панов В. Г. Дисциплина // Философский энциклопедический словарь. - М.: Российская энциклопедия. – 2003. – С. 654.
6. Малько А.В. Дисциплина и политика// Право и политика. – 2001. – №3. – С. 38.
7. Малько А.В. Дисциплинарная политика как особая разновидность правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. 2001. №2. С. 15-25.
8. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. - М.: Дело. 2008.
9. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалиқ қоидаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон. 2017. – 127 б.
10. Муфтиев Р. Г. Понятие, сущность и признаки воинской дисциплины и истории права // Сибирский юридический вестник. – 2011. – №1. – С.14-19.
11. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. – Тошкент: Hilol-nashr, 2021. -528 б.
12. Необходимое вступление: взаимосвязь между любовью и дисциплиной// <https://obrazovanie.by/01articles>
13. Покуль В. О. Поведение потребителей как объект междисциплинарных исследований: обзор научных взглядов и концепций // Человек. Сообщество. Управление. – 2018. - Том 19. - № 1. –С. 117- 125
14. Правила укрепления дисциплины// <https://obrazovanie.by/01articles>
15. Репьев А. Г., Репьева А. М. Правовые категории “Законность” и “Дисциплина”: опыт системного исследования// Известия вузов. Поволжский регион. – 2014. - №1. – С. 22-32
16. Тарбия ва одат ҳақида мақоллар// <https://ziyouz.uz/hikmatlar/ozbek-xalq-maqollari/tarbiya-va-odat-haqida-maqollar/>
17. Усманова Ш. С. Умумтаълим мактабларига онгли интизомни тарбиялашнинг технологик ва услубий асослари// Замонавий таълим/Современное образование. – 2020. – № 8 (93). -Б. 69-72
18. Фунтов В. Н. Развитие компании и проекты развития.//журнал «Экономические науки» – 2010. - № 10 (81).
19. Хўжаев Н. Хошимова М., Хакимова М., Очилова Г., Мусахонова Г. Педагогика. Дарслик. –Т.: ТДИУ, 2007. – 368 б.

УДК:504.75

Мақсуд НАЗАРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети магистранти
E-mail:mnazarov@gmail.com

Ф.ф.д. Ў.Тилавов тақризи асосида

ГЛОБАЛ БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТДА ЭКОЛОГИК ТАҲДИДЛАР ОМИЛИ

Аннотация

Мақолада экологик таҳдидларни олдини олиш масалалари ёритилган. Шунингдек, барқарор экологик муҳитни яратиш, атроф-муҳитни асраб-авайлаш хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Атроф-муҳит, экология, экологик таҳдид, ресурслар, халқаро экологик ҳуқуқ, экологик суверенитет, глобал тараққиёт.

FACTOR OF ENVIRONMENTAL THREATS IN GLOBAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Annotation

The article covers the issues of preventing environmental threats. There is also talk about creating a stable ecological environment and protecting the environment.

Key words: Environment, ecology, ecological threat, resources, international environmental law, ecological sovereignty, global development.

ФАКТОР ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ В ГЛОБАЛЬНОМ УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ

Аннотация

В статье освещены вопросы предотвращения экологических угроз. Также говорят о создании стабильной экологической среды и защите окружающей среды.

Ключевые слова: Окружающая среда, экология, экологическая угроза, ресурсы, международное экологическое право, экологический суверенитет, глобальное развитие.

Кириш. Экологик таҳдидларни олдини олиш муаммоларини ечиш доирасида, Халқаро ҳуқуқ тамойилларига мувофиқ БМТ Низомида: “давлатлар тараққиёт ва атроф-муҳит соҳасидаги сиёсатида мувофиқ ўз ресурсларини ишлаб чиқиш суверен ҳуқуқига эга ҳамда уларнинг юрисдикцияси ва назорати доирасидаги фаолият ушбу миллий юрисдикция амал қилиш чегарасидан ташқаридаги бошқа давлатлар атроф-муҳитига зарар етказмаслиги учун жавобгардирлар”[1], деб қатъий белгилаб қўйилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбекистонда халқаро экологик ҳуқуқ назариясининг йирик тадқиқотчиларидан бири – ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор Й.О.Жўраев фикрича, республикамізда “экологик суверенитет”, ҳуқуқий категория сифатида эътироф этилмаган ва “давлат суверенитети”, “халқ суверенитети”, “миллий суверенитет” тушунчалари контекстида фойдаланилади, яъни унинг умумэтироф этилган қатъий илмий мақоми белгиланмаган[2]. Лекин экологик суверенитет масаласини, умуман, глобал барқарор тараққиёт, хусусан, умуминсоният барқарор тараққиётининг ҳозирги замон ҳуқуқ назарияси контекстида қаралса, уни давлатларнинг:

а) демаркацияси халқаро миқёсда расмий эътироф этилган легитим маъмурий чегарасида – ҳудудий экологик барқарорлигидан;

б) давлатчилик тузуми ва сиёсий ҳокимият субъектларининг мақомидан – халқаро экологик муносабатлари характеридан;

в) жамият табиий ресурслари ва ишлаб чиқаришининг экологик ривожланиш даражасининг – экологик потенциал имкониятлари кўрсаткичларидан;

г) давлатларнинг трансчегаравий табиий ресурслардан фойдаланишда халқаро ҳуқуқ нормаларига асосланишидан – халқаро экологик ҳуқуқ нормалари имплементациясидан ажратиб кўрсатиш мумкин эмас.

Халқаро гуманитар ҳуқуқ таркибида экологик ҳуқуқ талабларининг давлатлар экологик суверенитетлигини муҳофаза қилишдан иборат функциясининг умуминсоний-универсал характери, барча ижтимоий-иқтисодий соҳалар барқарор ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, бу функциянинг комплекс-системалилиги ва умуминсоний гуманистик-демократик характери – халқаро экологик ҳуқуқ субъектлари томонидан табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасидаги: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий ва бошқа муносабатлари: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятларини халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларига асосан таъминлашида намоён бўлади.

Экологик таҳдидларни олдини олиш муаммолари эндиликда инсониятнинг муайян ижтимоий макон ва тарихий вақтда халқаро экологик сиёсий муносабатларни тартибга солишчи халқаро экологик ҳуқуқ нормаларининг воқеликка адекватлигини таъминлаш – глобал миқёсда барқарор ижтимоий-сиёсий тараққиёт шарти ҳисобланади. Зеро, ижтимоий-экологик макон ва вақт тарихий ўлчамида – минг йиллар давомида тадрижий ривожланиш натижасида шаклланган биосфера табиий-экологик комплекси мувозанатига нисбатан, суверенитетликнинг ҳар қандай кўриниши, шартли ва нисбий характер касб этиб борган.

Бошқача айтганда, халқаро экологик муносабат субъектларининг: уруғчилик, қабилачилик муносабатлари

инкирозидан – фуқаролик жамияти ва сиёсий демократия шаклланишига; овчилик ва содда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан – урбанизациялашган индустриал-саноат инқилобига; миллий маҳдудликдан, оломон инстинктидан – илм-фан, техника, инновацион технология, интеллектуал салоҳият, маданий муносабатлар интеграцияси ва глобаллашувига; миллатларнинг идентификациялашиб, ўз-ўзини англашга бўлган эволюцион ривожланиши экологик суверенитет тушунчасининг анъанавий мазмунини ҳам, шаклини ҳам, аҳамиятини ҳам ўзгартириб, глобал барқарор тараққиётнинг янги парадигмасини, мақомини шакллантирди.

Ўзбекистонда йирик ҳуқуқшунос олим профессор Й.О.Жўраевнинг фикрича, глобал экологик барқарорликни таъминлаш муаммолари доирасида давлатлар суверенитетлигини чегаралашда икки асосий йўл мавжуд, яъни: “биринчиси – ихтиёрий бўлиб, муайян давлат ички эҳтиёжларидан келиб чиқади ва халқ, жамият манфаатларига мос келади. Давлатнинг экологик суверенитетлигини чегаралашда “экологик омил” давлат ҳокимиятидан юқори қўйилиши керак. Давлат ҳокимияти қонунга бўйсунганидек, давлат ҳокимиятининг барча тизими экологик омилга бўйсундирилиши керак. Иккинчиси – бошқа давлатлар томонидан ёки халқаро ҳуқуқ талабларига кўра суверенитетликни мажбурлаш орқали чегаралашдир”[3].

Фукусима-1 атом электростанциясидаги авария 2011 йил 11 март куни Япониянинг шимоли-шарқда юз берган 9.0 балли зилзиладан кейин рўй берган. Зилзилалардан сўнг қирғоққа 14 метрлик цунами тўлқини келиб, атом электр станциясининг олти реакторидан тўрттасини сув босган ва оқибатда совутиш тизимининг ишламай қолишига сабаб бўлган, бу эса кетма-кет водород портлашларига, ядронинг эришига олиб келган. Биринчи ва учинчи блокларда том бузилган. Бу эса 25 йил ичида Чернобил АЭСдаги фалокатдан кейинги энг катта воқеа бўлганлигини кўрсатиб турибди. Радиация атмосферага ва денгиз сувига оқиб чиқади. Катта ҳудудлар радиоактив моддалар билан ифлосланган: атом электр станцияси ҳудудидан ўн минглаб одамлар эвакуация қилинган. Фукусима-1 атом электр станциясининг реакторларини демонтаж қилишни ўз ичига олган оқибатларни тўлиқ бартараф этиш тахминан 40 йил давом этади[4].

Экологик таҳдидларни олдини олиш муаммолари қаторига давлатлар суверенитетига, экологик барқарор тараққиётга тажовуз сифатида қўлами ва характеридан қатъий назар турли урушлар, можароларни ҳам кўрсатиш мумкин. Яъни табиий атроф-муҳит ва давлатлар экологик суверенитетлигига энг кўп зарар урушлар туфайли етказилади. Урушлар муайян минтақада экологик мувозанатнинг таркибий элементлари, флора ва фаунасига салбий таъсир кўрсатади. Масалан, ЕИ хабарига кўра, Марказий Осиёда 1 миллиард тоннадан ортиқ уран чиқиндилари мавжуд. Уч мамлакатдаги 7 та уран чиқиндиси қўмилган жой энг асосийлари ҳисобланади. Расмийлари уч мамлакат кесишган, аҳоли зич жойлашган Фарғона водийси ифлосланишининг олдини олиш чораларини кўрмоқда. Булар – Қирғизистондаги Мойлисой, Шекафтар ва Мингқуш, Ўзбекистондаги Чоркесар ва Янгиобод, Тожикистондаги Истиклол ва Дехмўи каби шаҳар ва қишлоқлардир[5].

Урушларнинг экологик барқарор тараққиётга таъсир оқибатлари, айниқса Жанубий Вьетнамда кўзга яққол ташланади. Умуман АҚШлик босқинчиларнинг Ҳиндхитой урушида “экологик уриш тактика”си, яъни “қўйдирилган ер” тактикасидан кенг миқёсда фойдаланиши, минтақа давлатлари иқтисодиётига зарарли

таъсир кўрсатишни давом эттирмоқда[6]. Келтирилган бу мисоллар, глобал барқарор тараққиётнинг давлатлар экологик суверенитетлиги масаласи билан бевосита боғлиқ кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам, шу фикр БМТ Бош Ассамблеясининг 1981 йилдаги сессиясида қабул қилинган “Ер табиатини ҳозирги ва келажак авлодлар учун сақлашда давлатларнинг тарихий жавобгарлиги ҳақида”ги резолюциясида, шунингдек, БМТ Бош Ассамблеясининг 1982 йилги сессиясида эълон қилинган “Бутунжаҳон табиат хартияси”да ҳам таъкидланган[7]. Бу ҳужжатларда халқаро муносабатлар тарихида биринчи марта: табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан Ер юзиде тинчликни сақлаш; давлатлар суверенитетлигини муҳофаза қилиш билан қуролланиш пойгасига чек қўйиш; глобал экологик барқарор тараққиёт билан умуминсоният цивилизацияси натижаларини сақлаб қолиш ўртасида органик боғлиқлик борлиги очиб берилган.

Шу муносабат билан қуролланиш пойгасини бартараф қилиб, ялпи қуролисизланишга йўналтирилган халқаро шартномаларнинг давлатлар экологик суверенитетини таъминлаш ҳамда глобал экологик хавфсизлик учун катта аҳамиятга эгаллигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Улар орасида “Атмосферада, космик фазода ва сув остида ядро қуроли синовини таъқиқлаш” тўғрисидаги Москва шартномаси (5-август, 1963-йил); “Ядро қуроллини тарқатмаслик тўғрисидаги” шартнома (1 июль, 1968-йил); “Бактериологик (биологик) ва заҳарли қуроллари қашф қилиш, ишлаб чиқариш ва уларнинг захираларини тўплаш таъқиқлаш ҳамда уларни йўқотиш тўғрисидаги» Конвенция (10-апрель, 1972-йил); “Денгиз ва океанларга ва уларнинг қаърига ядро қуроли ва бошқа оммавий қирғин қуроллари жойлаштиришни таъқиқлаш тўғрисидаги” Шартнома (7-декабрь, 1970-йил); “Табиий муҳитга ҳарбий ёки бошқа ҳар қандай душманларга таъсир қилувчи воситаларни қўллашни таъқиқлаш тўғрисидаги” Конвенция (10-декабрь, 1976-йил) ва бошқа қабул қилинган халқаро ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Зеро, глобал экологик барқарор тараққиётни муҳофаза қилиш соҳасидаги кенг халқаро ҳамкорликка асос қилиб олинган бу шартномалар, давлатлар экологик суверенитет масаласи билан боғлиқ бошқа халқаро тақлифлар, нафақат планета табиатини муҳофаза қилиш ҳақидаги ғамхўрлик руҳини, балки глобал экологик хавфсизлигини ва давлатларнинг экологик суверенитетлигини сақлаш учун ҳаракатни намоён қилади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, “Ядро хавфсизлиги” идораси орқали Миллий ядро хавфсизлиги маъмурияти юқори фаолиятли радиоактив материалларни терроризм йўлида ишлатишнинг олдини олишда глобал хавфсизликни кучайтиради. Радиация хавфсизлиги идораси бутун дунёдаги ҳукуматлар, саноат корхоналари ҳамда тиббиёт муассасалари билан биргаликда иш олиб боради, уларни жаҳон андозаларига мос технология, махсус билим ва тажриба, тренинг, манбаларни қайта тиклаш, шунингдек, радиологик материаллардан фойдаланувчиларни муқобил ўриндош стратегиялар билан таъминлайди. Ядро хавфсизлик идорасининг қуйидаги учта асосий стратегияси мавжуд: муҳим тиббий, тадқиқотга оид ва тижорий мақсадларда қўлланиладиган радиоактив манбаларни ҳимоя қилиш; ишлатишга яроқсиз радиоактив манбаларни олиб чиқиш ва тасарруф этиш; ҳамда но-радиоизотопик муқобил технологияларни қабул қилиш ва ривожлантиришни рағбатлантириш воситасида юқори фаолиятли радиоактив манбаларга бўлган глобал қарамликни камайитириш”[8].

Бу муаммоларнинг демократик-гуманистик тамайиллар асосида конструктив ва рационал ечимини,

трансегаравий табиий ресурслардан ҳамкорликда фойдаланувчи давлатлар экологик суверенитетлик мақомини, масъулиятини, мажбуриятини халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва умуминсоний маънавий-ахлоқий нормалар асосида қайта кўриб чиқишни кун тартибига қўймоқда. Яъни ҳар бир давлатнинг экологик суверенитетлик масъулияти ва мажбуриятига умуминсоний-глобал барқарор тараққиёт манфаатлари устуворлиги нуқтаи назаридан ёндашиб:

– ўз маъмурий ҳудудиди трансегаравий ресурслар таъминоти ва атмосфера мусавволиги билан боғлиқ ижтимоий, иқтисодий, экологик вазият кескинлашганига қарши адекват чоралар кўриши, яъни ресурсларидан камчиқит ва чиқитсиз фойдаланиш усуллардан фойдаланиш технологиясини жорий қилишни, давлат сиёсати даражасида кун тартибига қўйиши зарур.

– турли минтақаларда табиат муҳофазаси, трансегаравий ресурслардан толерантлик тамойилига асосан ҳамкорликда фойдаланиш, экологик миллий суверенитет масалаларида вужудга келган давлатлараро зиддиятларни “халқ дипломатияси” ва сиёсий консенсус-мурса йўли билан ҳал этишда БМТ шафелигидаги халқаро қилишувлар, истисносиз, муҳим аҳамият касб этади.

– сув ресурсларига талаб юқори минтақаларда: қишлоқ хўжалиги экинлари майдонини оптималлаштириш, халқ хўжалиги ва маиший ҳаётда сувдан тежамкор технологияга асосан фойдаланиш, вужудга келган инқирозли санитария-эпидемиологик вазиятни соғломлаштиришга оид халқаро чоратadbирларни экологик суверенитетлик соҳасидаги ҳамкорлик сифатида этироф этиш керак.

– ҳозирги глобаллашув шароитида жамиятлар характери, ижтимоий-сиёсий тараққиёт даражаларини, фан, техника қашфлари аҳамиятини, технология жараёнлар самарадорлигини баҳолаш мезонлари таркибиди экологик кўрсаткичларнинг устуворлашув қонунияти, шу соҳада суверенлик муаммосига халқаро муносабатларни тубдан ўзгартиришни тақозо қилади.

– айрим давлатларнинг халқаро сиёсий муносабатларида миллий мустақиллик ва “суверенитетлик эйфорияси” асосида шакланган эгоцентризм стереотипи, ҳудудий экологик низоларни кескинлаштиришда муҳим субъектив омил бўлиб, уларни ўзаро мурсага келтиришда халқаро этироф этилган мутасадди сиёсий ташкилотлар ва оммавий институтлар иштирокига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

– дунё харитасида сиёсий гегемонликка давогар айрим давлатларнинг муайян минтақаларда (очиқчасига ёки никобланган тарзда), экологик низоларни кескинлаштириш ҳаракатлари миллий стратегик манфаатларини мутлақлаштиришлари ёки «ноқулай», «бебош» давлатларга сиёсий босим кўрсатиш: имконияти, механизми, усули, воситаси сифатида кенг фойдаланилмоқда.

Биосфера экологик мувозанатини, барқарор эволюцион ривожланиш тенденциясини, инсоният цивилизацияси натижаларини сақлаб қолиш мақсади доирасида экологик ҳаракат феноменининг морфогенезида: бир томондан, экологик фаолият структурасини, ривожланиш характери ва босқичларини белгилайдиган эҳтиёж, мақсад, мотив, восита, усул элементларининг умуминсоний маънавий-ахлоқий нормаларга, демократик ва гуманистик тамойилларга асосан, миллий ва умуминсоний экологик қадриятлар интеграциясининг глобал манфаатларга мувофиқлиги, унинг функционал аҳамиятини ва истикболларини

белгилайди. Иккинчи томондан, ижтимоий-экологик ҳаракатда миллий ва умуминсоний қадриятларни интеграциялаштириш – инсониятнинг оптимал табиий муҳитда яшаш эҳтиёжларини қондириш заруриятини англашидан келиб чиқади ва табиатга техноген, антропоген таъсир натижасида вужудга келган экологик вазиятни глобал кескинлаштирувчи шарт-шароитларни бартараф қилишнинг назарий ва амалий фаолияти уйғунлигидан иборат.

Инсоннинг дунё экологик манзарасини, ўз ижтимоий-экологик моҳиятини (“экологик сифатини”) ўзгартириш натижалари – глобал миқёсда экологик ҳаракатнинг маънавий-ахлоқий нормаларини, қонуний-ҳуқуқий асосларини унификациялаштириш, институтлари фаолиятини рационал мувофиқлаштириш, моддий-техник, интеллектуал имкониятларини сафарбар қилиш, унинг байналмилал оммавийлиги ва глобаллашув, жамият тараққиётининг постиндустриал-ахборотлаштириш йўналишларига, характериға мос объектив тарихий зарурият бўлиб, инсоният цивилизацияси истикболларини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади ва жамият тарихида инсоннинг табиат ресурсларини ўзлаштириши учун нораціонал ўзгартириши, бошқа глобал муаммолар вужудга келишиға ва кескинлашувига бевосита таъсир кўрсатиши инсон омил ва ижтимоий институтлар роилини экологик гуманизм тамойили асосида қайта баҳолашни тақозо қилмоқда. Шунинг учун, глобал барқарор тараққиёт жараёнида олиб бораётган сиёсат асосида миллий экологик парадигма алмашинуви ва қарашларнинг ўзгаришиға эришиш мақсадида профессионал мутахассислар интеллектуал салоҳиятидан ўринли фойдаланиш лозим.

Экологик таҳдидларни олдини олиш муаммолари доирасида, миллий экологик тизимини асраб қолиш мақсадида давлат чеклов чораларини жорий этиш ва аҳоли этиборини экологияға қаратиш ҳисобига йиғилиб қолган зарарни йўқ қилиш ва табиатдан авайлаб фойдаланишға ўтишда замонавий инновацион технологияларни жорий қилиш керак. Бизнингча, Ўзбекистон экологик партияси фракцияси ташаббуси билан ишлаб чиқариш экологик жиҳати яхшиланда Киото протоколи бўйича эмиссия квоталарини сотиш учун норматив-ҳуқуқий асос яратиш бўйича стратегик тақлиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш лозим.

Шунингдек, ташаббус орқали юртимизнинг турли шаҳарлари марказига шахсий транспорт билан киришда тўлов ўрнатиш, мотоцикл ва велосипед транспортини ривожлантириш, ҳажми катта автотранспорт воситаларига шаҳарнинг марказий қисмларига киришни таъқиқлаш орқали атроф-муҳитға автотранспорт секторининг салбий таъсирини камайтириш ва экологияни яхшилаш, йирик шаҳарларда транспорт тирбандлиги ва экология ёмонлашуви муаммосини ҳал қилиш, чиқиндилар ва чиқиндиларни қайта ишлаш заводлари қуриш учун шаҳар ташқарисида тегишли ҳудуд ажратиш бўйича ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш лозим.

Хулоса ва тақлифлар. Экологик таҳдидларни олдини олиш муаммоларини ўрганиш натижаларига кўра, экологик муаммолар юзасидан юртимизда қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили шуни англатадики, табиат ва унинг компонентларини муҳофаза қилишға доир қонун ва қонуности ҳужжатлар бири-бирини тўлдириб, манتيқий кетма-кетликда ишлаб чиқилган бўлиб, улар айнан жамият аъзоларининг экологик маданиятини шакллантиришға йўналтирилган, ҳамда бу соҳадаги ижтимоий муносабатларни тартибға солишда муҳим аҳамиятға эгадирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. БМТнинг расмий сайти <http://www.un.org/ru/>
2. Жураев Ю.А. Вопросы экологического суверенитета Республики Узбекистан. // Фалсафа ва ҳуқуқ 2013, №2, С.59.
3. Жураев Ю.А. Вопросы экологического суверенитета Республики Узбекистан. // Фалсафа ва ҳуқуқ 2013, №2, -С.61.
4. <https://www.seogan.ru/v-yaponii-skopilos-3000-tonn-nezaregistrovannix-radioaktivnix-otxodov.html>
5. https://central.asia-news.com/uz-Cyrl/articles/cnmi_ca/features/2018/11/15/feature-01
6. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления (понятие, виды, квалификация). – М., 1997.
7. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, тридцать седьмая сессия, Дополнение № 51, стр. 24–27.
8. <https://uz.usembassy.gov/uz/international-team-completes-security-enhancements-uzbekistans-national-radiological-waste-disposal-site-uz/>

Индира НАРКУЛОВА,

Доктор философии по педагогическим наукам

Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

E-mail: indi977@mail.ru

Рецензент д.п.н., профессор Б.Рахимова

THE USE OF COMPUTER LINGUODIDACTICS IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Annotation

This article describes the methods of innovative technologies, their role in teaching Russian as a non-native language. Computer linguodidactics determines the emergence of new methods of working with information of various origins and new forms of communication. Computer linguodidactics as a field of linguodidactics studies the theory and practice of using computer and network technologies in language teaching in the context of globally changing information society technologies.

Key words: Computer linguodidactics, information and communication technologies, Internet resources, computer didactics.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье изложены методы инновационных технологий, их роль в преподавании русского языка как неродного. Компьютерная лингводидактика определяет появление новых методов работы с информацией различного происхождения и новых форм коммуникации. Компьютерная лингводидактика как область лингводидактики изучает теорию и практику использования компьютерных и сетевых технологий в обучении языку в условиях глобально меняющихся технологий информационного общества.

Ключевые слова: Компьютерная лингводидактика, информационно-коммуникативные технологии, интернет-ресурсы, компьютерная дидактика.

RUS TILINI O'QITISH JARAYONIDA KOMPYUTER LINGVODIDAKTIKASIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada innovatsion texnologiyalar usullari, ularning rus tilini o'qitishdagi o'rni ko'rsatilgan. Kompyuter lingvodidaktikasi turli xil kelib chiqishi va yangi aloqa shakllari to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ishlashning yangi usullarining paydo bo'lishini aniqlaydi. Kompyuter lingvodidaktikasi lingvodidaktika sohasi sifatida axborot jamiyatining global o'zgaruvchan texnologiyalari sharoitida tilni o'qitishda kompyuter va tarmoq texnologiyalaridan foydalanish nazariyasi va amaliyotini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Kompyuter lingvodidaktikasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, Internet-resurslar, kompyuter didaktikasi.

Введение. Существенные преобразования в различных сферах жизни современного общества вовлекли как в непосредственное, так и в опосредованное иноязычное общение большое количество людей разных профессий, возрастов и интересов. Проблема качества речевого и неречевого взаимодействия коммуникантов, относящихся к разным культурам, не утрачивает своей актуальности в связи с расширением диапазона межкультурной коммуникации, которая реализуется в различных регистрах и на разных уровнях. Однако особая ответственность за качество иноязычного общения лежит на специалистах по межкультурной коммуникации, преподавателях русского языка, в том числе и нынешних курсантов, для которых владение русским языком является одним из основных компонентов профессиональной компетентности.

Применение информационно-коммуникационных технологий на занятиях по русскому языку позволяет преподавателю разнообразить формы и виды работы с курсантами, активизировать их внимание, повысить творческий потенциал. На сегодняшний день мы используем довольно широкий спектр возможностей информационно-коммуникационных технологий для получения желаемых результатов в образовании. Это интерактивные обучающие программы, электронные учебники, электронные словари, программы-тренажеры,

виртуальные экскурсии, энциклопедии и т.д. Применение информационно-коммуникационных технологий на занятиях русского языка позволяет контролировать деятельность курсантов, обеспечивая при этом гибкость управления учебным процессом, и способствует формированию рефлексии.

Методология исследования. В высших военных образовательных учреждениях Республики Узбекистан русский язык изучают на первом и втором курсах, и для каждого направления мы разработали профильные рабочие программы, например, "Русский язык (для курсантов, обучающихся по направлению "Правовое обеспечение безопасности)", "Русский язык (для курсантов, обучающихся по направлению "Воспитательно-психологическое обеспечение служебной деятельности)" и т.д. В данных Программах введение учебно-научного и профессионального русского языка начинается на раннем этапе обучения. Курсанты, получающие высшее образование в Университете общественной безопасности Республики Узбекистан, изучают не просто научный стиль речи, а язык специальности. Под языком специальности мы понимаем практическую реализацию научного и официально-делового стиля речи в системе потребностей военного профиля знаний и конкретной военной специальности. Мы считаем, что аспект преподавания русского языка,

который обеспечивает учебно-научное и профессиональное общение при получении специальности в военном образовательном учреждении, на сегодняшний момент является очень важным, а следовательно, предметом нашего исследования является язык военной специальности, изучаемый, как и на начальном, так и на продвинутом этапе.

В современной методике наблюдается стремление приблизить условия учебного процесса к условиям современной коммуникации в профессиональной сфере. В связи с этим необходимо уделять большое внимание развитию всех четырех видов речевой деятельности: аудированию, говорению, чтению, письму. В методике преподавания русского языка существует такой термин «взаимосвязанное обучение». Под данным словосочетанием понимается параллельное и сбалансированное формирование четырех видов речевой деятельности на основе общего языкового материала в рамках их последовательно-временного соотношения. В нашем исследовании взаимосвязанное обучение нашло отражение в нашей интерактивной программе «Русский язык для военных юристов». Интерактивная программа «Русский язык для военных юристов» основана на взаимосвязанном обучении.

Важным аспектом использования нашей интерактивной Программы «Русский язык для военных юристов» при изучении русского языка становится не только передача курсантам познавательной, интересной информации на русском языке в доступной форме, но и «живое» общение между курсантами на русском языке.

Как показала практика, реализация подобного подхода была эффективной при обучении базовым основам русского языка на материале языка специальности, в данном случае – юриспруденции. Интерактивная Программа «Русский язык для военных юристов» ориентирована именно на достижение этих целей. Интерактивная Программа «Русский язык для военных юристов» разработана в соответствии с данными принципами: 1. объем учебного материала строго ограничен; 2. наглядность лексических единиц и грамматических конструкций (языковой материал занятий представлен в виде презентаций, что способствует лучшему восприятию и усвоению); 3. часть грамматического материала вводится лексически; 4. решение трудности, связанной с различием узбекского и русского языков: наличие русско-узбекского словаря юридических терминов в программе помогает курсантам адекватно и быстро преодолеть языковой барьер и включиться в общение. Интерактивная Программа «Русский язык для военных юристов» содержит презентационную часть, упражнения для закрепления, тесты, юридические казусы, рубрику «Это интересно!», видеофрагменты из фильмов, интервью с известными юристами, аудиоматериалы, русско-узбекско-английский словарь юридических терминов. В ней соединены учебник, тренажер, задачник и практикум.

Интерактивная программа состоит из 4 разделов: «Основы права», «Международное право», «Уголовное право», «Обеспечение общественной безопасности» (Рис 2.1.).

Рис.2.1. Разделы интерактивной программы «Русский язык для военных юристов»

Каждый раздел включает 5 тем, согласно рабочей программе «Русский язык» для курсантов, обучающихся по направлению «Правовое обеспечение безопасности». Каждая тема содержит лексический материал, связанный с определенным разделом юриспруденции, грамматические конструкции, что позволяет объединить обучение языку и освоение материала по языку специальности. Лексико-грамматический материал в программе представлен всеми видами речевой деятельности. Таким образом реализуется принцип взаимосвязанного обучения. Каждая тема содержит разнообразные упражнения для отработки и закрепления языковых навыков. Имитативные, подстановочные, репродуктивные, трансформационные и речевые задания, представленные в нашей интерактивной программе, направлены на совершенствование профессиональной

компетентности будущих военных юристов. Предлагаются разнообразные задания, например, «прослушайте и запишите», «прослушайте и переведите на узбекский язык», «прослушайте и перескажите», «заполните таблицу», «найдите правильные соответствия», «ответьте на вопросы», «восстановите диалог», «составьте предложение» и др. Все эти упражнения позволяют задействовать все виды речевой деятельности и способствуют развитию профессиональных навыков, реализующихся на русском языке. Уже на первом этапе обучения знакомство с лексикой новой темы осуществляется посредством аудирования и чтения. Тематические части заканчиваются крупной коммуникативной единицей – текстом, сопровождаемым послетекстовыми упражнениями. Послетекстовые

упражнения развивают речевую и письменную деятельность (Рис.2.2.).

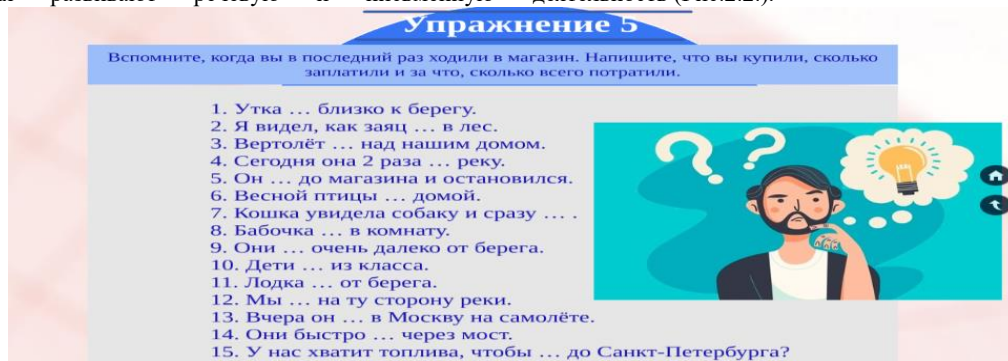

Рис.2.2. Упражнения, представленные в интерактивной программе «Русский язык для военных юристов»

В интерактивной Программе «Русский язык для военных юристов» представлена развернутая система тестирования. При запуске программы автоматически задействуются тесты на определение уровня владения русским языком и в специальной папке сохраняются результаты тестирования. По завершении каждого раздела необходимо пройти тестирование на закрепление пройденного материала. Заключительным этапом является проверка знаний курсанта по изучению всех разделов интерактивной Программы по всем видам речевой деятельности.

В конце каждой темы даны юридические казусы, позволяющие вовлечь в увлекательную беседу курсантов путем прямого обращения типа «Как бы Вы поступили в этом случае?», «Что Вы думаете по этому поводу?», «Какое решение Вы примете?» и пр. Эти вопросы позволяют выяснить мнения отдельных участников анализа, активно проявляющих себя на занятиях. Кроме того, они эффективно используются для вовлечения в дискуссию и тех, кто предпочитает отмалчиваться из-за

стеснительности, плохого знания русского языка или по другим причинам (Рис.2.3).

Юридический казус №1

Например: На перекрестке улиц г.Ташкент произошло столкновение двух легковых автомобилей. Возник конфликт между двумя водителями. Во время ссоры гражданин Республики Узбекистан водитель А. ударил по голове тяжелым предметом водителя Т. Через три дня Т. скончался от черепно-мозговой травмы в городе Чимкент.

Вопрос: На территории какого государства это преступление совершено?

Юридический казус №2

17-тилетний Р, играя во дворе в футбол, по неосторожности причинил З. легкий вред здоровью, повлекший кратковременное ухудшение здоровья.

Вопрос: Можно ли действия Р. признать общественно опасными и противоправными? В чем заключается противоправность преступления?

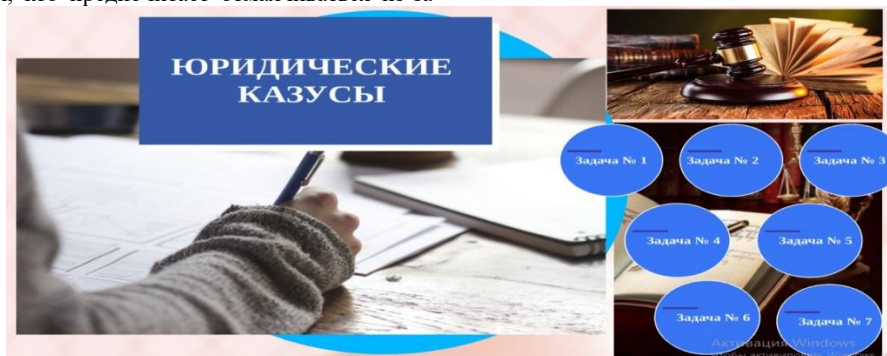

Рис.2.3. Юридические казусы, представленные в интерактивной Программе «Русский язык для военных юристов»

В конце каждой темы размещена рубрика “Это интересно!”, выступающая в качестве дополнительного источника знаний. В данной рубрике можно получить новые знания из области юриспруденции, найти интересные, познавательные факты из жизни и деятельности известных юристов и т.д.

Результаты исследования. Интерактивная Программа “Русский язык для военных юристов” позволит курсантам, работая в компьютерных классах, усвоить теоретический материал, подготовиться к практическим занятиям по пропущенной по уважительной причине теме, проверить уровень усвоения материала с помощью итогового теста, а преподавателю – осуществить организацию занятия, контролировать ход и результаты учебной самостоятельной работы курсантов.

На наш взгляд, экспериментальная интерактивная Программа позволит менять способы изложения учебного материала, тем самым повышая эффективность обучения и предусматривая использование информационно-

коммуникационных технологий в зависимости от изменения внешних и внутренних условий обучения (степени и скорости усвоения предыдущего материала и др.).

Заключение. Таким образом, обучение русскому языку курсантов высших военных образовательных учреждений Республики Узбекистан с использованием данной интерактивной Программы позволит в живой и непринужденной форме определить свой уровень владения языковым материалом и самостоятельно развить те или иные коммуникационные навыки.

Интерактивная программа “Русский язык для военных юристов” при обучении русскому языку создает такое виртуальное пространство, с помощью которого происходит «погружение» курсантов в виртуальную или “живую” среду общения, содержащую реальные языковые и культурные компоненты иноязычного плана. Курсанты могут пользоваться данной программой как в аудитории, так и во время самостоятельной подготовки. Подробное

описание организации самостоятельной работы курсантов военных юристов» дано в следующем параграфе (2.3.).
на основе интерактивной Программы “Русский язык для

ЛИТЕРАТУРА

1. Кахриманкызы, Аида. Использование компьютерной лингводидактики в процессе обучения иноязычной коммуникативной компетенции у студентов вузов / Аида Кахриманкызы. — Текст : непосредственный // Образование: прошлое, настоящее и будущее : материалы III Междунар. науч. конф. — Краснодар: Новация, 2017. — С. 77-80. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/269/12633/> (дата обращения: 17.09.2022).
2. Наркулова Индира. (2022). Особенности обучения русскому языку курсантов-билингвов с использованием информационно-коммуникационных технологий. Educational Research in Universal Sciences, 1(3), 185–193. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/erus/article/view/315>

УДК: 004.92:069.01

Зарина НУРИДИНОВА,

Докторант НИХД имени К.Бехзода

E-mail: zaranoor@mail.ru

На основе рецензии М.К.Тулагановой PhD доц. Национального университета Узбекистана

MUSEUM AS A SOCIO-CULTURAL INSTITUTE OF SOCIETY

Abstract

The article is devoted to the influence of the activities of museums on the formation of the socio-cultural institution of society, as well as their influence on the education of modern youth. The aspects and criteria of a dynamically developing social institution are analyzed in detail with the help of museums. During the search for information on the article, it was concluded that the museum is an integral element of the cultural space.

Key words: Museum, society, science, art, culture, history, socio-cultural institute, modern youth, education, leisure, outlook.

МУЗЕЙ – КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ИНСТИТУТ ОБЩЕСТВА

Аннотация

Статья посвящена влиянию деятельности музеев на формирование социокультурного института общества, а также их влияние на воспитание современной молодежи. Подробно анализируются аспекты и критерии динамично развивающегося социального института с помощью музеев. В ходе поиска информации по статье был сделан вывод о том, что музей представляет собой неотъемлемый элемент культурного пространства.

Ключевые слова: Музей, общество, наука, искусство, культура, история, социокультурный институт, современная молодежь, воспитание, досуг, мировоззрение.

MUZEY JAMIYATNING IJTIMOYIY-MADANIY INSTITUTI

Rezyume

Maqola muzeylar faoliyati jamiyatning ijtimoiy-madaniy institutini shakllantirishda o'rni, shuningdek, zamonaviy yoshlar tarbiyasiga ta'siriga bag'ishlangan. Dinamik rivojlanayotgan ijtimoiy institutning jihatlari va mezonlari muzeylar yordamida tahlil qilingan. Maqola bo'yicha ma'lumot izlashda muzey madaniy ajralmas elementi ekanligi to'g'risida xulosa qilindi.

Kalit so'zlar: Muзей, jamiyat, fan, san'at, madaniyat, tarix, ijtimoiy-madaniy institut, zamonaviy yoshlar, tarbiya, bo'sh vaqt, dunyoqarash.

Введение. Музей всегда занимал особое место в изучении истории становления и развития культуры и искусства, в исследовании деятельности и истории человека, а так же в обогащении содержания и форм просветительной, образовательной и воспитательной деятельности. С помощью хранящихся в музеях экспонатов истории и культуры, представляющих первоисточники знаний, обеспечивается преемственность и непрерывность культурно-исторических традиций в нравственно-эстетическом воспитании, где формируется мировоззрение общества.

Музей – это культурное учреждение, призванное способствовать развитию общества, доступное широкой публике учреждение, занимающееся исследованием, приобретением, хранением, популяризацией и экспонированием материальных свидетельств о человеке и его среде обитания в целях изучения, образования и удовлетворения духовных потребностей [1].

На сегодняшний день, музей является неотъемлемым элементом культурного пространства, особая сфера культуры, в которой основой для формирования духовных ценностей служат экспонаты, которые там хранятся. Музей как социальный институт организует и координирует деятельность людей по сохранению памятников прошлых эпох и передаче знаний о них. Современное общество невозможно представить без музеев, так, как вероятно, музей – это одновременно спасение и дом для исчезающего наследия истории.

Анализ литературы по теме. Музей, являясь одним из центров научно-исследовательской деятельности – с каждым днём набирает свою

популярность среди международных экспертов и исследователей. Эту тему в своих работах рассматривали и изучали такие ученые как: Никишин Н.А. Музейные средства: знаки и символы; Лысикова О.В. Музеи мира; Семичева М.В. Музей в контексте глобальной индустрии туризма и другие авторы.

В свою очередь, музейные экспонаты – это новая культурная реальность, в которой отражается вся история человечества, его жизнедеятельность на протяжении определённого промежутка времени. Ценные экспонаты музеев являются образовательно-воспитательным центром, осуществляющим процесс передачи культурных ценностей, традиций, опыта поколений с учетом тех требований, которые общество выдвигает в различные исторические периоды [2]. В каждой находке экспонатов, найденных археологами и учёными кроется тайна и множество не раскрытых наукой знания, которое так необходимо на сегодняшний день для современной молодежи. Для формирования у них мировоззрения и понимания мира. Особенно это важно для формирования и построения правильного социокультурного института общества.

Музей – это особая сфера культуры, в которой основой для формирования духовных ценностей служат предметные результаты человеческой деятельности. Музей как социальный институт организует и координирует деятельность людей по сохранению предметов истории прошлых эпох и передаче знаний о них, без музея эта деятельность имела бы, вероятно, разрозненный, непоследовательный и неустойчивый характер.

Методология исследования. Современные музеи на сегодняшний день являются частью социокультурного института общества, так как музеи начинают приобретать важную и необходимую роль в образовании, в науке, в истории и просто проведении досуга. Сохранение, исследование, экспонирование, транслирование культурного наследия, традиционно составляющее суть деятельности музея, дополняется научно-образовательной деятельностью, охватывает как материальные, так и нематериальные объекты культурного наследия. Музеи, как социальный институт, благодаря своей уникальной возможности использовать исторические раритеты и шедевры художественной культуры, обладают огромным культуросозидающим потенциалом и способны решать задачи духовного развития общества [3].

Наследие культуры – это категория историческая, в связи с чем, памятники истории и культуры имеют особую значимость.

Музей представляет собой элемент системы коммуникации как «перенаправления и обмена информацией», компоненты которой является человек как посетитель музея и музей как воссозданная культурно-историческая среда. Таким образом, музей выступает как посредник, необходимое звено между индивидом и культурной средой; он доносит своими средствами до каждого отдельного человека комплекс духовных ценностей, идей, эмоций и, тем самым, включает его в культурно-исторический процесс.

Но, к сожалению, необходимо отметить тот факт, который был выявлен учеными, где наиболее сложная проблема современного музея состояла в том, что у большинства посетителей не выработана потребность общения с ценностями истории и культуры вплотную. А также, нет необходимых навыков восприятия и обработки информации, не сформированы умения оценки явлений и процессов в сфере духовной жизни. Все эти факторы имеют свои последствия в развитии и музеев и современного общества. Так, как восприятия и обработки информации и музейная коммуникация необходима для развития и прогресса формирования социокультурный институт общества [4].

Музеи, ставящие перед собой воспитательные цели и стремящиеся достичь в этом определенного успеха, не могут быть изолированы от существующей культурной среды. Им необходимо интегрироваться в региональную систему просвещения, образования и воспитания, обеспечить конструктивную и постоянную связь с учреждениями искусств и культурно-просветительной деятельностью, в целях расширения посетителей музея и воспитать у современного общества понятия культуры и искусства.

На сегодняшний день просветительские, образовательные, культуросозидательные и воспитательные функции должны быть присущи всем музеям, которые ведут свою деятельность. Так как эти критерии являются самыми важными аспектами для воспитания современной молодежи и формирования у них мировоззрения [5].

В современном мире музей как социальный институт воспитания является достаточно молодым феноменом и познание его сути приходится на сравнительно небольшой промежуток времени. Это связано с появлением научного обоснования основ музейного дела. Однако, в широком понимании музей существовал и ранние периоды, являясь предметом философского, научного, художественного, исторического, политического и бытового осмысления [6].

Первоначально процесс становления музея как социального института представлялся в виде

взаимодополняющих факторов как: потребность в сохранении достижений человечества и формирование ценностного отношения к прошлому, сохраняемого в музейных предметах. Эти факторы тесно связаны между собой и находятся в непрерывном взаимодействии. С помощью сохранения истории человечества в виде экспонатов, осуществляется экспозиционная и культурно-образовательная деятельность, что в свою очередь является нравственно-эстетической функцией образования и воспитания.

Важно отметить также тот факт, что в течение многих десятилетий музеи были исключительно научными и образовательными учреждениями, что приводило к их некоторой закрытости. Сегодня музеи постепенно становятся учреждениями, открытыми внешнему миру и активно участвующими в жизни общества. Глобализация современной жизни заставляет музеи пересматривать и обновлять методы своей деятельности. Благодаря этому музеи, отталкиваясь от общественных запросов, постепенно становятся общественно-культурными центрами. Особенно, активно деятельность музеев развивается в Европе и в США, где активно применяют инновационные технологии и работают с интересными научными проектами [7].

За последние несколько лет в ходе исследований выяснилось, что на сегодняшний день культура во всем многообразии ее проявлений является чрезвычайно востребованной, особенно деятельность музеев. Так, как за «культурный досуг» люди готовы платить немалые деньги и выяснилось, что многих родителей не устраивает зависимость их детей-подростков от телевизионных программ и компьютера. Так, возникла идея компьютеризации музейной деятельности – то есть появлению виртуальных музеев. Это принципиально новое явление, возникшее на рубеже XX–XXI веков, позволило формировать виртуальные фонды, привлекая сетевого посетителя для виртуальной коммуникации. Это моментально повысило интерес к музеям со стороны молодежи, требующей открытости, увлекательности и познавательности, что в полной мере присутствует в любом виртуальном музее. Сегодня, с развитием Интернет-ресурсов, доступно вход известным мировым музеям и к экспонатам, что позволит музею заявить о себе [8].

Музеи все больше стремятся к тому, чтобы вносить весомый вклад в социальное и культурное развитие общества, сочетая в своей деятельности идеи образования и развлечения. Сегодня музеи стараются обучать посетителей посредством досуга, который является важной составляющей жизни любого человека.

В настоящее время социальная роль музеев в обществе значительно возросла, что подтверждается как увеличением количества музеев во всем мире, так и повышением к ним интереса со стороны общества. С каждым годом, можно отследить статистику появления музеев и удивиться не только их количеству, но и проделанным работам для их усовершенствования [9].

Все это происходит потому, что в современном обществе музей является практически единственным учреждением, способным удержать в своих стенах память о прошлом, сохранить культурное наследие, а также решить проблему адаптации человека к новым условиям жизни.

Возможно, музеи еще не стали полноценными научными центрами и не воспитательными учреждениями, однако на музеях лежит ответственнейшая задача нравственного воспитания общества, развития у них эстетического вкуса и поднятия культурного уровня. Именно по этой причине мы можем смело утверждать,

что музей – это сложный, современный, динамично развивающийся социокультурный институт, значимость которого в условиях глобализации будет постоянно возрастать.

Выводы и предложения. Музей на сегодняшний день занимает особое место в системе производства и распространения социально ориентированных ценностей. В связи с чем, расширяются границы познания у общества, при этом будет обновляться материально-техническая база информации и просвещения. Тем самым,

музеи веками будут сохранять свое особое, неповторимое место в духовной жизни общества. В этой связи нам представляется необходимым детальное изучение деятельности музеев, поскольку, осуществляя свои веками устоявшиеся функции, музей является важнейшим средством передачи накопленного человечеством опыта, посредством сохранения и использования элементов исторической памяти, он будет удовлетворять общественные потребности в становлении, воспитании личности и ее социализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Этический кодекс ИКОМ для музеев / Ин-т России. М., 2003. С. 39.
2. Никишин Н.А. Музейные средства: знаки и символы // Музейная экспозиция. На пути к музею XXI века: сб. науч. тр. М., 1997. С. 52.
3. Лысикова О.В. Музеи мира: Учебное пособие к интегрированному курсу “Музеи мира”. М.: Флинта: Наука., 2004. – 122 с.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-muzey-ot-prosvetitelstva-k-obrazovatelno-vospitatelnoy-deyatelnosti-sovremennogo-muzeya/viewer>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-kak-sotsialnyy-institut-kulturno-istoricheskogo-i-nravstvenno-esteticheskogo-vospitaniya/viewer>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-kak-sotsiokulturnyy-institut-filosofskiy-aspekt>
7. <https://www.re-thinkingthefuture.com/rtf-fresh-perspectives/a1372-10-innovative-museums-around-the-world/>
8. <https://jingculturecommerce.com/museum-booster-museum-innovation-barometer-2021-takeaways/>
9. Семичева М.В. Музей в контексте глобальной индустрии туризма // Вестн. Помор.ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. 2010. № 2. С. 128.
10. РЕЦЕНЗИЯ
11. на научную статью “Музей – как социокультурный институт общества” Нуридиновой Зарины Лутфидин кизи, докторанта НИХД имени К.Бехзода, факультета искусствоведения, кафедры музееведения, консервации и охраны художественных памятников
12. Научная статья “Музей – как социокультурный институт общества” посвящена влиянию деятельности музеев на формирование социокультурного института общества, а также их влияние на воспитание современной молодёжи. В статье подробно анализируются аспекты и критерии динамично развивающегося социального института с помощью музеев.
13. С помощью хранящихся в музеях экспонатов истории и культуры, представляющих первоисточники знаний, обеспечивается преемственность и непрерывность культурно-исторических традиций в нравственно-эстетическом воспитании, где формируется мировоззрение общества. Именно поэтому музей на сегодняшний день будет занимать особое место в системе производства и распространения социально ориентированных ценностей.
14. В научной статье соблюдены все пункты: введение, аннотация, опорные слова, вывод и список использованной литературы. В целом статья представляет собой интересную, обоснованную, логически завершённую работу. Автор значительно продвинулся в решении проблемы, достиг поставленной цели.

Малоҳат ОДИЛОВА,
Наманган давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: boburmajid@mail.ru

ТДПУ профессори, н.ф.д. Абдуллаева Ш.А. тақризи асосида

DEVELOPING THE MOBILITY OF USING PEDAGOGICAL TERMS IN EDUCATIONAL PROCESSES

Abstract

The article discusses the origin of the term in pedagogy, its scientific and practical definition, the emergence of pedagogical terms, the translation and creation of the first textbooks and teaching aids. The interpretation of pedagogical terms in the form of a pedagogical encyclopedia and their functions are emphasized.

Key words: Pedagogy, terms, comments, annotations, pedagogical encyclopedia.

РАЗВИТИЕ МОБИЛЬНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье рассматривается происхождение термина в педагогике, его научное и практическое определение, возникновение педагогических терминов, перевод и создание первых учебников и учебных пособий. Подчеркнуто толкование педагогических терминов в форме педагогической энциклопедии и их функции.

Ключевые слова: Педагогика, термины, комментарии, аннотации, педагогическая энциклопедия.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНЛАРИДА ПЕДАГОГИК АТАМАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МОБИЛЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Мақолада педагогикада “атама” тушунчаси, унинг илмий-амалий маънода аниқ ифодаланиши, педагогик атамаларнинг кашф этилиши, дастлабки дарслик ва қўлланмаларнинг таржима қилиниши ва яратилишига оид манбалар қайд этилган. Педагогик атамаларнинг шарҳ ва изоҳлари педагогик энциклопедия тарзида тизимлаштирилиши ҳамда уларнинг вазибалари таъкидлаб ўтилган.

Калит сўзлар: Педагогика, атамалар, шарҳ, изоҳлар, педагогик энциклопедия.

Кириш. Ижтимоий фуқаролик жамиятимизда замонавий талабаларга жавоб берадиган юқори малакали, рақобатбардош, танланган таълим йўналиши бўйича мустақил ишлай оладиган мутахассислар тайёрлаш изчил амалга оширилмоқда. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”га мувофиқ “Ўзлуksиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини давом эттириш” [1] муҳим вазибалар ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳозирги кунда таълим жараёнида педагогик атамаларнинг миқдори кўпайиб, уларни истеъмол қилувчилар сони ҳам ортиб бормоқда. Дастлаб “атама” сўзининг маъносига тўхталсак. “Атама” – термин ҳар бир халқ ўз тилидаги ном, атама билан юритиб келинган. Термин сўзи маълум бир соҳада қўллansa, атама сўзининг маъноси термин сўзининг маъносидан кенгрок бўлиб, у барча нарсалар ва ҳодисаларнинг номи сифатида тушунилади. Термин ва атама сўзлари бир-бирига яқин тушунча ифодаланишига қарамай, улар айнан бир хил сўзлар эмас ва уларни алмаштириб қўллаб бўлмайди.

Таълим жараёнида педагогик атамаларни ўрганиш билан биргаликда ўзбек тилининг грамматикаси ва матн устида ишлашга ҳам катта аҳамият берилади. Педагогик атамалар луғати билан ишлашда адабиётлардан унумли фойдаланишга, энг асосийси, ўқишга ва ўзи танлаган касбига бўлган қизиқишларини кучайтиради. Талабалар нафақат педагогик атамаларни, балки педагогикага оид

масалалар юзасидан фикр билдира олиш, таҳлил этиш, баҳс мунозараларга киришиш каби кўникма ва малакаларга эга бўлишлари мумкин.

Педагогикада “атама” тушунчаси остида илмий-амалий маънода педагогик тушунчаларнинг аниқ ифодаланган шакли тушунилади [3]. Педагогик тушунчаларни ифодалашга хизмат қиладиган сўз ёки сўз бирикмалари ўзининг аниқ дефинициялари, яъни аниқловчиларига эга. Шунинг учун ҳам бундай аниқловчилар илмий-педагогик услуб доирасига қиради. Педагогик атамалар педагогикага оид илмий тушунчаларни ифодаловчи сўзлар мажмуидир. Улар педагогика фанининг муҳим тушунчаларини ўзида муҷассамлаштиради.

- **Тадқиқот методологияси.** Таъкидлаб ўтиш жоизкм, ажодларимиз баркамол авлод тарбиясининг педагогик, маънавий-ахлоқий асосларини яратиш жараёнида кўплаб педагогик атамаларни кашф қилганлар. Биз педагогик атамаларни Шарқнинг буюк олимлари Абу Али ибн Сино, Беруний, Улугбек ва бошқа қомусий билимларга эга бўлган ажодларимизнинг илмий меросини ўрганишда кузатишимиз мумкин. Гарчанд, Шарқ алломалари “педагогика” сўзини ишлатмаган бўлса-да, унга оид қатор тушунчалар асосида илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар [2]. Бундан маълум бўладики, таълим-тарбияга оид тушунчалар, яъни педагогик атамалардан фойдаланиш тарихи узоқ ўтмишга бориб такалади десак муболаға бўлмайди.

XIX асрнинг охири XX асрнинг 20-йилларида дастлабки дарслик ва қўлланмаларнинг таржима қилиниши ва яратилиши билан боғлиқ ҳолда педагогик

атамалар қўлами кенгайди [9]. Бундай атамалар ўша даврда яратилган дастлабки илмий мақола, газета ва журналларда ёритила бошланди. Бироқ педагогик атамаларни тўплаш ва луғат шаклида тартиб бериш соҳасидаги ишлар амалга оширилмади. Ўша йилларда педагогика соҳасида қўлаб янги атамалар рус тилидан ўзбек тилига кириб келиб, ўзлаштирила бошланди. Бу сўзлар рус тилидан тўғридан-тўғри қабул қилиш ва таржима қилинган ҳолда истёъмолга кириштириш орқали ўзбек тили луғат бойлигидан ўрин олди [5].

Ўзбек педагог олимлари ҳам узоқ йиллар мобайнида 1925–2000 йилларда чоп этилган бир қатор луғат ва энциклопедиялардан фойдаланиб келишган. Мутахассислар XX-асрнинг 90-йилларида рус олимлари томонидан педагогиканинг алоҳида соҳалари бўйича чоп этилган луғатлардан ҳам унумли фойдаланишган [10]. Бироқ, бу луғат яратиш соҳасида Ўзбекистонда ҳеч қандай иш амалга оширилмаган, деган хулосани келтириб чиқармаслиги керак. Узоқ даврлар мобайнида педагогикага оид атамалар турли луғатлар таркибида аралаш тарзда берилган.

Бугунги кунга келиб педагогикага қўлаб янги атама, тушунча ва иборалар кириб келди. Уларнинг маъноси турлича изоҳланиб, манбаларда турли-туман шаклларда берилмоқда [8]. Мазкур атамалардан фойдаланувчиларни баъзи ҳолларда чалғитмоқда. Айрим вақтларда эса фикрнинг ёритилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам педагогик атамалар мазмунига янгича контекстда ёндашиш педагогика фани олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади.

- **Таҳлил ва натижалар.** Педагогик атамалар мазмунини такомиллаштириш, янги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда педагогик атамаларнинг

янги мазмун-моҳиятга эга бўлишига асосланган ҳолда ёндашиш, бунда мазкур атамаларнинг бошқа тилларда қай шаклда қўлланиши ва қандай мазмун-моҳият касб этишини ўрганиш ва ўзаро қиёслаш муҳимдир.

Бугунги кунга қадар кўпгина хорижий мамлакатларда турли даврларда педагогик атамаларнинг мазмуни бўйича изланишлар амалга оширилган. Педагогик терминларнинг шаклланиши ва тараққиёти масалалари бўйича озарбайжон, қозоқ, қирғиз каби педагог олимлари томонидан ҳам тадқиқ этилган [6]. Таъкидлаганимиздек, рус тилида турли даврларда яратилган бир неча вариантдаги педагогик луғат ва энциклопедиялар мавжуд. Уларда айтиб бериш атаманинг мазмун жиҳатдан ўзгариб кенгайганлиги тадрижий тарзда ўз ифодасини топган. Бироқ ўзбек тилида педагогик атамалар турли даврларда ҳар хил мазмун моҳиятга эга бўлиб келаётган бўлса-да, улар махсус тадқиқ этилмаган. Натижада айтиб бериш атама мутахассислар томонидан турлича шарҳланмоқда. Аксарият ҳолларда эса уларнинг маъноси нотўғри талқин этилмоқда [4]. Педагогик атамалар илмий жиҳатдан тўғри тавсифланиши, уларнинг барча маънолари изоҳланиши лозим. Педагогик атамаларни батафсил ўрганиш ва тадқиқ этиш зарурияти долзарб масалалардан биридир. Педагогика илмининг ривожланиши ва оммалаштиришида мазкур тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Атамаларда педагогика фанида барқарорлашган билимлар, ёндашувлар, концепциялар ўз ифодасини топиши керак. Педагогик атамаларнинг шарҳ ва изоҳларини тизимлаштириш лозим. Хусусан, педагогик атамалар тизими: илмий педагогик атамалар, ижтимоий педагогик атамалар, касбий педагогик атамалар вазифаларини бажаради (1-жадвал).

1-жадвал.

Педагогик атамалар шарҳи ва изоҳларининг тизимлаштирилиши

Педагогик атамалар тизими		
Илмий	Ижтимоий	Касбий
Педагогик атамаларнинг вазифалари		
Педагогикага оид сўзлар, тушунчалар, атамалар ва уларнинг илмий моҳияти ҳамда йўналишлари билан таништирилади.	Мутахассисларга муайян педагогик ҳодиса ҳақида ҳар томонлама мукамал маълумот бериш функциясига эга.	мутахассисларнинг педагогика ва таълим-тарбия соҳасидаги сўз бойлиги ҳамда билим доирасини оширади.

Бундай тизимлаштириш бугунги кунда педагогика ва таълим-тарбия соҳасида маълумот, ахборот тўплаш ҳамда уни мутахассисларга етказишда муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга.

Мустақиллик йиллари Республикаларда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», «Тарбия энциклопедияси» каби бир қатор энциклопедия ва луғатлар, шунингдек, тармоқ луғатлари яратилди. Уларда айрим педагогик атамалар қисман шарҳланган. Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институтининг бир гуруҳ олимлари томонидан илмий муомалада учрайдиган барча педагогик атамаларнинг мазмун-моҳиятини шарҳлаш мақсадида «Педагогика энциклопедия» яратилди.

Ўзбек халқининг маданий-маърифий ҳаётида катта воқеа бўлган педагогик атамалар мазмунини модернизациялаш ва унификациялашда ушбу 3 жилдли «Педагогика энциклопедия»нинг яратилиши алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу «Педагогика энциклопедия» педагогика фани, таълим-тарбия, педагогик психология, педагогик антропология, фалсафий педагогика, ижтимоий педагогика, педагогик диагностика, статистик педагогикага оид маълумотларни мухтасар тарзда ифодалаш билан бирга инсоният тамаддунининг муҳим ютуқлари ҳақидаги билимлар мажмуини ўз ичига олган.

Педагогика ва таълим-тарбияга оид илмий маълумотлар энциклопедиянинг асосий қисмини ташкил қилади. Унда мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейинги даврда педагогика, таълим-тарбия соҳасидаги улкан ўзгаришлар батафсил ёритилади. Ўзбек халқининг педагогика ва таълим-тарбия соҳасидаги тарихий тажрибалари таҳлил қилинган.

Ўзбекистонда педагогика фанини ривожлантиришга ҳисса қўшган мутахассисларнинг илмий фаолияти, мазкур соҳага қўшган ҳиссалари таъкидлаб ўтилган. Унинг саҳифаларидан оила тарбияси, меҳнат тарбияси, халқ педагогикаси, таълимий қадриятлар, жаҳон педагогикасида эришилган ютуқлар, педагогика фанининг бугунги кундаги ҳолати, тарихи, методологик ёндашувлар, атамаларнинг шарҳлари, номлари каби маълумотлар ўрин олган. «Педагогика энциклопедия»сида мустақил Ўзбекистоннинг таълим-тарбия ва педагогика соҳасидаги халқаро алоқалари билан боғлиқ мавзулар ҳам ёритилган.

Олий таълим муассасаларида талабаларни ҳар томонлама ривожлантириш, таълим-тарбия жараёнларида педагогик атамаларнинг шаклланиши ва амалиётда қўлланилиши масалаларида кенг қўламли тадқиқотлар амалга оширилаётган бўлса-да, тарихий ёндашувлар асосида педагогик атамаларнинг шаклланиш тарихи ва

амалиётда қўлланилиши масаласи алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилмаган.

Ўзбекистонда таълим ва фан соҳасини ривожлантириш ва ислохотлар жараёнида илмий-интеллектуал, илмий-инновацион салоҳиятдан кенг фойдаланиш, узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматларига имкониятларни ошириш, замонавий билимга эга ва мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш, илмий ҳамда инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш долзарб вазифа этиб белгиланганлиги соҳани барқарор тараккий эттиришнинг устуворлигини кўрсатади. Бу ўз навбатида, тарихий ёндашувлар асосида педагогик атамаларнинг шаклланиш тарихи ва амалиётда қўллашни такомиллаштириш заруриятини юзага келтиради. Таълимнинг интеграциялашуви шароитида педагогик атамаларни тарихий ёндашувлар асосида ўрганиш ва уни амалиётда қўлланилишни ривожлантириш чуқур таҳлил қилиш билан боғлиқ. Педагогика фани атамаларнинг шаклланиш тарихи ва уларни амалиётда қўллашни такомиллаштириш муаммолари ечимини тадқиқ этиш зурур масала ҳисобланади. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар педагогика фанини ривожланишида ҳисса қўшиши ва маънавий-маърифий соҳадаги долзарб вазифалардан биридир.

Педагогик атамаларнинг шаклланиш тарихи ва уларни амалиётда қўллашни такомиллаштириш педагогик муомаладаги кийинчиликларни бартараф этиш имконини беради. Шу билан бир каторда педагогик мазмундаги

матнларни тушунишни осонлаштиради. Педагог ва тадқиқотчилар педагогик ходиса ҳамда вазиятларни тавсифлашда ушбу атамалардан фойдаланиш имкониятига эга бўлишади. Ушбу атамалардан фойдаланишда уларнинг ҳар бири қандай маънода истеъмол қилинишидан қатъи назар талабалар учун қулай ва тушунарли бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

- **Хулоса ва таклифлар.** Ҳар қандай нутқий хатоликларни бартараф этиш ҳар доим онгли тарзда амалга ошириладиган жараён ҳисобланади. Дидактик қонуниятлар таълимнинг асосий тамойилларида ўз ифодасини топади. Замонавий педагогикада ранг-баранг дидактик принциплар тан олинган [7]. Мазкур принциплар таълим ҳамда педагогик ходисаларнинг муваффақиятини таъминлаш учун хизмат қилади. Шу боис ҳам педагогик атамаларнинг шаклланиш тарихи ва уларни амалиётда қўллашни такомиллаштиришда илмийлик ҳамда тушунарлилик, онглилик, фаоллик, мустақиллик, тизимлилик, изчиллик, мустаҳкамлик ва назария билан амалиётнинг алоқадорлиги каби тамойилларига таянади.

Таълим очик характердаги ривожлантирувчи жараён. Шунинг учун ҳам уни алоҳида кўрсатмалар асосида такомиллаштириш мумкин эмас. Таълимнинг муваффақиятини таъминловчи асосий ҳолатлардан бири бу жараёнда педагогик атамаларнинг шаклланиш тарихи ва уларни амалиётда қўллашни такомиллаштириш ва улар мазмунининг таълим жараёни субъектлари учун тушунарли бўлишидир.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони. 2017- йил 7- февраль.
2. Бойназаров Ф. Қадимги дунё тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: А.Қодирий номидаги халқмероси нашр, 2004. – 464 б.
3. Джураев Р.Х., Толипов Ў.Қ., Сафарова Р.Ғ. Педагогик атамалар луғати. – Т: ЎзПФТИ, 2008. – 136 б.
4. Кошкина Е.А. Понятийно-терминологический аппарат педагогики как предмет историко-педагогического исследования. / Образование и наука. 2012 № 5 (94) С. 83-95;
5. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd)... дисс. – Т., 2017. – 154 б.
6. Оруджалиева А.С. Лингвистические особенности педагогических терминов в Азербайджанском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / Азерб. пед. ин-т. 1990. - 19 с.
7. Огаев С., Огаев Ҳ. Дидактик курсларни ўқитишнинг назарий асослари. -Тошкент, “Фан”. 2009. – 251 б.
8. Романцев Г.М., Федоров В.А., Осипова И.В., Тарасюк О.В. Профессионально-педагогические понятия. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. – 456 стр.
9. Рыжов А.Н. Генезис педагогических понятий в России в XI – XX вв. Монографии, 2012. – 290 стр.
10. Романцев Г.М., Федоров В.А., Осипова И.В., Тарасюк О.В. /Профессионально -педагогические понятия. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. – 456 с.

Баҳодиржон ОМОНОВ,
МТТДМҚТМОИ мустақил тадқиқотчиси
E-mail: bahodironov33@gmail.com
Гулнора НИГМАТОВА,
МТТДМҚТМОИ Мактабгача таълим менежменти кафедраси ўқитувчиси

Педагогика фанлари номзоди, доцент Ш.Э. Нейматов тақризи асосида

WASTE MANAGEMENT AS A NEW SCIENTIFIC DIRECTION IN SCHOOL EDUCATION

Abstract

This article analyzed the national educational system of waste management in the national educational system and revealed the need to organize a training module "waste management" in the training of directors of preschool educational organizations.

Key words: Management, waste, corporate management, environmental management

ОБРАЩЕНИЕ С ОТХОДАМИ КАК НОВОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье проведен анализ отечественной образовательной системы обращения с отходами в отечественной системе образования и выявлена необходимость организации учебного модуля «управление отходами» при подготовке директоров дошкольных образовательных организаций.

Ключевые слова: Управление, отходы, корпоративное управление, экологический менеджмент.

ЧИКИНДИЛАР МЕНЕЖМЕНТИ – МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМДА ЯНГИ ИЛМИЙ ЙЎНАЛИШ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада миллий таълим тизимида чикиндишуносликка доир миллий таълим тизими таҳлил қилинди ва мактабгача таълим ташкилоти директорларининг малакасини оширишда «чикиндилар менежменти» ўқув модулини ташкил этиш зарурати очиқ берилди.

Калит сўзлар: Менежмент, чикинди, кооператив бошқарув, экологик менежмент

Кириш. БМТнинг 27.09.2015 йил Нью-Йоркда қабул қилган “2030-йилга қадар барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш” тўғрисидаги резолюциясига мувофиқ БМТга аъзо давлатларни бир маромда ривожланиши учун глобал миқёсда 17 та мақсад ва 169 та вазифаларни бажаришга эришиш лозимлиги тавсия этилган [1]. ЎзР Президенти Ш.Мирзиёев 23.09.2020 йилда БМТ Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқида “Биз хавфсизлик ва барқарор ривожланиш йўлидаги умумий хатарларга қарши янгича ёндашулар асосида ва яқин ҳамкорликда ишлашимиз зарур” дея таъкидлаган [2]. Мазкур йўналишдаги геоэкологик муммолардан бири чикиндиларни бошқариш ва аҳолининг тегишли маданиятини таълим-тарбия орқали шакллантиришдир.

2022 йил 28 январдаги “2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-60 фармонининг 80-мақсад 3-хатбошида: “Маиший чикиндиларни йиғишни 100 фоизга, уларни қайта ишлаш даражасини 2026 йилга қадар 21 фоиздан 50 фоизга етказиш” масаласи қўйилган.

2019 йил 16 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Мактабгача таълим ва тарбия тўғрисида”ги қонунига биноан мактабгача таълим ташкилоти(МТТ)ни ташкил этиш турли мулк шакллари асосланган тарзда, яъни корпоратив менежмент тарикасида олиб борилмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, шу кунгача ўрта ва олий таълимнинг мактабгача таълим учун етиштириб чиқараётган мутахассислари чикиндилар менежменти бўйича замон талабларига жавоб берадиган компетенцияга эга бўлмаптилар. Шунинг учун ҳам жадал суратларда

қўпайиб ва ривожланиб бораётган МТТ раҳбар ходимлари, яъни директорларининг тегишли малакасини ошириш орқали мазкур муаммони ҳал этиш ўта долзарб масалага айланиб қолди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Менежмент ўзи нима? Уни қандай тушунмоқ керак? Адабиётларда унга доир турли қарашлар мавжуд. Қайси бири тўғрию, қайси бири... Барча своллар ўринли, зеро 1-жадвалда келтирилган биргина “Менежмент” терминига берилган таърифлар бунинг исботидир. Мазкур тушунчаларни талкин қилиш шуни кўрсатмоқдаки МДХ мамлакатларида (аксарият ҳолда иқтисодчилар томонидан) чоп этилаётган ўқув адабиётларида менежмент – “бошқарув санъати”, “бошқарув тизими”, “бошқариш усули” сифатида акс эттирилган. Педагогика фанлари докторлари, профессорлар Р.Х. Джураев ва С.Т. Турғуновларнинг таърифида[1] инсонлар ёки гуруҳларнинг уюшган қисми қай миқёсда ёки даражада уюшганлигига аниқлик киритилмаган. Нуфузли миллий нашр “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да менежментни махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан сифатида қараб, унда бошқариш объекти ва на предмети акс этмаган. Бундан ташқари менежмент хусусан чикиндилар менежментига оид ишларни биз Фисчер Н., Вучерер С, Вагнер В, Бурсчел С., 1997. Е. И. Хабарова. Менеджмент в России и за рубежом// Менеджмент на стыке экономики и экологии номли китобида атроф муҳитга энг кта зарар инсон томонидан чиқарилаётган чикиндилар орқали эканлиги ва бундай ёқимсиз ҳолатларни олдини олишда ҳар қандай ташкилот муассаса чикиндилар менежментига алоҳида эътибор қаратиши лозимлиги ҳақида сўз юритилган.

Тадқиқот методологияси. Мактабгача таълим ташкилотидида чиқиндилар менежментига доир педагогик методлар тизими аниқланди ва улар қуйидаги иерархик поғонага жойлаштирилди:

мавзуга тегишли маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш;

фаолият самарадорлигини аниқлаш ва тажрибаларни жорий қилиш ҳолатини баҳолаш;

1-жадвал

«Менежмент» терминига берилган таърифлар

мактабгача таълимнинг малака ошириш босқичида сиёбат қўриш ва жорий этиш.

Таҳлил ва натижалар. Бошқарувда «менежмент» термини Республикаимизга айнан бозор муносабатларига йўналтирилган иқтисодиёт орқали кириб келди. Собиқ Иттифок даврида ҳамма нарса фақатгина давлат мулки сифатида қаралган ва унда менежментга ўрин йўқ эди.

Менежмент:	Бошқарувни ташкил этиш, раҳбарлик қилиш маъноларини англатиб, қўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуи.	Р.Х.Джуроев, С.Т.Тургунов. Таълим менежменти, 2006. 6-б.
	Махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан. Менежмент фанининг мазмуни бошқарув тизими ва объекти ўртасидаги ўзаро муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усуллари, раҳбарлик санъати сирларини ўрганишдан иборат	Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж. Тошкент: ЎМЭ ДИН.– 2003. 593-б.
	Ишлаб чиқаришни бошқариш. Ишлаб чиқаришда бошқарувни тамойиллари, методлари, восита ва шакллар йиғиндиси бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва фойдани қўпайтириш мақсадида ишлаб чиқиладиган ва қўлланилади.	Словарь иностран.слов. – Москва: «Изд. иностр. и нац. словарей», 1979. – С. 311
	Давлат сиёсати ва стратегияларини амалга тадбиқ қилиш учун компаниялар фаолиятини самарали бошқариш (Gray R, Bebbington J. Walters D., 1993).	Е.И.Хабарова. Менеджмент в России и за рубежом// Менеджмент на стыке экономики и экологии – 2000. №3. – С.111 – 117
	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик қондаларни корхоналарда ишлаб чиқиш, жорий қилиш, амалга ошириш ва риоя этиш, яъни корхоналарнинг онгли экологик бошқаруви (Fischer H., Wucherer C, Wagner B., Burschel C., 1997.)	

давлат томонидан муайян бошқарув саъяти орқали тизимли равишда олиб борилган-ку. Аммо ўша даврда менежмент атамаси нафқат амалда балки фанда ҳам йўқ эдику. Унда барча ташкилот, корхона, муассаса, бирлашма каби жамоат, яъни корпоратив уюшмалар фақатгина давлат бошқарув тизимида турган ва улар давлат мулки сифатида фаолият юритган. Ривожланган ва кўп асрлик бозор муносабатлари тарихига эга бўлган ғарб мамлакатларида менежмент ижтимоий ҳаёт ва иқтисодиётда мустақил фаолият юритувчи корпоратив мулк сифатида қаралган.

Менежментнинг таркибий қисмлари – менежмент мазмунини акс эттирувчи ички тизимлашган тузилма.

Менежмент тизими - менежмент таркибий қисмларининг маълум бир қонунуниятларга асосланган тарзда иерархик жойлашуви.

XX асрнинг 70-йилларида собиқ Иттифокда рус тилидаги энг оммавий нашрлардан бири бўлган луғатда[3] менежментни фақатгина ишлаб чиқариш нуқтаи назардан қарашга йўналтиради, яъни у ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган корхоналардаги ички бошқарувга қаратилган, холос. Худди шундай ёндошув деярли барча иқтисодчиларга доир хосдир[2]. Фақатгина ҳозирги замон иқтисодчилари менежментга «ижтимоий-иқтисодий тизимда самарали бошқарувни ишлаб чиқиш, ташкиллаштириш ва назорат қилиш» функциясини киритадилар.

А.Нигматов ва унинг издошлари фикрига кўра менежмент – муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасининг корпоратив (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) бошқаруви[5]. Чунки менежмент ижтимоий категорияга эга бўлиб, унга ҳайвонот дунёсидаги тўдаларни бошқариш, инсоннинг ўзини ўзини бошқариш, халқаро ҳамжамиятдаги бошқарув, давлат ва жамоат

бошқарувлари кирмайди ва улардан фарқли равишда у фақатгина локал-корпоратив бошқарувга хос фаолиятдир.

Айрим муаллифлар[5] томонидан менежментнинг турлари: инновацион, молия, стратегик, инвестициявий, таваккалчилик, экологик каби йўналишларни ажратадилар. Бундай турларга ажратиш, бизнинг фикримизча, ягона мақсад нуқтаи назардан турқумлашмагандир. Зеро, молиявий менежментга экологик, инвестицион, таваккалчиликнинг молиявий жиҳатлари ҳам киради. Шунинг учун менежментни йўналишларга ажратишда фалсафанинг таснифлаш қонуниятларига амал қилиниши ва тизимлаштирилиши, яъни таркибий қисмларга ажратиш лозим (1-расм).

Менежментнинг таркибий қисмлари:

- Корпоратив лойиҳаларни бошқариш
- Ходимларни бошқариш
- Ҳар томонлама фаолият сифатини тартибга солиш
- Маркетинг юритиш
- Инновацион фаолиятни қўллаб қуватлаш
- Молиявий бошқарув
- Тактик ва стратегик бошқарув
- Инвестицион бошқарув
- Таваккалчилик бошқаруви
- Экологик бошқарув, жумладан чиқиндиларни бошқариш

Агарда корпоратив чиқиндилар бошқарувини локал экотехнотизимларда, яъни муассаса, корхона, ташкилотларда экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган жамоани танлаш, тегишли фаолиятига оид қарорлар қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш жараёнини, деб қарайдиган бўлсак, унда чиқиндилар менежменти – экотехнотизимларда экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган корпоратив бошқарув. Мазкур тушунчада чиқиндилар менежмент фанининг объекти – экотехнотизимлар

(экология+техно+тизим сўзлар аббревиатураси), яъни инсон фаолияти натижасида антропоген ўзгарган экотизимлар. «Техно» сўзи грек тилида «technē» – санъат, маҳорат деган маънони англатиб, у кишилиқ жамиятининг муайян экотизимларда ўз санъати ва маҳоратини намоеъ қилиши орқали антропоген ўзгарган фаолият муҳити. Тизим эса уюшган кишилар жамоси объектларини бошқариш мақсадида қисмларга ажратиш ва уларни иерархик поғонага жойлаштириш демакдир. Атамага «тизим» сўзининг қўшилиши муассаса, корхона ва ташкилот ҳудудлари, яъни корпоратив фаолият юритиш объектларини чиқиндиларни бошқариш объекти сифатида

қаралган. Зеро, Гарбология фанининг объекти бўлмиш – экотехнотизимлар классификацияси умумэтироф этилган даражада таснифланмаган.

2-жадвалда «Чиқиндилар менежменти» сўзлар бирикмасига турлича фикрлар баён этилганлигини кўрамиз. Унда асосан корхоналарда юзага келадиган ички корпоратив чиқиндиларга доир муносабатларга доир бошқарув сифатида қаралганига иқдор бўламиз. Лекин корпоратив бошқарувга ташкилот

ва муассасаларнинг ҳам киритилиши назардан қочган. «Таълим менежменти» бунга яққол мисол бўла олади.[1]

2-жадвал

«Чиқиндилар менежменти» тушунчасига берилган таърифлар

Т/р	«Чиқиндилар менежменти» тушунчаси	Муаллиф(лар)и	Асарнинг номи ва чоп этилган йили
	Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш сиёсати ва стратегияларини амалга тадбиқ қилиш учун компаниялар фаолиятини самарали бошқариш	Gray R, Bebbington J. Walters D., 1993	Е. И. Хабарова. Менеджмент в России и за рубежом// Менеджмент на стыке экономики и экологии – 2000. - №3. – С.111 – 117.
	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у чиқиндиларга хос қоидаларни корхоналарда ишлаб чиқиш, жорий қилиш, амалга ошириш ва риоя этиш, яъни корхоналарнинг онгли экологик бошқаруви	Fischer H., Wucherer C, Wagner B, Burschel C., 1997.	
	Чиқиндиларни атроф-муҳит билан муносабати	Mueller K., 2001	
	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик сиёсат, мақсад ва вазифаларни тадбиқ этишдаги кор-хоналар тузилмаси, режаси, жавобгар-ликлар тақсмоти, амалиёти ҳамда жараён ва ресурслар	Халқаро стандарт: ISO 14000 ва ISO 14031. Умумий талаблар.	Т.В.Гусева и др. [Электронный ресурс]. http://www.14000.ru/articles/viniti.php .
	Корхоналарда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш	Европа Итти-фоки (EMAS) Экологик менежмент ва аудит, 2000	В. Чижикова // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 88–91. // ISO 9000+14000. – 2004. № 4. С. 17–19.
	Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни таъминлашга йўнал-тирилган корпоратив бошқарув	Нигматов А., Мухамедов Ш., Хасанова Н.	Хаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент.-Т.: «Наврўз», 2015.- 200 б.
	Минитехнотизимларда (корхона, таш-килот ва муассасаларда) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат компонентларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув		

Амалиёт нуктаи назардан қаралганда чиқиндилар менежменти – экотехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) чиқиндиларни чиқариш, йиғиш, утиллаштириш, қайта ишлатиш ва хавфсиз жойлаштиришни таъминловчи органлар ваколатлари, функциялари ва уни амалга оширишга қаратилган корпоратив бошқарув. Мазкур тушунча кенгрок маънода акс эттирилган одатий қўринишга эга бўлиб, у Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг амалий талабларига мос тушади.

Чиқиндиларни бошқариш билан чиқиндилар менежменти атамалари бир хил маъно англатадими ёки йўқ. Чиқиндилар менежментида ҳам бошқарув амалга оширилади-ку? Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Исло

Каримов ўзининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлатиш йўлида» номли китобида «Қучли ижтимоий сиёсат – аҳолининг ижтимоий ва ишлаб чиқаришдаги фаоллигини ошириш, эркин кафолатланган

3-жадвал

«Чиқиндиларни бошқариш» билан «Чиқиндилар менежменти» ўртасидаги фарқлар

Т/р	Чиқиндиларни бошқариш	Чиқиндилар менежменти
	Глобал, регионал, миллий ва маҳаллий (локал) бошқарув	Корпоратив (муассаса, ташкилот ва корхоналардаги) бошқарув

Чикиндиларга доир қонунчилик талабларидан келиб чиққан тарзда ташқи мотивациялашган фаолият	Самарадорлик ва манфаатдорлик принципларига асосланган ички мотивациялашган фаолият
Мажбурий фаолиятга асосланган	Ташаббускор ва ихтиёрӣ фаолиятга асосланган
Кўрсатма ва лавозим мажбуриятлари доирасидаги фаолият	Раҳбарнинг шахсий хусусиятлари – касбий даража, тажриба ва маҳоратини акс эттирувчи натижавий фаолият
Бошқарувни жараёдан устуворлиги	Натижавий жараёндан бошқарув жараёни устун қўйилади
Салбий натижаларни инкор этиш	Салбий натижалардан фаол фойдаланилади
Бошидан расмийлашган, консервативлашган ва чекланган	Бошидан фаоллашган, янги инновацион характерга эга бўлган, ижодий йўналтирилган
Фаолият самарасини ошириб кўрсатишга ҳамда имитация қилишга қаратилган ва ҳ.к.	Фаолият самарасини ошира олмайдиган, имитация қилиш имкониятининг пастлиги ва сохталаштиришнинг иложи камлиги ва ҳ.к.

Чикиндилар менежменти тарихий ривожланиш босқичларини ажратилаётган корпоратив бошқарувга қаратилган ғоялар тизимини (концепцияси) инобатга олинган[7]. Ушбу босқичларни чикиндилар менежменти нуқтаи назардан қуйидаги гуруҳларга ажратиш ва номлаш мумкин: назоратлаш → тартибга солиш → бошқариш → комплекс бошқариш. ХХІ асрга келиб муассаса, корхона ва ташкилотларда экологик муносабатларни тартибга солишга комплекс, яъни ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам ички барқарор ривожланиш сиёсати нуқтаи назардан қарашга тўғри келмоқда. Чунки корпоратив даражадаги чикиндиларга доир муаммоларни фақатгина атроф-муҳитни моҳафаза қилиш даражасида амалга ошириш мушкул.

Экологик менежментнинг мақсади – муассаса, корхона ва ташкилотларда экологик хавфсизликни таъминлаш учун чикиндиларни чиқариш, йиғиш, утиллаштириш, қайта ишлатиш ва хавфсиз жойлаштиришни таъминловчи органлар ваколатлари, функциялари ва уни амалга оширишга қаратилган корпоратив бошқарувни амалга ошириш. Ушбу мақсад корпоратив бошқарув мазмуни ва моҳиятига қараб турли шаклларда акс этади. Ишлаб чиқариш корхоналарида чикиндилар менежментининг мақсади таълим муассасаларидан тубдан фарқ қилади.

Чикиндилар менежментининг вазифалари – унинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган чора-тадбирлар тизими. Айнан тизими, зеро корпоратив бошқарувда қўйиладиган вазифалар муайян вертикал кўринишдаги кетма-кетликда акс этади. Унда аввалам бор корпоратив менежментининг концепцияси (ғоялар тизими) акс этирилади. Мазкур ғоялар тизимини биргина шахс ёки ишчи гуруҳи эмас, балки турли таркибдаги ва вариантдаги ишчи гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилади. Сўнгра, ғоялар умумлаштирилади ва уларнинг ҳар бирини илмий-техник асосланган масалалар ажратиб олинади ва улар тизимлаштирилади. Корхона, ташкилот ва муассасанинг чикиндилар менежментига доир ривожлантириш дастури ишлаб чиқилади. Режалаштирилган дастурий чора-тадбирлар корпоратив

истикболли тактик ва стратегик режаларда ўз ифодасини топади.

Чикиндилар менежментининг таркибий қисмлари – муассаса, корхона ва ташкилотларда чикиндиларни корпоратив экологик бошқарувнинг зарурий элементлари. Улар қуйидаги элементлардан таркиб топади:

ишлаб чиқилган ва жамоанинг олий органи йиғилишида тасдиқланган ички чикиндиларга доир экологик сиёсат юритиш;

экотехнотизимларда чикиндилар менежментининг мақсади ва вазифаларини белгилаш;

ички ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар ва уларни амалда бажарилишини назорат қилувчиларни аниқлаш;

чикиндилар учун жавобгар шахсларни белгилаш;

фаолиятнинг чикиндиларни паспортини юритиш;

даврий тегишли дастур, тактик ва стратегик

режалар ҳамда уларни амалга ошириш механизмининг олиб бориш;

расмийлаштирилган чикиндилар менежменти тизимини шакллантириш;

ҳодимларнинг тегишли йўналиш бўйича малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълими ва тарбиясини олиб бориш;

ҳаракатларни тартибга солиш ва огоҳлантириш механизмининг аниқлаш;

раҳбарият томонидан чикиндиларга доир фаолиятни таҳлил қилиб бориш ва тегишли назорат ҳ.к.

Чикиндилар менежменти сўзсиз муайян йўналтирувчи ҳаракат қоидаларининг ўрнатилганлигига бевосита боғлиқдир. Уни фанда чикиндилар менежментининг принциплари деб аталади ва у экологик менежмент принципларга мос тушади

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, чикиндилар менежменти корпоратив бошқарувнинг ўзига хос элементи бўлиб, унда ички бошқаруви бозор иқтисодиёти муносабатлари қонун ва қонуниятларини мужассамлаштирувчи фаолият йўналишидир. У раҳбарнинг шахсий хусусиятларини кенг намоён қилувчи, ҳодимларнинг эса ўз меҳнатидан мотивациялашга қаратилган фаолият тури.

АДАБИЁТЛАР

1. Джураев Р.Х., Турғунов С.Т. Таълим менежменти. – Т., 2006. – Б.6.
2. Зайнутдинов Ш.С. Менежмент. – Т.: Чўлпон, 2011. – Б. 320.
3. Менежмент. Словарь иностр. слов. – М.: Изд. Иностранных словарей, 1979. – Б. 311.
4. Муомалага лаёқатсизлик. Конституциявий ҳуқук. Энциклопедик луғат. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 282.
5. Нигматов А., Мухамедов Ш., Хасанова Н. Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти. Дарслик. – Т.: Наврўз, 2015. – Б. 40.
6. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1989. – С. 261
7. Чижилова В. Практика сертификации систем управления окружающей средой на предприятии по ГОСТ Р ИСО серии 14000 / В. Чижилова // Стандарты и качество. – 2003. – № 2. – С. 88–91.

UDK: 303.214.3.

Sarvinoz RAHIMOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti kafedrası o'qituvchisi
E-mail: sarvinozrahimova@gmail.com

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.d. D.H.Narziqulova taqrizi asosida

XOTIN-QIZLARDA RAHBARLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada muallif bugungi kunning dolzarb ahamiyatli masalalaridan biri hisoblanadigan boshqaruv sohasini takomillashtirish, boshqaruv faoliyatida jinsiy tafovutlar va gender tenglik, hukumat tomonidan ijtimoiy sohaning qo'llab-quvvatlanishi, boshqaruv faoliyatini samarali tashkillashtirishda ayol rahbarlarning jamiyat faoliyatidagi ishtiroki, ayollar yetakchiligi xususiyatlari hamda ayol rahbarlarda rahbarlik faoliyatini rivojlantirishning mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlari: Boshqaruv, rahbarlik, yetakchilik, rahbarlik faoliyati, boshqaruv uslubi, hamkorlik uslubi, menejer, jinsiy tafovut, transformatsion yetakchilik, faollik, tirishqoqlik, qadriyatlar.

ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖЕНЩИН

Аннотация

В данной статье автор рассматривает совершенствование сферы управления, которое считается одним из важнейших вопросов современности, гендерные различия и гендерное равенство в управленческой деятельности, поддержку социальной сферы государством, участие женщин лидеров в эффективной организации управленческой деятельности, особенности женского лидерства и лидерской деятельности женщин-лидеров, раскрывается сущность развития.

Ключевые слова: Управление, лидерство, лидерство, лидерская деятельность, стиль управления, стиль сотрудничества, менеджер, гендерное различие, трансформационное лидерство, активность, трудолюбие, ценности

PRIORITY DIRECTION OF DEVELOPMENT OF LEADERSHIP ACTIVITY OF WOMEN

Annotation

In this article, the author discusses the improvement of the field of management, which is considered one of the most important issues of today, gender differences and gender equality in management activities, the support of the social sector by the government, the participation of women leaders in the effective organization of management activities, the characteristics of women's leadership and the leadership activities of women leaders. The essence of development is revealed

Key words: Management, leadership, leadership, leadership activities, management style, collaboration style, manager, gender difference, transformational leadership, activity, diligence, values.

Kirish. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, xavfsizlik va huquq-tartibotni, davlatimiz chegaralari daxlsizligini, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlash uchun muhim poydevor bo'ldi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi.

Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida 2017-yil 7-fevral kuni 4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni imzolandi.

Ushbu Harakatlar strategiyasida mamlakatni rivojlantirishning quyidagi 5 ta ustuvor yo'nalishi belgilangan: 1.Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish; 2.Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish; 3.Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish; 4.Ijtimoiy sohani rivojlantirish; 5. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhda tashqi siyosat yuritish. [1]

Beshta ustuvor yo'nalishdan to'rtinchi ya'ni, ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan yo'nalish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, arzon uy-joylar barpo etish, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish bo'yicha bir qancha vazifalarni belgilab beradi.

Mulohaza: Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi zamonaviy islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hamda bozor iqtisodiyoti chuqur ildiz otib borayotgan davrda bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular ichida eng muhimlari: ijtimoiy-psixologik diagnostika; guruhlarda o'zaro shaxsiy munosabatlarni, rahbarlik munosabatlarini tahlil qilish va tartibga solish; ta'lim jarayonini va ijtimoiy ixtiloflarni hamda stresslarni boshqarish; ta'lim tizimini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlash; pedagogik xodimlarga bo'lgan ehtiyojlarni tahlil qilish; pedagogik xodimlarning kasbiy va ijtimoiy-psixologik moslashuvi hamda ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish; ta'lim muassasalarini boshqarish tizimini takomillashtirish; ta'lim tizimini boshqaruv jarayoniga yangicha yondashuv; ta'lim muassasalarida mehnat-huquqiy munosabatlar masalalaridir.

Bu nafaqat ta'lim tizimidagi boshqaruv muammolarini, balki pedagog xotin-qizlar tomonidan boshqaruvni takomillashtirish hamda uning uslublarini

amaliyotga tatbiq etish, shuningdek, turli darajadagi rahbarlarning boshqaruv faoliyatida muammolarni oldindan ko'rish va ularni ijobiy hal etish qobiliyatlarini shakllantirishni olg'a surmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev o'z ma'ruzasida mamlakatimizni isloh etish va yangilash borasidagi ishlarni davom ettirish va yanada chuqurlashtirish, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish, xalqimizning hayot darajasi va sifatini izchil yuksaltirib borish bo'yicha 2017-yilda va undan keyingi yillarda o'z oldimizga qo'yilgan yuksak, ayni vaqtda aniq maqsad va vazifalar, xususan, rahbar kadrlar tartib-intizomi va shaxsiy javobgarlik masalalariga e'tibor qaratib, "Endi har birimiz, eng avvalo davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi-o'zimiz mas'ul bo'lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas'uliyat bilan bajarishni ta'minlashdan iborat. Shunday davr keldi", deb alohida ta'kidladi.

Shuningdek, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ham rahbarlar faoliyatiga alohida e'tibor qaratib, quyidagi qimmatli fikrlarni bildirib o'tganlar: "Bugungi kunning eng muhim vazifasi hayotimizning barcha sohalarida, ayniqsa boshqaruv yo'nalishida, Respublika miqyosida, viloyat, shahar, tumanlarda, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimida, qishloq va mahallalarni boshqarishda, tarmoq bo'g'inlarini idora etishda yangicha fikrlaydigan, qiyin damlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola biladigan, hayot bilan hamqadam yurishga qodir, iymonli, bilimdon, tashabbuskor, ishbilarmon rahbarlarni topish, ularga ishonch bildirishdan iboratdir.[2]

Metodlar. Yuqorida rahbar, rahbarlik va boshqaruv masalalariga to'xtalib o'tdik. Endilikda bu so'zlarning lug'atlarda berilgan izohi bilan tanishsak. 2013 yil nashrdan chiqqan etimologik lug'atda rahbar so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

Rahbar - tojikcha rohbār tovush shakliga ega bo'lib, o'zbek tiliga "o" tovushini "a" tovushiga almashtirib olingan; "yo'l" ma'nosini anglatadigan roh otiga "olib yur" ma'nosini anglatadigan burdan fe'lining bar hozirgi zamon asosini qo'shib hosil qilingan bo'lib, asli "yo'l ko'rsatuvchi" ma'nosini anglatgan, keyinchalik shu ma'nodan o'sib chiqqan "boshchilik qiluvchi" ma'nosini anglatga boshlagan.

Rahnamo-tojikcha rohnāmo tovush shakliga eega bo'lib, o'zbek tiliga birinchi bo'g'indagi o tovushini a tovushiga almashtirilgan rahnamo shakli olingan, "yo'l" ma'nosini anglatadigan roh otiga "ko'rsat"-ma'nosini anglatadigan "namudan" fe'lining namo hozirgi zamon asosini qo'shib hosil qilingan bo'lib, "yo'l boshchi" ma'nosini anglatadi.

2006 yil nashrdan chiqqan izohli lug'atda rahbar so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

Rahbar (yo'l boshlovchi, yo'l ko'rsatuvchi)-biror davlat, tashkilot, guruh, jamoaga yo'l ko'rsatib, boshchilik qilib boruvchi, rahbarlik qiluvchi, yo'l boshchi, rahnamo. Ikkinchi ma'noda esa rahbarlik ta'lim-tarbiya beruvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi ustoz.[3]

Rahbarlik-rahbār ekanlik, rahbar mavqei, maqomi. Ikkinchi ma'noda boshchilik, boshliqlik, yo'l boshchilik, rahnamolik, murabbiylik, ustozlik. Boshqarmoq-korxona, muassasa, tashkilot va shu kabilar ishini idora qilmoq, y'lga solib turmoq.

Aslida boshqaruv rahbarlik faoliyati tarkibida odamlar bilan birgalikdagi faoliyat va ular o'rtasidagi muloqot hisoblangani uchun rahbar va jamoa tomonidan bo'ladigan barcha harakatlar, ta'lim muassasasi faoliyati uchun qulay va zarur sharoitning yaratilishi, o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi o'rtasidagi o'zaro samimiy psixologik muhit hamda ijodiy faoliyatni tashkil etishga qaratiladi.

Bu esa rahbardan xodimlarni o'rganish, ularning qobiliyat va bilim saviyalaridan kelib chiqib, ularni o'quv

muassasasi, o'quv-tarbiya jarayoniga tanlay olish, lavozim va vazifalarga tayinlay olish, muhim ko'rsatma va buyruqlarning qat'iy ijrosini talab qila olish, ularning o'ziga xos fazilat, yutuq va kamchiliklarini seza bilish, yutuqlarini qo'llay bilish, kamchiliklarini bartaraf qilish, xodimlar imkoniyatlaridan keng foydalana bilish kabi kasbiy qobiliyat va mahoratni talab etadi.[6]

R.J.Ishmuxamedov, A.A.Abduqodirov, A.X.Pardaevlarning fikricha, rahbar: obro'li, nufuzli va ishonchli; ishbilarmon, uddaburon va yuqori; mehrli va o'zining fidoysi; qat'iyatli va so'zining ustidanchi quvchi; vijdonli, andishali, insofli va o'ziga ishonchli o'taoladigan; o'ziga yarasha kelishgan, orasta, xushbichim va bashang kiyinishga berilmagan bo'lishi kerak.

Prezidentimiz rahbarligida joriy yil mart oyida o'tkazilgan yig'ilishda jamiyatimizda olib borilayotgan tub islohotlar bilan bir qatorda xotin-qizlarga berilayotgan e'tibor haqida alohida to'xtalib o'tdilar:

"Xabaringiz bor, biz o'z faoliyatimizning ilk kunlaridan boshlab munis va mo'tabar ayollarimizning og'irini yengil qilish, huquq va manfaatlarini ta'minlash, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish masalasini davlat siyosatining muhim yo'nalishi sifatida belgidik. Barcha islohotlarimizning mazmuni, "Inson qadri uchun" tamoyilining mohiyati ham aynan shunga qaratilgan. Agar biz xalqimiz bizdan rozi bo'lishini xohlasak, avvalo, mo'tabar onalarimiz, opa-singillarimiz, qizlarimiz uchun munosib turmush sharoitini yaratib berishimiz kerak."

Natija. Hukumatimiz tomonidan ta'lim tizimida, ishlab chiqarish sohasida va bir qator boshqaruv sohalarida xotin-qizlar uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Bunga quyidagilarni misol keltirishimiz mumkin:

yangi o'quv yilidan boshlab magistraturada o'qiyotgan qizlarning kontrakt pullari to'liq budjetdan qoplab beriladi (23 ming nafar qizlarga 200 milliard so'm);

har yili 50 nafar qizlar nufuzli xorijiy oliygo'hlarga bakalavr va 10 nafari magistraturaga yuboriladi;

har bir viloyatda ehtiyojmand oila vakillari, ota yoki onasini yo'qotgan 150 nafar qizlarning (jami 2,1 ming nafar) ta'lim kontrakti mahalliy budjetdan to'lab beriladi;

yosh farzandi bor talaba-qizlarga masofaviy o'qishga sharoit yaratiladi;

doktorantura yo'nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 ta dan maqsadli kvota ajratiladi.

Ayollar asta-sekin tadbirkorlik, ma'muriyat, ta'lim, muhandislik, sog'liqni saqlash va boshqalarda mintaqaviy, milliy va global miqyosda o'zlarining yetakchiligini his qilmoqdalar.

Zamonaviy tadqiqotchilar birinchi hukumatning ayol yetakchilari sifatida Indira Gandi (1917-1984), Benazir Bxutto (1953-2007), Xolida Ziyi (1945-yil tug'ilgan) va Xasina Vazed (1947-yil tug'ilgan), Sirimavo Bandaranaike (1916-2000) larni talqin qiladilar.[5]

Ayollar yetakchiligining xususiyatlariga to'xtalib o'tsak:

1. Transformatsion yetakchilik uslubi: Ayol liderlar erkaklarga qaraganda ko'proq transformatsiondir. Ular o'z qo'l ostidagilar uchun namuna sifatida ishlaydi. Ular o'z jamoalarini ilhomlantiradilar va ko'p vaqtlarini o'z jamoasiga murabbiylik qilishga sarflashadi. Ular o'zlarining shaxsiy rivojlanishiga katta e'tibor berishadi.

2. Hamkorlik va hamkorlikni rivojlantirish uslubi: Boshqalar bilan hamkorlikda ishlash ayollarga xos xususiyatdir. Lider ayollar har doim jamoa a'zolari o'rtasida hamkorlik va hamkorlikni rag'batlantiradilar.

Ayol liderlar muvaffaqiyat kaliti sifatida jamoaviy ish va haqiqiy muloqotni ta'kidlaydilar.

3. Muloqot uslubi: Ayol liderlar odatda ishtirokchi bo'lib, odamlarni boshqarishning demokratik uslubiga ega. Ular erkak rahbarlar tomonidan qo'llaniladigan "buyruq va nazorat uslubi" dan nafratlanganga o'xshaydi. Ayollar ko'pincha bilvosita ma'lum bir vazifani kutishlarini bildiradilar va maqsadga erishishda ko'proq joy ajratadilar.

Xulosa. Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, xotin-qizlarda rahbarlik faoliyatini rivojlantirish bugungi kunning talabi va ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Xohjamiyat, xoh tashkilot

bo'lsin, hozirgi asrda ayollarning yetakchilik faoliyatida teng ishtiroki siz jamiyat samarali faoliyat ko'rsata olmaydi.

Ayollar tashkilot va jamoalarda raqobat va hamkorlikka olib keladigan istiqbolni yaratadilar. Ko'pgina statistic ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar boshchiligidagi kompaniyalar yaxshi moliyaviy natijalarga ega. Uyda va ish joyida jamiyatni o'zgartirish sur'atlarini oshirish uchun ayollarning yetakchiligi juda muhimdir. Yetakchilikda gender tenglik muhim ahamiyatga ega, chunki yetakchilik rollarida turli xil istiqbollarsiz haqiqiy taraqqiyot bo'lmaydi. Fikrimizdan ko'rinib turibdiki ayollar jamiyat ravnaqi rivojiga hissa qo'shibgina qolmay, balki jamiyatda raqobat muhitini oshirishga ham yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak- T.: O'zbekiston 2017 y 53-b.
2. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili.-T.: "O'zbekiston", 1995 y 22-bet.
3. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 2013 y III-jild 200-bet.
4. Ishmuxamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Direktorning ish kitobi (amaliy tavsiyalar). – T.: "Fan vatexnologiya", 2007. 19-b.
5. Bendas T.V. Yetakchilik psixologiyasi: Darslik. Sankt-Peterburg: Piter, 2009 y
6. Markova A.K. Professionallik psixologiyasi. M.:Tafakkur, 1996 y.

Камолахон РАХМОНОВА,
ЎзДЖТСУ стажёр-тадиқотчиси
E-mail: kamolaxonrahmonova@gmail.com

ЎзДЖТСУ доценти, п.ф.н А.К. Эштаев тақризи асосида

5-7 Ёшли болаларга ҳаракатли ўйинлар орқали мувозанат машқларини ўргатиш

Аннотация

Мазкур мақолада 5-7 ёшли болаларга ҳаракатли ўйинлар орқали мувозанат машқларини ўргатишда кўрсатмалар услубиятидан ҳамда ноанъанавий машғулот воситаларидан фойдаланган ҳолда илмий асосланган дастурни қўллаш асосида мувозанат сақлаш машқларини ўргатиш жараёнини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Жисмоний тарбия, мувозанат, ҳаракатли ўйинлар, умумривожлантирувчи машқлар.

ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ 5-7 ЛЕТ УПРАЖНЕНИЯМ НА БАЛАНС ЧЕРЕЗ ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ

Аннотация

В данной статье разработаны рекомендации по совершенствованию процесса обучения детей 5-7 лет упражнениям на равновесие на основе использования научно-обоснованной программы с использованием стиля обучения и нетрадиционных средств обучения.

Ключевые слова: Физическая подготовка, равновесие, динамические игры, общеразвивающие упражнения.

TEACHING BALANCE EXERCISES TO 5-7 YEAR OLD CHILDREN THROUGH ACTION GAMES

Annotation

In this article, recommendations for improving the process of teaching balance exercises to 5-7-year-old children based on the application of a scientifically based program using instructional methodology and non-traditional training tools have been developed.

Key words: Physical education, balance, action games, general development exercises.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Дунёда ривожланган мамлакатларда таълим соҳасини янада такомиллаштириб бориш энг устувор вазифалардан бири ҳисобланиб, бу йўналишда турли даражада интеграциялашув жараёнлари давом этмоқда. Таълим тизимини ривожлантиришда унинг илк бўғини бўлган мактабгача таълим энг биринчи устувор соҳа саналади. Ривожланган давлатларда болани аввало соғломлаштириш, таълим-тарбия жараёнига тайёрлаш, жисмоний ривожлантиришнинг назарий ва амалий масалалари ушбу соҳадаги етакчи олий таълим муассасалари ва илмий-тадқиқот марказларининг тадқиқот объектига айланган, эришилган натижалар, ижобий тажрибалар халқаро миқёсда оммалаштирилмоқда. Мактабгача ёшдаги болалар жисмоний тарбияси бола шахсини соғлом ривожлантиришда пойдевор ҳисобланиб, бу соҳадаги тадқиқотлар, инновациялар ва илмий-амалий лойиҳаларни янада ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 ноябрдаги “Спорт таълим муассасалари фаолиятини 2025 йилгача ривожлантириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-5280-сон қарорига мувофиқ, шунингдек, спорт гимнастикаси бўйича иқтидорли спортчиларни тайёрлаш, Олимпия ўйинларида ғолиб ва совриндор бўлган спортчиларимиз фаолиятини кенг тарғиб этиш масадида Спортни ривожлантириш вазирлиги тизимида Гимнастика бўйича Оксана Чусовитина спорт маҳорати мактабини ташкил этиш белгиланди. Қарорда турли даражадаги халқаро ва минтақавий мусобақаларда –Олимпия ва Осиё ўйинлари, жаҳон ва Осиё чемпионатлари, универсиадалар ҳамда бошқаларда Ўзбекистоннинг шарафини муносиб ҳимоя қилишга қодир бўлган халқаро даражадаги

спортчиларни тайёрлаш, спорт гимнастикаси бўйича халқаро даражадаги спортчиларни тайёрлаш учун юқори малакали мутахассис-трainerлар, психологлар ва услубчиларни, шу жумладан, хорижий мамлакатлардан етакчи мутахассисларни кенг жалб этишорали trainerлар таркибини мустаҳкамлаш каби вазифалар белгиланган. Қарорда болалар ўртасида машҳур ва сеvimли бўлган гимнастика спорт турларининг ривожланиши учун кенг имкониятларни очиб беради. Бу спорт турларининг барча ёшдаги ўқувчилар ўртасида машҳур бўлишига ёрдам беради. Халқ ва спорт таълими тизимида ерта спорт билан шуғулланиш орқали иқтидорли ёшларни намоён қилиш имкониятини берадиган мезонларни киритади.

Ўзбекистон Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2016-йил 7-ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида спортнинг гимнастика турларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида спортчиларнинг маҳорати ва малакасини мунтазам ошириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, гимнастиканинг барча турларини аҳолининг кенг қатлами, айниқса, ёшлар ва кизлар ўртасида фаол тарғиб қилиш ва оммалаштириш борасида бир қатор вазифалар белгилаб берилган. Бутунги кунда мамлакатимиз спортчилари Марказий Осиё ва Осиё ўйинлари, турли халқаро турнирлар, жаҳон биринчилиги ва Олимпия ўйинларида муваффақият билан иштирок этиб келишмоқда ҳамда уларнинг муваффақияти асосида Ўзбекистоннинг халқаро нуфузи ошмоқда. Ўзбекистонда кўплаб олимпия спорт турлари бўйича халқаро мусобақалар, Гран-при, Осиё ва Жаҳон чемпионатлари юқори савияда ўтказилмоқда.

Республикамиз ва хорижда мактабгача ёшдаги болалар жисмоний тарбия масалалари, мувозанат машқлари ва ҳаракатли ўйинлар борасида қатор илмий

ишларни амалга оширилган. Жумладан, Т.Усманходжаев, М. Нуриддинова, Х. Мелиев, А. Олимов, А.Эштаев, Ш.О.Викторина, В.П.Коркина, Н.К.Рузметов, М.М.Нуриддинова, А.А.Решетин, Т.И.Осокина, М.Ф.Литвинова, Н.Т.Лебедева, В.Г.Яковлев, А.Н.Гриневский, Л.Д.Глазирова, Ф.Г.Фролов, Р.Азизова, Ф.М.Салимов, Ф.А.Керимов, С.С.Тажибаев, М.М.Машарипова каби тадқиқотчилар мактабгача ёшдаги болаларни турли спорт турига ўргатишда ҳаракатли ўйинларни қўллаш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб борган.

Тадқиқотнинг мақсади. 5-7 ёшли болаларга ҳаракатли ўйинлар орқали мувозанат машқларини ўргатишда кўрсатмалар услубиятидан ҳамда ноанъанавий машғулот воситаларидан фойдаланган ҳолда илмий асосланган дастурни қўллаш асосида мувозанат сақлаш машқларини ўргатиш жараёнини такомиллаштириш.

Тадқиқотнинг вазифаси. 5-7 ёшли болаларда ҳаракатли ўйинлар орқали жисмоний сифатларини шакллантириш ва мувозанат сақлаш машқларини ўргатишнинг асосий восита ва услубларини аниқлаш.

Тадқиқотнинг услуби. Тадқиқот жараёнида адабиётлар таҳлили, педагогик кузатув, сўровнома, пульсометрия, педагогик тажриба, математик-статистик методлардан фойдаланилди.

Тажриба иштирокчилари контингенти. Тадрибада мактабгача таълим муассасасининг 10 нафар 5-7 ёшдаги тарбияланувчилар иштирок этди.

Тадқиқот натижалари. Болаларнинг умумий жисмоний тайёргарлик ва махсус жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш учун махсус машқлар тўплами тузилиб, улар ҳар бир машғулот жараёнида 15-20 дақиқадан бажарилди. Ундан ташқари бу машқлар тўпламини уйга вазифа қилиб, уйда бажариш тавсия етилди. Тадқиқот охирида ўтказиладиган синовлар орқали болаларнинг мувозанат сақлаш қобилияти яхшиланганлиги аниқланди. Бу кўрсаткичларнинг ўртача арифметик натижаси ($\bar{X}$) ва бу натижанинг ўртача квадратик четланишлари (σ) аниқланди. Синов натижалари ҳар бир шуғулланувчининг ижобий томонларини ва камчиликларини белгилашга имкон берди, уларнинг мустақил шуғулланишларига амалий тавсиялар берилди.

Илк тажриба ўтказилган вақтда болаларнинг мувозанатни сақлаб туриш кўрсаткичи

№	МАШҚ НОМИ	сония
1	Оёқлар жуфт ҳолатда қўллар юқорида оёқ учида туриш	4
2	Ўнг ва чап оёқни навбат билан олдиға кўтариб туриш	3
3	Қалдирғоч ҳолатида туриш	2
4	Оёқларни букган ҳолда куракларда тик туриш	4
5	Белда тўғри оёқлар билан ётган ҳолатда куракларда туриш	3
6	Оёқларни букиб ва тўғрилаган ҳолатда куракларда туриш	2
7	Ўжанак ҳолатда: орқаға ўмбалоқ ошган ҳолатда куракларда туриш	3

Тажрибадан сўнг мувозанатни ушлаб туриш кўрсаткичи

№	МАШҚ НОМИ	сония
1	Оёқлар жуфт ҳолатда қўллар юқорида оёқ учида туриш	7
2	Ўнг ва чап оёқни навбат билан олдиға кўтариб туриш	5
3	Қалдирғоч ҳолатида туриш	4
4	Оёқларни букган ҳолда куракларда тик туриш	6
5	Белда тўғри оёқлар билан ётган ҳолатда куракларда туриш	5
6	Оёқларни букиб ва тўғрилаган ҳолатда куракларда туриш	5
7	Ўжанак ҳолатда: орқаға ўмбалоқ ошган ҳолатда куракларда туриш	6

Тадқиқот олиб бориш аввалида болаларнинг мувозанат сақлаш қобилиятлари анча суст эканлиги аниқланган эди. Илк тажриба ўтказилган вақтда болаларнинг мувозанатни сақлаб туришлари 3-4 сонияни ташкил этган эди 2 ҳафта давомида олиб борилган машғулотлар натижасида болаларнинг жисмоний имкониятлари ривожланди. Тадрибадан сўнг мувозанатни

ушлаб туриш қобилияти 2 баробарга ошганлиги аниқланди.

Қуйида кўрсатилган машқлар 5-7 ёшли болаларни мувозанат сақлаш қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беради.

1. Дастлабки ҳолат: девор тагида орқа билан тиралиб туриш, бош ва куракни деворга теккизиб туриш.

Қўлларни тепага ёнларга қўтариш, панжаларни деворга қўйиб аста-секин сирпаниб тушириш (8–10 марта қайтариш).

2. Дастлабки ҳолат: Кетма-кет оёқларни қўтариб тушириш, оёқларни тўғри ушлаш (4–5 марта, ҳар қайси оёқда қайтариш).

3. Дастлабки ҳолат: олдинга егилиш, девордан четланмаган ҳолда, қўлларни оёқ учларига теккизиш (оёқларни тиззадан букмасдан).

4. Дастлабки ҳолат: деворга юз томон билан катта бўлмаган кадам оралиғида туриш, қўл қафтлари елка тўғрисида деворда. Қўлларни букиб, деворга яқинлашиш. Қўлларни ёзиб дастлабки ҳолатга қайтиш (7–8 марта қайтариш).

5. Дастлабки ҳолат: деворга юз томон бир кадам оралиқда туриш. Қафтлар бел тўғрисида. Навбатма-навбат оёқ учларига қўтарилиб, оёқ панжасига тўлиқ туриш – чап, ўнг, яъни жойда туриб юришни тақлид қилиш, аста-секин суръатни ошириш (2 –3 марта 10–15 сониядан қайтариш).

Ҳар қайси гимнастика комплексини 7–10 кун ичида ўзгартирмасдан қайтариб туриш мумкин ёки

машқларни бироз мураккаблаштириб ҳаракатларни бола учун қизиқарли, ўзлаштира оладиган қилиш мақсадга мувофиқ. Бу болаларнинг кундалик гимнастикага қизиқишларини таъминлайди.

Хулоса. Мувозанатни сақлашда тана мустаҳкам тўғри ҳолатни олиши керак. Бундай ҳолатда, барча босим вертикал йўналишда скелет суякларига тушади, гавда мушаклари фақатгина уни ушлаб туради.

Л.П.Матвеевнинг (20) ишида тик туришдаги мувозанат танадаги бошқа қисмларнинг мустаҳкам ҳолатида елка бўғимларидаги нозик ҳаракатлар ёрдамида ушлаб турилади. Қўллардаги мувозанатни сақлашда панжалар билан ишлаш муҳим рол ўйнайди, барқарорлик панжалар билан таянчни босиш орқали сақлаб турилади. Турли хил ҳолатларда мувозанатни сақлаш қобилиятини такомиллаштириш усуллари сифатида яна ҳам мураккаброқ биомеханик шартлар ҳосил қилинади. Бу таянч майдони миқдорининг камайишига, таянч баландлигининг ўсишига, таянчга егилувчан ҳолат беришга ва тескари ҳаракат беришга йўналтирилган бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 5-ноябрдаги “Спорт таълим муассасалари фаолиятини 2025-йилгача ривожлантириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-5280-сон қарори.
2. Ўзбекистон Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2016-йил 7-ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида спортнинг гимнастика турларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Усманходжаев Т., Нуриддинова М., Мелиев Х., Олимов А. “Мақтабгача таълимда жисмоний тарбия” Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашри, Ўқув қўлланма Чирчиқ – 2019й.
4. Эштаев А. “Умумривожлантирувчи машқларни ўтказиш усулияти” Услубий тавифнома Т.:2004й.
5. Нуриддинова М.М. “Мақтабгача ёшдаги болаларда ҳаракат кўникма ва малакаларини шакллантиришда ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш методикаси” диссертация.

УДК: 377.1:316.422(575.1)

Лобар РИЗАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: lobarrizaeva15@gmail.com

Сиёсий фанлар доктори (DSc), доцент Ж.Ё.Мавлонов тақризи асосида

INNOVATION-THEORETICAL APPROACHES IN MODERNIZING THE EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN

Abstract

In this article, analyzes are presented within the framework of the reforms of the education system in Uzbekistan, which are currently being implemented, in the field of education. In addition, the development prospects based on the modernization of the educational system and innovative approaches, as well as the grounds for the creation of distance learning technologies that meet the modern requirements of globalization in the field of higher education are also mentioned.

Key words: Global changes, educational paradigm, educational resources, pedagogical innovations, global educational space, innovative potential, educational system development models.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ИННОВАЦИОН-НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда таълим тизимининг ҳозирги кунда амалага оширилаётган ислохотларнинг таълим соҳасига тегишли масалалари доирасида таҳлиллар келтирилган. Бундан ташқари таълим тизимини модернизациялаш ва инновацион ёндашувлар асосида ривожланиш истиқболлари, шунингдек олий таълим соҳасидаги глобаллашувнинг замонавий талабларига мос келувчи ўқитишнинг масофавий технологиялари вужудга келиши учун асослар ҳам келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Глобал ўзгаришлар, таълим парадигмаси, таълим ресурслари, педагогик инновациялар, жаҳон таълим макони, инновацион салоҳият, таълим тизимини ривожлантириш моделлари.

ИННОВАЦИОННО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье представлены анализы в рамках реализуемых в настоящее время реформ системы образования в Узбекистане в сфере образования. Кроме того, упоминаются перспективы развития на основе модернизации системы образования и инновационных подходов, а также основания для создания технологий дистанционного обучения, отвечающих современным требованиям глобализации в сфере высшего образования.

Ключевые слова: Глобальные изменения, образовательная парадигма, образовательные ресурсы, педагогические инновации, глобальное образовательное пространство, инновационный потенциал, модели развития образовательной системы.

Кириш. Ҳозирги даврда ижтимоий ривожланишнинг янги тартиби, маданий, тарихий омиллар илгари сўзсиз устун бўлган жамиятда эндиликда ижтимоий-иқтисодий тузилмаларни мақсад ва вазифалари кескин ўзгаришларга юз тутмоқда. Шу нуқтаи-назардан қараганда, таълим тизимида ўқув жараёнининг табиати, мақсадлари ва усуллари ўзгармоқда. Бу эса таълим тизимини такомиллаштиришнинг социал босқичларини тарихий-социологик ёндашув асосида ўрганиш ҳамда ривожланган давлатларнинг таълим тизимини ривожлантириш моделларини қиёсий-социологик ёндашувлар асосида тадқиқ қилиш заруратини юзага келтирмоқда.

Олий таълим жамият ҳаётидаги ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятларининг даражасини ривожлантиришдаги алоҳида тизим сифатида намоён бўлади. У ҳар қандай давлатнинг жамият маънавий ҳаётини, ижтимоий ва касбий таркибини бошқаришдаги муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Олий ўқув юртли фаолияти, улардаги профессор-ўқитувчиларнинг билим бериш сифати, талаба-ёшларни ўқитиш ва тарбиялашдаги муаммоларни аниқлашга ёрдам беради. Шу боисдан ҳам бугунги кунда олий таълим тизимини концептуал такомиллаштириш жараёнини

чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, бугунги кундаги содир бўлаётган глобал ўзгаришлар олий таълим тизимига ҳам янги талабларни қўймоқда.

Адабиётлар таҳлили. “Хорижда таълимнинг биринчи фундаментал муаммолари қадимги даврлардаёқ Платон ва Аристотель асарларида ўз ифодасини топган ва кейинчалик Ж.Ж.Руссо, Г.Гегель, И.Кант, В.Гумбольдт ва бошқалар томонидан янада ривожлантирилган. Социологиянинг мумтоз вакиллари Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, П.Сорокин, П.Бурдьё, Д.Дьюи ва бошқа шу каби олимларнинг асарларида таълимнинг аҳамиятини социологик жиҳатдан ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган. Ф.Фукуяма, С.Хантингтон, Э.Тоффлер, П.Бергер, И.Валлерстайн каби олимлар томонидан таълим тизими ислох қилишнинг социал хусусиятларини тадқиқ этиш, олий таълим тизимига хос атамаларга илмий-назарий таърифлар бериш билан бир қаторда, улар томонидан муайян ёндашувлар илгари сурилган. МДХ давлатлари олимларидан А.Е. Балобанов, А.К. Клоев, А.Н. Костецкий, С.Х. Берсирова, В.А. Журавлев, Т.Л. Клячко, Е.А. Князев, Я.И. Кузьминов, И.А. Лысое, Э.Морган, К.Д. Таверньи, Н.Л. Титова, В.Н. Ярскова ва бошқалар олий таълим тизимининг сифатини оширишга интилиш, интеграциялашаётган МДХ таълим тизими учун

замонавий таълим дастурлари ва андозаларини бир хиллаштириш, янги таълим стратегиясини амалга ошириш бўйича муҳим қарарлар илгари сурилган”[1].

Мамлакатимиз олимлари Н.Алиқориев, А.Бегматов, М.Бекмуродов, А.Холбеков, М.Ганиева, Ш.Содиқова, Н.Жўраев, Р.Убайдуллаева, С.А.Ахунжанова, А.А.Умаров, Т.Б.Матибаевлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда олий таълим тизимини ислоҳ қилиш муаммолари, интеграция қилиш механизмлари, инновацион ёндашув асосида бошқариш, инновацион тадбиркорликни ривожлантириш, ва модернизация қилишда инновацион жараёнларни ўқув, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш орқали юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқаришга доир муҳим қарарлар илгари сурилган.

Тадқиқот методологияси. Мамлакатимизда олий таълим тизимини такомиллаштиришга йўналтирилган тадқиқотларнинг ташкилий ва стратегик механизмлари (бизнес-корпорацияларга ўтиш, давлат бошқарув органлари билан ўқув-тарбия муассасалари ўртасидаги янада демократик муносабатларга ўтиш, профессор-ўқитувчилар ва талабаларни барқарор ривожланиш вазибаларини ҳал қилишга тайёрлашда узвийликни таъминлаш социал технологиялари амалиётга жорий қилиш) мавжуд бўлсада, аммо олий таълим тизимини концептуал такомиллаштиришнинг компетенция, ваколат ва ижтимоий жавобгарликни тақсимлаш, олий таълим тизимини ривожлантириш мақсадида ижтимоий институтларни жалб қилиш, олий таълим муассасалари автономлигини янада ривожлантириш, раҳбар ва педагог ходимларнинг касбий тайёргарлик даражасини оширишнинг социал механизмларини такомиллаштириш бўйича яхлит илмий тадқиқот иши етарлича олиб борилмаган. Бу эса мазкур мавзунини алоҳида тадқиқот объекти сифатида таллаб олиншига сабаб бўлди.

Мамлакат қудрати аввало таълим тизими билан белгиланишини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Ҳар бир давлатнинг таълим тизимига қараб унинг ўзи, унинг маърифатлилик даражаси ва келажаги ҳақида етарлича тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шу боисдан ҳам “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимидаги барча ислохотлар олий таълим сифатини оширишга, пировард натижада сифатли кадр тайёрлашга қаратилган. Бу жиҳатдан хорижий давлатлар билан кўп умумийликларга эга. Айниқса, таълим стандартларининг жорий қилиниши, профессор-ўқитувчилар салоҳияти, ўқув-методик таъминоти, талабаларга билим олишнинг барча ресурслари мавжудлиги, моддий-техник базанинг замон талаблари даражасида ривожланувчан таълимни амалга ошириш учун мослаштирилиши хорижий мамлакатлар олий таълими билан рақобатга кириша олишига имкон беради”[2].

Маълумки, бугунги кунда дунёнинг ривожланган ва ривожланаётган давлатларида таълим парадигмаси ўзгариб бормоқда. Осиё таълим моделига асосан ўқув жараёни назарий билимлар беришдан олинган билимларни амалиётда қўллаш қўникмаларини ривожлантиришга, ахборот технологиялари асосида талабаларда мустақил таълим олиш малакаларини шакллантиришга қаратилмоқда. Швейцария Жаҳон иқтисодий форуми “World Economic Forum” иқтисодиёти энг тез ривожланаётган мамлакатлар рейтингини эълон қилди. Жаҳон банкининг “Глобал иқтисодий тараққиёт” маълумотларига асосан 2014 йилдан 2017 йилгача бўлган даврда йиллик ўсиш даражаси энг юқори бўлган давлатлар орасида Ўзбекистон 5-ўринда қайд этилди. Ўзбекистондаги ислохотлар истикболи нафақат мамлакатдаги мавжуд барча тажриба, анъана ва

кадриятлар, балки илғор халқаро хорижий тажрибадан фойдаланишга ҳам асосланган.

“Ўзбекистонда таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, кадрлар тайёрлаш мазмунини замонавий талаблар асосида тубдан қайта қўриб чиқиш, рақобатбардош олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш ҳамда соҳани жаҳон стандартлари даражасида ривожлантиришда олий таълим тизимида инновацион фаолиятни бошқаришни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада асосий билим соҳалари бўйича электрон таълим ресурслари миллий тизимини яратиш, жаҳоннинг таълим ресурсларига кириш ва бу инфраструктурани такомиллаштириш, ўқув жараёнида жаҳоннинг ва миллий электрон таълим ресурсларидан ахборот коммуникация технологиялари орқали фойдаланиш, ўқув юртларини моддий-техника базасини ва тармоқли инфратузилмани ривожлантириш муаммолари олий таълим тизимида долзарбдир”[3].

Таҳлил ва натижалар. В.А.Сластенин “Замонавий таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири— педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Инновацияни янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланишга қаратилган мақсадга мувофиқ, йўналтирилган жараёни мажмуи”[4] деб билади. Муаллифнинг фикрига кўра ҳар қандай инновация янги воситалар ёрдамида ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжини қондириш ва интилишларини рағбатлантириш мақсадини кўзлайди. Ҳар қандай инновацияда “янги”, “янгилик” тушунчалари муҳим аҳамиятга эга. Турли муносабат ва жараёнларга киритилаётган янгилик мазмунан хусусий, субъектив, маҳаллий ва шартли ғоялар тарзида намоён бўлади. Хусусий янгилик муносабат, объект ёки жараёнга тегишли элементлардан бирини ўзгартириш, янгилашни назарида тутди. Субъектив янгилик маълум объектнинг ўзини янгилаш заруриятини ифодалайди. Маҳаллий янгилик алоҳида олинган объект учун киритилаётган янгиликнинг амалий аҳамиятини тавсифлаш учун хизмат қилади”[4]. Р.Н.Юсуфбекова “Шартли янгилик эса муносабат, объект ёки жараёнда мураккаб, прогрессив янгилашнинг содир этилишини таъминловчи маълум элементларнинг йиғиндисини ёритишга хизмат қилади”[5] деб таъриф беради. Инновацияларни педагогик нуқтаи назардан қўриб чиқишга эътиборни қаратади. Россиялик олим—А.И.Пригожин томонидан “Хусусан, педагогик инновациялар муаллиф томонидан таълим ва тарбия жараёнида аввал маълум бўлмаган, қайд қилинмаган ҳолат ёки натижага олиб борувчи педагогик ҳодисанинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмунини”[6] эканлиги таъкидланади. Олим инновацион жараён ҳамда унинг таркибий қисмларини ўрганишга эътиборни қаратган. Бу ўринда улар инновацион жараённинг ташкил этилишига нисбатан қуйидаги икки ёндашув мавжуд эканлигини эътироф этади: 1) янгиликнинг индивидуал микро даражаси (унга кўра қандайдир янги ғояга амалиётга жорий этилади); 2) алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсирини ифодаловчи микро даража (бу ўринда алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсирланиши, бирлиги, рақобати ва бирининг ўрнини иккинчиси томонидан эгалланиши аҳамиятли саналади). Таниқли олим Н.А.Муслимов ўз тадқиқотларида янгилик киритишнинг тизимли концепцияни асослашга уринган. Бу ўринда муаллифлар инновацион жараёнларнинг қуйидаги икки муҳим босқичини бир-биридан ажратиб кўрсатишади: 1. Янгилик сифатида намоён бўладиган ғояларни ишлаб чиқиш (корхона, ташкилот томонидан муайян турдаги маҳсулотни ишлаб чиқишнинг режалаштирилиши). 2. Янгилик (муайян маҳсулот)ни кенг қўламда ишлаб чиқиш. “Ривожланган хорижий мамлакатларда олиб борилган

илмий тадқиқот ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали татбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабардор бўлиш орқали педагог фаолиятида улардан фаол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар борасида ҳал қилинмаган илмий муаммолар мавжудлигини эътироф этиш мумкин»[7].

Хулоса ва тақлифлар. Таълимни модернизациялашнинг ўзига хос муҳимлиги шундан иборатки, таълим институти бошқа ижтимоий институтларга бевосита таъсир ўтказган ҳолда улар билан институтларро ўзаро ҳаракатга киришмоқда. Таълим институтининг ривожланиш хусусияти имкон қадар инновацион бўлиши лозим, чунки, у инсоний фаолиятнинг турли соҳаларига билимларни етказиб беришнинг асосий воситасилигича қолмоқда.

Мамлакатдаги олий мактабни модернизациялашнинг муҳим қисми бўлган ялпи компьютерлаштириш, Интернет тармоғининг жаҳондаги ҳар қандай, ҳатто энг узоқ нуқталарига ҳам кириб бориши ахборотлашган жамиятни ривожлантириш талабларига, талабаларнинг эҳтиёжларига, шунингдек олий таълим соҳасидаги глобаллашувнинг замонавий даъватларига мос келувчи ўқитишнинг масофавий технологиялари вужудга келиши учун асос бўлган. Шу билан ҳам «Ўзбекистон Республикаси таълим тизимида IT- технологияларидан ва олий таълим муассасаларининг ички инновацион салоҳиятидан самарали фойдаланиш орқали таълим тизимининг мавжуд рақобатбардош жиҳатларини янада такомиллаштириш мақсадида инсон капиталини ривожлантириш, тармоқ (network university), ижодий (creative university) ва тадбиркорлик ёндашуви (entrepreneurial university) механизмларидан фойдаланган ҳолда рақамли таълим ресурсларини шакллантириш, ОТМларнинг бошқарув механизмларини ривожлантириш ва такомиллаштириш истиқболларини ишлаб чиқишда ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқдир»[8].

Бу олий ўқув юртларини модернизациялаш, ўз ичига билим олишнинг мослашувчанлигини, қўламлилигини, қўлайлигини, талабаларнинг касбий ва шахсий юксалиши учун долзарб ахборот олишга бўлган талабаларнинг эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлган замонавий ахборот технологияларга асосланувчи ўқувчилар учун осонлигини қамраб олган ўқитишнинг инновацион йўналишларини ривожлантириш заруратини келтириб чиқаради, бу эса охир оқибатда ўзбек олий мактабининг жаҳон таълим маконига кириб боришининг объект зарур шартидир.

«Бу тўғрида ўтказилган куйидаги сўровнома мисол бўла олади. «ERASMUS» дастури ва унинг ютуқларидан

бири-бу Европа университетларидаги ўқитиш натижаларини ўзаро тан олиш тизими (European Credit Transfer System (ECTS)) ни яратиш синаш ва амалиётга кенг қўллаш демакдир. Респондентларда и дастурнинг Ўзбекистон олий таълим тизимини ривожлантиришдаги аҳамияти хусусида сўралганда, уларнинг 53% и аҳамиятга эга эканлигини, 20,4% и ўта муҳим аҳамият касб этишини, 14,4% и бу тизим ҳақида эшитмаганини, 7,2% и унчалик аҳамиятга эга эмаслигини билдирган. Шунингдек, 4,8% и жавоб беришга қийналишини маълум қилган»[9].

«Инновацион лойиҳаларни амалга оширишда биринчи ўринда олий таълим тизимида кадрларни салоҳияти катта роль ўйнайди. Шу сабабли биз мақоламизда кадрларни жойлаштириш, лавозимга ўтказиш, малака оширишни режалаштиришда ходимнинг салоҳиятини баҳолашни ўрганиб чиқдик. Амалда, ходимларни баҳолашда иккита ёндашув мавжуд: эксперт ва инструментал. Олий таълимда кадрларни баҳолашнинг микдорий баҳолаш сифатида эксперт баҳолари ёрдамида амалга оширамыз. Шу билан бирга, номзоднинг ташкилий фаоллиги каби позициясини аниқлаш учун аввал 6-7 мезон белгиланади. Масалан: -ишни режалаштириш ва режалаштириш қобилияти; -профессионал малакаси; -бажарилган ишлар учун жавобгарликни англаш; -мослашувчанлик; -янгиликни тез ўзлаштириш қобилияти; -меҳнатсеварлик ва самарадорлик. Бу мезонлардан ҳар бири учун, номзодларнинг фаолиятига асосланган ҳолда, танланганлар учун тегишли рейтинг (мисол учун, беш балли шкала) берилади (мукамал-5, яхши-4, қониқарли-3, қониқарли эмас-2, ёмон-1)»[10].

Ўзбекистонда замон талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлашга йўналтирилган сиёсат босқичма босқич амалга оширилмоқда. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида назарда тутилган жамиятни олий малакали илмий ва илмий-ўқитувчи кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлаш, шахснинг таълим ва касб-кор соҳасидаги ижодий қизиқишларини қондириш масалаларига ижодий ёндашилмоқда. Бугун давлатимиз бу вазифани амалга ошириш борасида турли илмий тадқиқот муассасаларида ўқишни давом эттиришни ҳар томонлама рағбатлантирмоқда, ва амалий, инновацион, фундаментал илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш учун молиявий маблағлар ажратмоқда. Шу билан таълим тизимидаги ислохотларнинг самарадорлигини таъминлаш давр талабидир. Бу борада энг аввало Давлат таълим стандартларини замон талаблари даражасига етказиш, биринчи блокда ўқитиладиган фанларнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш, магистратура мутахассисликларини тайёрлашга жиддий ёндашиш, республика бўйича малакали кадрларни қайта тайёрлаш масаласини такомиллаштириш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Балобанов А.Е., Ключев А.К. Стратегическое планирование развития университета // Университетское управление: практика и анализ. 2002. №2. С. 19-27 ва бошқалар.
2. Лутфуллаев П.М. Хорижий олий таълим муассасаларида сифат ва рақобатбардошликни таъминлаш йўллари. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Наманган шаҳар, "Vodiy Poligraf" МЧЖ босмахонаси, 2018. –Б.21.
3. Тешабоев Т. Олий таълим тизимида инновацион фаолиятни ахборот технологиялари асосида такомиллаштириш йўллари // "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2018. Б. 5-6
4. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н.; Под ред. В.А. Сластенина. Педагогика - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с
5. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики: Опыт разработки теории инновационных процессов в образовании. - М.: ЦСПО РСФСР, 1991. - 91 с.
6. Пригожин А.И. Нововведение: стимулы и перспективы. - М.: Политиздат, 1998. - 436 с.
7. Явкочдиева Д. Инновацион ёндашув таълим тизимини модернизациялаш омили сифатида // Замонавий таълим / Современное образование 2021, 4 (101). –Б.44-45.

8. Тешабасев Т.З. Олий таълим тизимида инновацион фаолиятни ахборот технологиялари асосида такомиллаштириш йўллари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2018. –Б.3-4.
9. Хидиров С. Олий таълим тизимини концептуал такомиллаштиришда социологик ёндашув. Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати –Тошкент: 2021. –Б.21.
10. Тешабасев Т.З. Олий таълим тизимида инновацион фаолиятни ахборот технологиялари асосида такомиллаштириш йўллари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2018. –Б.3-4.

ЎЎК-005

Сайёра САИДОВА,

Республика ёш олимлар кенгаши ННТ раиси, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори PhD

E-mail: Sayyora.saidova@mail.ru

Илмий маслаҳатчи Ваҳоб Хошимович Қўқоров тақризи асосида

ЖАМИЯТДА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК ВА КОНФЕССИЯЛАРАРО МУЛОҚОТ МУҲИТИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Давлатнинг дин билан муносабатлар соҳасидаги сиёсатни тавсифлашда “диний бирлашмалар билан муносабатлар соҳасидаги сиёсат”, “виждон эркинлиги соҳасидаги сиёсат”, “диний муносабатлар соҳасидаги сиёсат”, “давлат-конфессиявий муносабатлар соҳаси”, “давлат-конфессиявий сиёсат”, “дин сиёсати”, “давлатнинг диний сиёсати” каби қўллаб-қўлловчиларнинг ўзгаришчан тўпламидан фойдаланиш мумкин.

Калит сўзлар: Сиёсий омиллар, ижтимоий-сиёсий, феномен, миллат, можоролар, асрлар давомида, дин, муаммолар, тарихий тажриба.

ISSUES OF ENSURING THE ATMOSPHERE OF RELIGIOUS TOLERANCE AND INTER-CONFESSIONAL COMMUNICATION IN SOCIETY

Annotation

When describing the policy of the state in the field of relations with religion, a variable set of many phrases can be used, such as “politics in the field of relations with religious associations”, “politics in the field of freedom of conscience”, “politics in the field of religious relations”, “State-confessional relations”, “politics of religion”, “religious policy of the state”.

Key words: political factors, socio-political, phenomenon, nation, majors, centuries, religion, problems, historical experience.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ АТМОСФЕРЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕРПИМОСТИ И МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

При описании политики государства в области отношений с религией может использоваться переменный набор из множества фраз, таких как “политика в области отношений с религиозными объединениями”, “политика в области свободы совести”, “политика в области религиозных отношений”, “Государственно-конфессиональные отношения”, “политика религии”, “религиозная политика государства”.

Ключевые слова: Политические факторы, социально-политический, феномен, нация, майоры, века, религия, проблемы, исторический опыт.

Кириш ва долзарблиги. Замонавий демократик мамлакатлар диний ташкилотларнинг фаол сиёсатдан узоқлашиши ва ижтимоий хизматда ўз ўрнини эгаллаши билан тавсифланади. Бироқ қўллина ижтимоий масалалар сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, баъзан глобал қақириқлар характерини олишини ҳисобга олсак, ижтимоий фаолликни диний Ташкилотлар сиёсий фаолиятининг алоҳида шакли сифатида қараш мумкин. Шундай қилиб, давлат диний ташкилотларга сиёсий масалаларни муҳокама қилиш ёки ҳал қилиш учун қанчалик яқин бўлишини, ҳокимият тузилмаларини шакллантириш ва бошқариш жараёнларида иштирок этиши, фаолият соҳаси ижтимоий хизмат билан чегараланганми ёки давлат диний фаолиятга очиқми ёки йўқлигини кўриш учун диний сиёсат моделини баҳолаш жуда муҳимдир. Ушбу параметр давлатнинг дунёвийлиги ва унинг ўзига хослик даражаси билан белгиланади. Олдинги параграфда таъкидланганидек, дунёвийлик диннинг сиёсийдан ажралишини ўз ичига олади. Бинобарин, диний ташкилотларнинг ҳокимият муносабатлари билан боғлиқ жараёнларга қўлланиши дунёвийликнинг заифлашиши ёки унинг бутунлай йўқлигини ҳам аңлатиши.

Диний эркинликларни ҳимоя қилиш билан шуғулланувчи инсон ҳуқуқлари ташкилотлари ҳам диннинг ташкилий фаолиятига яна бир мисол бўла олади. Дунёда бу йўналишдаги энг нуфузли ташкилотлар International Religious Liberty Association (Халқаро Диний

Озодлик Уюшмаси) ёки шунга ўхшаш ташкилотларни диний-сиёсий муносабатларнинг ўзига хос буфер элементи сифатида кўриш мумкин.

Бешинчи параметр: диний етакчиларнинг сиёсий фаоллиги – диний ташкилотлар сиёсий фаолиятини ифодаланган, “аниқ” кўринишларидан биридир. Шундай қилиб, масалан, етакчилар даражасидаги фаолиятни диний етакчиларнинг турли сиёсий жараёнлардаги иштироки орқали кўриш мумкин.

Масалан, турли фондлар билан биргаликда Россиянинг етакчи сиёсатчилари рейтингини ҳар йили эълон қилиб боровчи “Независимая газета”га қўра, қўп йиллар давомида Алексей П Россиянинг йигирмата етакчи сиёсатчиларидан бири (!) бўлиб келган [1].

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Диний-сиёсий симбиознинг мисоли олтинчи параметр: конфессионал сиёсий партиялар фаолияти. Масалан, ҳозирги вақтда дунёда Христиан-демократик ва Халқ партиялари халқаро ташкилотига бирлашган 60 га яқин христиан-демократик партиялар мавжуд (Christian Democrat and People's Parties International). Профессор К.С.Гаджиевнинг таъкидлашича, “клерикализм ва конфессионализмнинг жамоатчилик онига ва шунга мос равишда сиёсий маданиятга кучли таъсири Фарбий Европанинг қўллина мамлакатларида турли йўналишдаги клерикал партияларнинг пайдо бўлишига олиб келди” [2]. Бундан ташқари, Германия Христиан-Демократик

Иттифоқи, Италия Христиан-Демократик партияси каби партиялар катта муваффақиятларга эришиб, ўз мамлакатларидаги энг кўп ва нуфузли сиёсий кучларга айланди. ХДИ етакчиси А.Меркел Германия канцлери этиб сайланганини айтиш кифоя. Шунга ўхшаш партиялар Лотин Америкасида ҳам фаол. Уларнинг фаолияти айниқса XX асрнинг 70-йиллари охиридан бошлаб "озодлик теологияси"нинг таъсири кучайиши фонида фаол ривожлана бошлади, Чили, Салвадор, Перу, Венесуэла, Доминикан Республикасидаги христиан демократлар ҳукмрон партиялар пайдо бўлди [3].

Дунёда кўплаб исломий партиялар ҳам анча фаол. Ихван ал муслимин ("Мусулмон биродарлари"), Ҳизбуллоҳ, Ҳамас, Ҳизб ут-Таҳрир каби сиёсий ҳаракатлар ва Ал-Жамоа ат-Такфир, Ал-Қоида каби радикал партиялар дунё сиёсий майдонида жуда муҳим рол ўйнайди. Диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш деярли барча мусулмон давлатлари конституцияларида тақиқланган бўлса-да, диний жиҳат у ёки бу шаклда таъсир этади. Мўътадил ислом позицияларига амал қилувчи сиёсий партиялар ислом давлатини барпо этишни ўзларининг сиёсий мақсади деб эълон қилмайди, "ислом кадриятлари"ни асраб-авайлашни мусулмон жамияти янада ривожланишининг ажралмас шарти сифатида тарғиб қилади. Исломий радикаллар жиҳодни ислом давлатини барпо этишнинг ягона йўли деб эълон қилсалар, "замонавий радикал исломчилар ёки исломий экстремистлар ўз рақиблирини "яқин душман" деб белгилайдилар". Асосан ғарб мамлакатларини, "жаҳон сионизми" ва "янги салб юришлари" дея номланувчи ҳаракатларни эса "узқоқдаги душман" деб билишади [4].

Бундай ҳаракатларни Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларида содир бўлган воқеликлар асосида ҳам таҳлил қилиш мумкин. Масалан, 1991 йилда тузилган "Адолат" диний ҳаракати, 1992 йилда тузилган "Одамийлик ва инсонпарварлик" ташкилоти, "Туркистон ислом ҳаракати" каби радикал диний-сиёсий ташкилотларни санаб ўтиш мумкин.

Давлат-конфессиявий муносабатлар моделини баҳолаш параметри бўлган сиёсат ва диннинг еттинчи "кесишма нуқтаси"ни диний ташкилотлар ва уларнинг раҳбарлари фаолиятини давлат томонидан молиялаштириш омили деб ҳисоблаш мумкин. Диний ташкилотлар фаолиятини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш мавжуд бўлганда, диннинг ҳокимиятга кучли қарамлиги ҳолати юзага келади, диний ташкилотлар раҳбарлари эса амалда давлат хизматчисига айланади. Давлат-конфессиявий муносабатларнинг секуляризациясининг тарихий жараёнлари динни давлатга молиявий қарамликдан чиқариш йўлидан боради. Шунинг учун диний ташкилотларнинг молиявий мустақиллиги кўрсаткичини диний сиёсат моделининг муҳим элементи деб ҳисоблаш мумкин.

Тадқиқот натижалари. Сиёсат ва дин ўртасидаги муносабатларнинг табиати кўп қиррали эканлигини таъкидлаш мумкин. Бу кўп қирралилик сиёсий ва давлат рамзларида, сиёсий мафкура ва диний йўналтирилган сиёсий партиялар фаолиятида, диний етакчиларнинг сиёсий фаолияти ва сиёсий маросимларда, сиёсий маданиятнинг мафкуравий асосларини шакллантиришда ва диний шахсларнинг ижтимоий фаолиятида намоён бўлиши мумкин. Дин сиёсий тизимнинг турли элементларида турлича намоён бўлиши мумкин, шунинг учун диний ва сиёсий симбиознинг кўп қирралилиги ҳақидаги тезис жуда асосли бўлиб, бу диний сиёсатни турли параметрлар бўйича Таҳлил қилиш учун маълум бир модель билан боғланган ҳолда ҳар томонлама баҳолаш зарурлигига олиб келади.

Фанда давлат-конфессиявий муносабатлар типологияси учун жуда кўп турли таснифлаш схемалари тўпланган. Таснифлаш учун асос сифатида қабул қилинган мезон(лар)га қараб моделларнинг ўзига хос турлари қуйидагича ажратилади: диний эркинлик даражаси, сиёсий режим, сиёсат ва диннинг институционал интеграциялашуви даражаси ва бошқалар. Натижада, Типология турли даражаларга ўзига хос хусусиятларни ифодалаши мумкин. Ушбу тадқиқотда сиёсат ва диннинг интеграциялашув даражасини акс эттирувчи учта барқарор моделга асосланган умумий таснифга: идентификация, ажратиш ва плюралистик омилларни таҳлилга Тортдик. Ижтимоий-сиёсий фанларда охириги турга нисбатан "кооператив модель" атамаси ҳам кўпроқ қўлланилади.

Давлат-конфессиявий муносабатларнинг идентификация модели сиёсат ва диннинг юқори даражада ўзаро алоқадорлиги билан тавсифланади. Идентификация турли институционал, мафкуравий ва бошқа алоқалар орқали сиёсий ҳаётда иштирок этувчи ҳукмрон давлат динининг мавжудлигини назарда тутати. Ушбу моделни яна бирлаштирувчи модель деб ҳам атайдилар, шу билан сиёсат ва дин ўртасидаги яқин алоқаларнинг моҳиятини таъкидлайди. Бирлаштирувчи модель доирасида давлат ва дин ўртасида ҳар хил турдаги иттифоқлар тузилади. Олий ҳокимият марказининг силжишига қараб, диний ташкилот-давлат бирлашмалари цезарепапизм (дин давлатга бўйсунди), папоекссаризм (давлат ҳокимияти динга бўйсунди) ва симфония (биргаликда бошқарув) шакллари камраб олади. Сиёсат ва динлар ўртасидаги бирлаштирувчи модель кўринишидаги муносабатлар теократик ва клерикал давлатларга хосдир. Диний ташкилот-давлат иттифоқлари модели ўрта асрлар Европаси, шунингдек, 1917 йилги инқилоб ва қизил империянинг ўрнатилишигача бўлган Марказий Осиё халқларига ҳам хос эди. Дин сиёсатининг бирлаштирувчи муносабатларига мисоллар бугунги кунда, масалан, Эронда, баъзи Европа мамлакатларида ҳали ҳам давлат билан диний ташкилотлар иттифоқини кузатиш мумкин. Бироқ, бирлаштирувчи моделнинг муаммолари ва хавф-хатарларини тушуниб, давлатлар сиёсий-диний иттифоқларидан узоклашадилар. Мисол тариқасида Швецияни келтириш мумкин, у ерда давлат евангелист черкови 2000 йилда давлат черкови мақомини йўқотган [5]. Худди шундай жараёнлар 2006 йилда Лютеран черкови давлатдан ажратилган Норвегияда ва 1995 йилдан кейин Черков палатаси давлат аппаратининг бир қисми бўлиши тўхтатган Финляндияда ҳам содир бўлди.

Сиёсат ва динни бирлаштириш қўламининг бошқа сепарацион (ажратиш) модели мавжуд. Ушбу шакл француз давлат-конфессиявий муносабатлар тажрибаси ва унинг ушбу масалани глобал ва Европа даражасига таъсирдан келиб чиқади. Қаттиқ ажралиш модели диний масалаларни инсон ҳаётининг соф шахсий соҳасига жойлаштиришни ва динни барча ижтимоий соҳаларидан максимал даражада сиқиб чиқаришни назарда тутати. Ажратувчи модель фанда икки шаклда маълум: французча лаицизм ва жангари совет атеизми. Ҳар иккала шаклнинг ривожланиши муайян тарихий парадигмалар ўз амалга оширилишини топган муайян давлатлар тарихи билан боғлиқ. Ажратувчи модель қуйидагилар билан тавсифланади: барча динларнинг сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларидан сиқиб чиқарилиши, барча диний бирлашмаларнинг тенглиги, мафкуравий ва молиявий қарамлик, давлат ва динлар ўртасидаги муносабатларнинг йўқлиги. Ушбу модель диний дунёқарашни шахсий ҳаёт соҳасида жойлаштириш билан тавсифланади ҳамда виждон ва дин эркинлиги диаметрал шаклларга эга бўлган: лаицизмдаги виждон эркинлигидан, атеизмдаги

деярли унинг йўқлигигача бўлган мисолларни камраб олади.

“Кооперацион модель” ажратувчи ва бирлаштирувчи шакллари ўртасидаги оралиқ модели ҳисобланади. Ушбу модель доирасида давлат ва диний бирлашмалар жамият ҳаётининг муайян соҳаларида ҳамкорликни йўлга қўяди. Давлат ва диний ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва ҳамкорлик шартномалар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Давлат ва конфессиялар ўртасидаги алоҳида муносабатлар махсус келишувларда расмий равишда ифодаланган ўзаро келишув натижаси бўлганлиги сабабли, ҳар қандай конфессия давлат билан шартнома муносабатларига киришиши ёки танлаб олиши мумкин бўлса, давлат очик ҳамкорлик сиёсатини олиб бориши мумкинлиги аён бўлади. Очик ҳамкорлик барча қонуний фаолият кўрсатаётган конфессияларнинг давлат билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш учун имкониятлар тенглигини назарда тутди, танланган ҳамкорлик эса бу имкониятларнинг нотекислигини назарда тутди.

Хулоса. Шундай қилиб, муайян мамлакатдаги давлат-конфессиявий муносабатлар моделини

тавсифлашнинг асосий параметрлари сифатида куйидагилар белгиланди: 1) дин сиёсати муносабатларининг конституциявий асослари; 2) конфессияларнинг ҳуқуқий ҳолати; 3) давлат мафкурасида диний компонентнинг мавжудлиги; 4) диний Ташкилотларнинг сиёсий фаолияти; 5) конфессияга йўналтирилган партияларнинг давлат сиёсий тизимидаги ўрни ва роли; 6) диний етакчиларнинг ҳокимият тузилмалари фаолиятидаги ваколатлари; 7) диний Ташкилотлар ва уларнинг раҳбарлари фаолиятини давлат томонидан молиялаштириш омили. Бу мезонларнинг мавжудлиги диний сиёсатнинг моҳиятини таҳлил қилиш ва давлат-конфессиявий муносабатлар моделини тавсифлаш имконини беради. Бу муносабатларнинг асосий шакллари сепарацион (ажратиш), кооперацион (ҳамкорлик) ва идентификацион (ўзлик) моделларидир. Шу билан бирга, моделлар дунёвий ёки клерикал йўналтирилган бўлиши мумкин, бу эса муносабатларнинг бир шаклини бошқасига ўтказиш тенденцияларини ва дунёвийлик ва виждон эркинлиги тамойилларини муҳим тушуниш асосида ушбу ўзгаришлар векторининг йўналиши таърифланади.

АДАБИЁТЛАР

1. 100 ведущих политиков России в 2009 году / НГ - 2010. 13 янв.; 100 ведущих политиков России в 2010 году / НГ - 2011. 12 янв.; 100 ведущих политиков России в 2011 году / НГ - 2010. 16 янв. Оценка рейтинга проводилась при участии Агентства политических и экономических коммуникаций (АПЭК).
2. Гаджиев КС. Политология. - С. 190.
3. Мезенцев С.Д. Международное христианско-демократическое движение: Теория и практика. - М.: Directmedia, 2004; Нойхауз Н. Ценности христианской демократии. - М.: Республика, 2005
4. Долгов Б.В. Политический ислам в современном мусульманском мире / [Электронный ресурс]. URL: http://www.perspektivy.info/misl/idea/politicheskiiy_islam_v_sovremennom_musulmanskom_mire_2007-9-4-40-54.htm
5. Лункин Р.Н. Шведская модель социализма. Шведское христианство приспосабливается к общественному прогрессу / НГ-Религии. 19 января 2011.

УДК: 159.923

Холлида САЛАХИДИНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: salaxidinovaxolida@gmail.com.

ТДЎТАУ доценти, псих.ф.н. Д.Қ.Араббаева тақризи асосида

THE ROLE OF SOCIAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF FINE ARTS MOTIVES IN PRESCHOOL CHILDREN.

Abstract

This article discusses the role of the social environment in the formation of fine arts motives in preschool children. The measures signed by the President of the Republic of Uzbekistan to improve the system of preschool education and the creation of conditions for the full intellectual, moral, aesthetic and physical development of preschool children are reflected in the resolutions. In addition, the author's research provides a frequency analysis of the answers to the author's questionnaire of a total of 560 subjects aged 4-7 years of preschool age.

Key words: Preschool age, children, fine arts motives, social environment, subject, creativity, creative ability.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ МОТИВОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА У ДОШКОЛЬНИКОВ.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль социальной среды в формировании мотивов изобразительного искусства у дошкольников. В постановлениях нашли отражение подписанные Президентом Республики Узбекистан меры по совершенствованию системы дошкольного образования и созданию условий для полноценного интеллектуального, нравственного, эстетического и физического развития детей дошкольного возраста. Кроме того, в авторском исследовании проведен частотный анализ ответов на авторскую анкету в общей сложности 560 испытуемых в возрасте 4-7 лет дошкольного возраста.

Ключевые слова: Дошкольный возраст, дети, мотивы изобразительного искусства, социальная среда, предмет, творчество, творческие способности.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА ТАСВИРИЙ САНЪАТ МОТИВЛАРИ ШАКЛЛАНИШИДА ИЖТИМОЙ МУХИТНИНГ АҲАМИЯТИ.

Аннотация

Ушбу мақолада мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланишида ижтимоий муҳитнинг аҳамияти ёритилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган мактабгача таълим тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги чора-тадбирлар ва қарорларда кўрсатилган мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий эстетик ва жисмоний ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш тўғрисида фикр юритилади. Бундан ташқари муаллиф томонидан олиб борилаётган илмий тадқиқот ишида мактабгача ёшдаги 4-7 ёшли, жами 560 нафар синалувчиларнинг муаллифлик саволномаси жавобларининг таҳлили берилган.

Калит сўзлар: Мактабгача ёш, болалар, тасвирий санъат мотивлари, ижтимоий муҳит, синалувчи, ижод, ижодий қобилият.

Кирши. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев мактабгача таълимда болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантиришдаги стратегиясини илгари суриб 2017 йилнинг 30 сентябрь куни мактабгача таълим вазирлигини ташкил этиш тўғрисидаги фармонга имзо чекди. Бундан ташқари мактабгача таълим тизимини такомиллаштириш мақсадида 2016 йил 29-декабрь куни “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ҳамда 2019 йил 9-майда эса “Мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги қарори қабул қилинди. Президент қарорига кўра, Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини “мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий эстетик ва жисмоний ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш” бандида назарда тутилган хусусиятлар мавзуйимизнинг долзарблигини ташкил этади. Маълумки, тасвирий санъат машғулоти болаларни эстетик тарбиялашга хизмат қилади. [1]

Ҳозирги замон психологиясида эса мактабгача ёш даври асосий давр сифатида таснифланади. Мотив муаммоси эса жаҳон психологиясида турли-туман нуктаи назардан ёндошиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Чет эл психологияси намёндаларидан К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Мясищев, П.Н.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев, А.Адлер, К.Юнг, Хорни, Фромм, К.Левин, З.Фрейд, Е.П.Ильин, Ўзбек олимларидан Э.Ғ.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Б.Р.Қодиоров, Х.А.Рухиева, А.И.Расуловлар инсоннинг ҳулқ-атворини ҳаракатлантириувчи кучи сифатида намён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида намён бўлишини аниқлаган.

Лекин мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланишининг психологик жиҳатлари ҳалигача бирор марта тадқиқ этилмаган.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кун психология муаммолари орасида етакчи ва интенсив равишда ўрганилаётганлардан бири иктидор ва ижодкорлик муаммосидир. Ижодкор шахсни мақсадли

ривожлантириш ғоялари жаҳоннинг кўплаб олимлари томонидан илгари сурилган. Ижодий жараён ва ижоднинг психологик жиҳатлари Б.Г.Ананьев, Р.Арнхейм, Д.Б.Богоявленский, М.А.Воллач, Ж.С.Виготский, Ж.Гилфорд, В.Н.Жружинин, Н.Каган, А.Ю. Казирев, А.Н.Леонтьев, А.Н.Лук, А.Маслоу, С.Медник, Я.А.Паномарев, К.Рожерс, И.М.Росета, С.Л.Рубинштейн, Р.Стенберг, Э.П.Торренс, В.С. Юркевич ва бошқаларнинг асарларида ёритилган.

Россияда илмий психологияни ривожлантиришга К.Д.Ушинский, Н.Ф.Каптерев, И.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. К.Д.Ушинскийнинг “Инсон тарбия предмети”, Н.Ф.Каптеревнинг “Педагогик психология”, И.А. Сикорскийнинг “Бола руҳи”, А.П.Начаевнинг “Хозирги замон экспериментал психологияси ва унинг мактаб таълимига муносабати”, А.Ф.Лазурскийнинг “Мактаб ўқувчисининг тавсифи”, П.Ф.Лесгафтининг “Оилада бола тарбияси ва унинг аҳамияти”, К.Ельницкийнинг “Қизлар тавсифи” асарлари психологик илмий тадқиқотларни жадаллаштиришга хизмат қилди. [2]

Юқорида айtilган асарларда ҳар хил қарашларга хайрихоҳлик, ижтимоий муҳитнинг аҳамиятига эътиборсизлик кўзга ташланади. Уларда инсоннинг ижтимоий мавжудлиги тан олиниб, унга илмий-назарий нуқтаи назардан ёндошилса-да, лекин инсондаги психологик, физиологик ва биологик жиҳатлар, таркибий қисмлар табақаланмайдиган, ташқи муҳит бош омил деб тушунирилади.

Тадқиқот методологияси. Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли-туман нуқтаи назардан ёндошиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизда илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Рус ва собиқ шўро психологияси намоёндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Миясищев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. [2]

Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини топади. [7]Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга оширади.

Мотивациянинг асосий турлари экстренсив, интринсив, ички, ташқи, ижобий, салбий.

Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўчанивчи мотивлар: дунёқарашга тааллуқли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар; ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, шахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар; жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар; борлиқ гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.

2. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар: кенг қамровли ижтимоий мотивлар (Ватанпарварлик, фидоийлик, альтуристлик); гуруҳий, жамоавий, ҳудудий, умумбашарий мотивлар; фаолият тузилиши, моҳияти ва тузимига йўналтирилган процессуал мотивлар; фаолият маҳсулини баҳолашга,

мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.

3. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар: ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар; касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар; ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.

4. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар: доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар; қисқа муддатли, бир лаҳзали, бир зумлик ва сонияли мотивлар; узоқ муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.

5. Вужудга келиши, келиш суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар: кучли, қудратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар; пайдо бўлиши, келиши ўрта суръатли мотивлар; юзага келиши, келиши заиф, бўш, кучсиз, бекарор мотивлар.

Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик, маънавий таъсир этиш муносабатини ўзида акс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита бажариш негизи ҳисобланган фаолият орқали намоён бўлади. Мотивлашган тизимнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафақат фаолиятнинг аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолиятнинг кейинги истиқбол ривожига ўқишнинг бошқа соҳалар билан қоришиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолиятнинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарорлашуви, ривожланиш (такмиллашув)га йўналганлиги ҳам фаолиятнинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш жараёни, шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолиятнинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади. Э.Гозиев фикрича мазкур таъсирнинг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивларнинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёжларни ичдан қайта қўришда ҳулқ-атвор қондалари, мезонлари ёрдами билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан муносабати кабиларда ўзгаришлар содир бўлади. [2]

А.Н. Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида мутаносиблик (мослик) вужудга келса, демак шундагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Бу муаммо янги эмас. Бироқ, “таълимни авторитар-догматик моделдан шахсга йўналтирилган моделга қайта йўналтириш боланинг шахсий имкониятларини рўёбга чиқаришни таъминлайдиган таълим технологияларини яратиш зарурлигига олиб келади”. Таълимнинг устивор вазифаси шахснинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш ва уни амалга ошириш учун шароит яратишдир. [3]

Таҳлил ва натижалар. Диссертация мавзуси юзасидан эксперимент ишлари олиб борилаётгани сабабли, жами натижалари умумлаштирилган 560 нафар 4-7 ёшли болаларнинг натижалари асосида тадқиқот ишмизни ёритиб ўтамыз.

Тадқиқотда жами 560 нафар синалувчи иштирок этган бўлиб, шундан 326 нафари 58,2%и ўғил болаларни, 234 нафари 41,8% киз болаларни ташкил этди. Синалувчиларимизнинг ёш кўрсаткичлари эса 4 ёш 5 нафар ,9%, 5 ёш 99 нафар 17,7%, 6 ёш 200 нафар 35,7%, 7 ёш 256 нафар 45,7%ни ташкил этди.

Болалар учун 6 та саволдан иборат махсус интервью усулида саволнома тузиб, шундан 3 та савол жавобини тадқиқотимизнинг аҳамиятини ошириш учун илмий тадқиқот ишимизга киритдик. 1-Сенга расм чизиш ёқадими, 2-Сенга ким билан расм чизиш ёқади, 3-Сенга қаерда расм чизиш ёқади саволларини жавобларини ҳам тадқиқотга киритдик.

1-Сенга расм чизиш ёқадими саволимизга жами 560 нафар синалувчиларимизнинг 552 нафари 98,6%и ҳа жавобини, 8 нафар 1,4%и йўқ деб жавоб беришди.

Шундай қилиб, 1-саволимизга йўқ деб жавоб берган болалардан бошқа саволларга жавоб олмадик улар 8 нафар 1,4% ни ташкил қилди. Қолган 552 нафар боладан 78 нафар 13,9% дадам билан, 148 нафар 26,4 % онам билан, 38 нафар 6,8% акам билан, 63 нафар 11,3% опам билан, 13 нафар 2,3% укам билан, 16 нафар 2,9% синглим билан, 133 нафар 23,8 % дўстим билан (дўстларини исмларини айтишган), 27 нафар 4,8% ўзим ёлғиз, 28 нафар 5,0% боғча опам билан, 8 нафар 1,4% бувим билан жавобларини танлашган.

Ушбу саволимизга 560 нафар синалувчиларимизнинг юқоридаги 1-саволга йўқ деб жавоб берганларидан жавоб олмадик. Улар 8 нафар 1,4% ташкил қилади. 230 нафар 41,1% синалувчиларимиз эса уйда расм чизиш ёқади, 305 нафар 54,5% синалувчиларимиз боғчада расм чизиш ёқади жавобини танлашган бўлса, 17 нафар синалувчиларимиз ҳамма жойда жавобларини танлашган. Саволномамизда асли бундай жавоб варианты йўқ эди. 3-саволни шунчаки бўш қолдирган эдик.

Синалувчиларимизнинг жавоб вариантини танлаган ҳар бирига “нима учун” саволлари билан мурожаат этганимизда уйда ёки боғчасида расм чизиш анжомлари (рангли қаламлар, қоғозлар) кўп эканлиги билан изоҳлашди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шунини айтишимиз мумкинки, мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивлари шаклланишида ижтимоий муҳитнинг ўрни жуда аҳамиятли. 148 нафар синалувчимиз онаси билан расм чизишни ёқтиришини таъкидлаган. Расм чизиш бу – ижодий жараён. Ижодий жараёнда эса ижодкорлар шаклланади. Бугунги жамият эса ижодкор шахсларга муҳтож. Бу эса оналаримиз зиммасига қўшимча катта маъсулият юклайди. Хаттоки, жамиятдаги ижодкорликни ривожлантиришда ҳам аёлларимизнинг ўрни салмоқли эканлигини кўрсатди. Бу эса жамиятимиз

оналари зиммасига қўшимча маъсулият юклайди. Синалувчиларимизнинг яна катта қисми, яъни 133 нафари дўстим билан жавобларини танлашган. Бу эса жамиятимиз илм-фани ҳамкорликда шаклланишида замин бўлиб хизмат қилишига умид қиламиз. Фақат 28 нафар синалувчигина боғча опам билан деган жавобини танлаган. Бу эса мактабгача таълим тизимига ёндашувни ўзгартириш кераклигини кўрсатмоқда. [5]

Ижод – бу бадиий ифодалаш шакли бўлиб, бола шахсининг ривожланиши ва болалик тажрибасида муҳим омил ҳисобланади. Турли шакллардаги ўз тасаввур ва ижодларини ривожлантириш имкониятларига эга бўлган болалар миллий маънавий мерос ва маданиятни ҳурмат қилишга ўрганадилар. Бола ўз ҳиссиётларини мусика, театр, тасвирий санъат ва бошқалар орқали ифодалашни ўзлаштиради. Рассомлик соҳасида Рафаэль Сантининг ижодий қобилияти саккиз ёшида, Микеланджелода ўн уч ёшда, И.Е.Репин билан В.А.Серовда тўрт ёшда, В.И.Суриковда олти ёшда кўрина бошлаган. Игорь Грабарь ўзи ҳақида: “Рассомликка неча ёшда ҳавас қўйганлигимни эслай олмайман, аммо расм солмаган вақтимни хотирлай олмайман”,– дейди. Олимлар ижодга табиий ва ижтимоий оламни билиш ва ўзгартириш бўйича инсоннинг юксак даражаси сифатида қарайдилар. Ижодий фаолият жараёнида инсоннинг ўзи ҳам ўзгариши жуда муҳим (фикрлашнинг шакл ва усуллари, шахсий сифатлари, у ижодий шахсга айланиши) ҳисобланади. Биз катталар, болаларда тасвирий фаолият билан шуғулланишлари (ўзини эркин ҳис қилишига қўмаклашиш, уларнинг ижодий ишларини қўллаб қувватлаш, керакли жойда ёрдам бериш)га психологик муҳит яратиш орқали болаларда ижодкорликка бўлган мотивацияни ривожлантиришимиз лозим. Чизиш – бу бола учун жиддий ва мураккаб иш. Бошқа фаолият турлари билан таққослаганда расм чизишнинг маълум бир афзаллиги шундаки, ушбу ижод тури кўплаб аклий функцияларнинг мувофиқлаштирилган иштирокини талаб қилади. Болаларга тез ўзлаштирилган билимларни ёдга солиш, дунёнинг тобора мураккаблашиб бораётган ғояси моделини шакллантириш ва тузатиш учун ёрдам беради. Шунинг учун кўплаб психолог олимлар фикрига кўра бола нутқ билан бир қаторда расм чизиши керак. Олим Л.С.Вьготский бежизга расмни “график нутк” деб атамаган. Болалар расм чизиш орқали ўзларини англаб, дунё ҳақидаги билимларини акс эттирадилар[5].

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2017-йил 20-сентябрь БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган тутки. “Халқ сўзи”, 2017- йил 23- сентябрь №192.
2. Э.Ғозиев. Умумий психология.Психология мутахассислари учун дарслик. Тошкент 2010- й. 209 б.
3. Маслова В.И. Психологические условия развития творческого потенциала одаренных детей дошкольного возраста. (19.00.07 – педагогическая психология) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Нижний Новгород, 2003.
4. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. – Т.: “Ношир”, 2010.
5. Х.Рухиева, Х.Салахидинова. “Мактабгача ёшдаги болаларда тасвирий санъат мотивларини шаклланишининг психологик жиҳатлари” “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2021- yil. Maxsus son.47-50 б.
6. Haliljonovna S.H. “Psychological aspects of the formation of fine art motives in preschool children” European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Volume 8 Number 4, 2020 Part II. 169-173 p.
7. Holida Salahidinova “Motivation problem in preschool children” “Results of modern scientific research and development” conference. 147-150 p.

Sevara SUVONOVA,
NavDPI o'qituvchisi
E-mail:sevarasuvonova96@gmail.com

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.d. D.H.Narziqulova taqrizi asosida

YOSHLARDA TOLERANTLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING BUGUNGI KUNDAGI IJTIMOIIY AHAMIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada muallif insoniy qadriyatlardan biri sanalgan tolerantlik tushunchasining mohiyati, ushbu tushunchaning mazmunini o'sib ulg'ayotgan yosh avlod ongiga singdirish, tarbiya jarayonidagi o'rni va ahamiyatini ilmiy tadqiqot darajasiga aylantirilganligi ko'rib chiqilmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish uchun ijtimoiy pedagogic xususiyatlar va ijtimoiylashuv omillari asosida ta'sir etishning funksional-tarkibiy tamoyillari tavsiya etadi.

Kalit so'zlar: Insoniy qadriyat, tolerantlik, oila, YUNESKO, BMT, diniy marosim, Harakatlar strategiyasi, tolerantlikning afzallik va kamchiliklari, multikulturalizm

СОВРЕМЕННОЕ СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ХАРАКТЕРИСТИК ТОЛЕРАНТНОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает сущность понятия толерантность, являющегося одной из общечеловеческих ценностей, внедрение содержания этого понятия в сознание подрастающего поколения, роль и значение воспитания в образовательном процессе. Для решения этих задач рекомендуются функционально-структурные принципы воздействия на основе социально-педагогических особенностей и факторов социализации.

Ключевые слова: Человеческие ценности, толерантность, семья, ЮНЕСКО, ООН, религиозный обряд, Стратегия действий, преимущества и недостатки толерантности, мультикультурализм.

TODAY'S SOCIAL SIGNIFICANCE OF FORMING THE CHARACTERISTICS OF TOLERANCE IN YOUTH

Annotation

In this article the author considers the essence of the concept of tolerance, which is one of the human values, the inculcation of the content of this concept in the minds of the younger generation, the role and importance of education in the educational process. To solve these problems, the functional-structural principles of influence on the basis of social pedagogical features and factors of socialization are recommended.

Key words: Human values, tolerance, family, UNESCO, UN, religious ceremony, Strategy of action, advantages and disadvantages of tolerance, multiculturalism

Kirish. Insoniyat tarixida o'zgaras an'analar bo'ladiki, ushbu an'analar bizga avloddan avlodga berilib, taraqqiy etadi, yillar davomida sayqallanadi. Insonni komillika yetaklovchi va uning taraqqiyotini belgilab beruvchi omillarni biz insoniy qadriyatlar deb atashimiz mumkin. Insoniy qadriyatlarga esa: altruizm, saxovatpeshalik, simpatiya, empatiya, mehr-muruvvat, o'zaro hurmat, inonparvarlik, tolerantlik, vatanparvarlik kabi tushunchalar bilan ifodalash mumkin. Ushbu tushunchalar bir-biriga uzviy bog'langan bo'lib, kezi kelganda bir-birini o'rini to'ldiradi. Insoniy qadriyatlardan bugungi kundagi dolzarb bo'lgan kelayotgan tushunchalardan biri - tolerantlik ya'ni, bag'rikenglikdir.

O'zbek xalqining azaliy urf-odatlarida, kundalik turmush tarzida va odob-axloqida juda keng o'rin olgan tolerantlik tushunchalari va uning unsurlari bizga axloq va odob me'yorlari sifatida meros qoldirilgan. Tolerant kabi unsurlarga ega bo'lgan inson shaxsiy kamolotining yuqori mavqeyiga erishgan inson sifatida qadrlangan. Qo'li ochiqlik, samimiylik, boshqalarning ko'nglini olishga sayi-harakat qilish, mehmondo'stlik, bag'rikenglik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, sabrli bo'lish, o'zgani anglash, shukr qilish, dardlashish, dildan suhbat qurish, shu bilan birga boshqa madaniyatlarni hurmatlash, ularning merosini avaylash, birgalikda tinchlik va osudalikda yashash ko'nikmalarini bilish va ularga e'tibor bilan qarash, tinch

yashash tarzini qadrlash har vaqt xalqimizning azaliy qadriyatlaridan bo'lib kelgan.

Mulohaza. Yuqorida o'zbek xalqiga xos bo'lgan tolerantlik tushunchasining mazmuni haqida fikr yutirildi. Dunyo millatlarida tolerantlik tushunchasi bir xil emas, bu xalqlarning tarixiy tajribasiga bog'liq. Tolerantlik so'zining lingvistik tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, tolerantlik tushunchasi dunyo hamjamiyatida ham ishlatilgan ibora hisoblanib, talqin etilishi turlichadir:

Ingliz tilida - tolerantlik "insonni yoki biror narsani noroziliksiz idrok etishgatayyorligi va qobiliyati"ni anglatadi.

Fransuz tilida - tolerantlik "boshqalarning erkinligi, uning fikrlash tarzi, xulq-atvori, siyosiy va diniy qarashlariga hurmat" degan ma'noni anglatadi.

Xitoy tilida - tolerantlik "boshqalarga nisbatan saxovat ko'rsatishga ruxsat berish, ijozat berish"ni anglatadi.

Arab tilida - tolerantlik "kechirimli bo'lish, murosaga kelish, yumshoqlik, yon berish, rahm-shafqat, xayrixohlik, sabr-toqat, boshqalarga nisbatan moyillik" ko'rsatishni anglatadi.

Fors tilida - tolerantlik "sabr-toqat, chidamlilik, yarashishga tayyorlik" ko'rsatishni anglatadi.

Rus tilida - o'xshash ma'noga ega ikkita so'z bor - tolerantlik va bag'rikenglik.

"Tolerantlik" atamasi odatda tibbiyotda, gumanitar fanlarda qo'llaniladi va "uningta'siriga sezgirlikning pasayishi

natijasida har qanday noxush omilga javob yo'qligiyoki zaiflashishi" degan ma'noni anglatadi. Kundalik nutqda ishlatiladigan "bag'rikenglik" so'zi biron-bir narsaga yoki kimsagashu jumladan, masalan o'zga g'ayridin vakilariga, o'zga mamlakat fuqarosiga nisbatan bag'rikeng munosabatni anglatadi. Bu sifat nafaqat individual kishiga, balki ijtimoiy guruhga va umuman jamiyatga ham xos bo'lishi mumkin. Rossiyalik tadqiqotchi V.M. Sokolovning ta'kidlashicha "Tolerantlik" va "sabr-toqat" tushunchalarini farqlash kerak. "Sabr-toqat" - bu shaxs (ijtimoiy qatamlar, guruhlari) tomonidan unga mos bo'lmagan ijtimoiy, ma'naviy va boshqa ta'sirlarni idrok etish darajasi, psixologik chegarasi bo'lib, u psixologik va irodaviy barqarorligini yo'qotadiva oldindan aytib bo'lmaydigan harakatlarni keltirib chiqaradi"

Dunyo hamjamiyatida xalqaro tolerantlikni ta'minlash maqsadida 1995 yil 16 noyabr Parijdagi YUNESKO konferensiyasining 28 sessiyasida "Bag'rikenglik tamoyillari" deklaratsiyasi qabul qilingan. Mana 27 yildirki, ushbu tamoyillar asosida dunyo xalqlari bir-biriga o'zaro hurmat asosida yashab kelishmoqda. Shuningdek, BMT tomonidan 2003 yil dunyo miqyosida xalqaro tolerantlik yili deb e'lon qilingan. Xususan, yurtimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilishmoqda.

Yurtboshimiz tomonidan ilgari surilgan "Harakatlar strategiyasi"ning 5 yo'nalishi 5.1 qismiga asosan millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik, tolerantlikni tushunchalari haqida yoritadi. Ushbu strategiya mohiyatini singdirishning bag'rikengligini singdirishning samarali yo'li bu - ta'lim-tarbiyadir. Buni esa yosh avlod ongidan boshlash, din tushunchalari, xalqaro totuvlik, o'zaro hurmat tamoyillarini singdirish kabi g'oyalarni qamrab olishi darkor.

Metodlar. Diniy marosim va urf-odatlar mazmunini to'g'ri anglash, ularning qaysi birlari odat, qaysilari farz ekanligini bilish, amri ma'ruf, mavjud aqidalar, motam marosimlari bilan bog'liq an'analarni o'tkazishga qo'yiladigan sog'lom islom talablarini qabul qilish, umuman islom diniga bo'lgan munosabatni dunyoviylik asosida talqin qilish kabi masalalar ham oiladan tashqarida maktab va mahalla tizimi orqali o'smir yoshdagi bolalar ongida shakllantirilishi lozim. Sababi, dunyoda bo'layotgan o'zgarishlar, millatchilikning avj olishi, diniy tushunchalarning noto'g'ri talqin etilishi va shu kabilar o'sayotgan yosh avlod ongiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir o'tkaza oladi. Chunki bugungi davr sivilizatsiyasi rivojlangan axborot kommunikatsiyasiga ega bo'lib, yoshlarni o'ziga ohangrabodek chorlab bormoqda. Ana shu jihatlarini e'tiborga olgan holda, yoshlar tafakkurini dunyoviylik va tolerantlik asosiga qurish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda. Ushbu jihatlariga e'tibor berishni oiladan boshlash darkor. Sababi, oila-jamiyatning ilk bo'g'inidir [3].

Ma'lumki, shaxsning qadri uning jamiyatda tutgan o'rni bilan belgilanib, ko'p jihatdan uning tarbiyasiga bog'liq bo'ladi, tabiiyki, bolaning ilk tarbiyachisi ota-ona hisoblanadi. Bolalarni oila muhitida tarbiyalash davomida ularga hayot to'g'risida, yaxshi va yomon xulqlar, odamlarning jamiyat oldidagi burchlari haqidagi dastlabki tasavvurlarni berishi lozim. Bolalarning oiladagi an'ana va mavjud ijobiy odatlarni o'zlashtirishi hamda asta-sekinlik bilan hayot tajribalarini orttirishi tarbiyada beqiyos ahamiyatga ega. Xususan, ulug' hakim Abu Ali ibn Sino yosh bolani yaxshi axloqli, jismoniy sog'lom bo'lishi uchun tarbiya jarayonida shaxsiy namuna bo'lish usuli g'oyat katta ahamiyatga ega ekanligini qayta-qayta uqtirib o'tganlar. Ilk tarbiyachilar ta'limga yo'naltirish orqali tarbiyalanayotgan shaxsni ilm sohalarini zabt etib, yuksak cho'qqilar sari harakatlanadi. Bunda oilaviy tarbiyaning o'rni va ahamiyatini alohida e'tibor berish darkor. Inson kamoloti oilada boshlanar ekan, ota-ona unga oyna misoli o'rnatib bo'ladi. Sababi, har qanday o'rgatilgan tarbiya zamiri ota-onaning oilada ko'rsatayotgan odatlari timsolida paydo bo'ladi. Jumladan,

yoshlarning tolerantligini shakllantirishda oila, maktab va mahallada hamkorligiga o'zbek millatining o'ziga xos milliy qadriyatlarini asosida hamda maxsus dasturlar asosida tashkillashtirilishi juda katta pedagogik samaralar asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Natija. Tolerantlikka amal qilish va uni ko'rsata olish - odamlarning o'ziga xos qarashlari, fikrlari, tashqi ko'rinishlari, manfaatlari, madaniyati, irqi, millati, tili, urf va odatlari, axloq-odobi, o'zini tutishi, qadriyatlarini turlicha ekanligini bilish va uni tan olishdir. Shu bois ham tolerantlik faqat bir odam shaxsiyatiga bog'liq xususiyat bo'lmay, balki ijtimoiy fazilat, barcha fuqarolarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi, ularni o'zaro tinchlik va totuvlikda yashashga o'rgatuvchi, odamlar orasidagi ziddiyatlarni yumshatib, ularni murosas qilishga undovchi fazilatlar majmuidan iboratdir. [2]

O'sib kelayotgan yosh avlod ongida tolerantligini shakllantirishda quyidagi tarbiyaviy vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

oiladagi tolerantlik - oila a'zolariga nisbatan o'zaro hurmat, har bir oilaning o'ziga xos an'analarni hurmat qilish, bolalar tafakkuriga singdirish, ularning tolerantligini kuchaytirish va takomillashtirish;

shaxsiy va jamiyatdagi tolerantlik- jamiyatda yuza berayotgan o'zgarishlar va belgilab qo'yilgan huquq va majburiyatlarni to'liq anglash, keng va amaliy misollar bilan tushuntirish;

atoqli kishilar, allomalar, badiiy asarlar va milliy kinofilmlar, asar qahramonlari hayotidan olingan dalillar orqali tolerantlik g'oyalarini targ'ib qilish;

o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari: afsona, rivoyat, hikoyalardagi qahramonlarning bag'rikenglik, xalqsevarlik tushunchalarini singdirish, folklorshunoslik namunalari bilan yaqindan tanishtirish;

islom dini, uning islomiy fazilatlarini, din oldidagi farzlar, hadislarda yoritiladigan asosiy mavzular mohiyatini bugungi kunga moslagan holda tushuntirish;

boshqa dinlar tarixi bo'yicha nazariy faktlar bilan tanishtirish, o'zga din vakillariga nisbatan yoshlarda tolerantlik bo'yicha fikrlarni tushuntirish va targ'ib qilish;

ota-onalarning tolerantlik borasidagi bilim va malakalarini kuchaytirish, ular uchun mahallada maxsus seminar-treninglar tashkil qilish.

Yoshlar tolerantligini shakllantirishda diniy omil, din va davlat munosabatlarini to'g'ri va mutanosib anglatishni nazarda tutadi, shuningdek, sof diniy aqidalar tarkibidagi insonparvarlik omillarini o'z mazmuniga qamrab oladi.

Diniy aqidaparastlikning qoralanishi va inkor etilishi yuqoridagi ko'rsatilgan ikki jihat: din va davlat munosabatlarini va sof diniy aqidalar nuqtai nazaridan ham zamonaviy talabga javob berishini yoshlarga kengroq tushuntirish lozim. [4]

Har qanday bag'rikenglikni biz shu zahotiy oqozga g'oyalar uchun xizmat qiladi deya olmaymiz. Tolerantlik tushunchasi umumiy qabul qilingan va belgilangan tushunchalarni hisobga olmagan holda, odamlar tomonidan turli yo'llar bilan talqin qilinishi va ishlatilishi mumkin. Tolerantlikning dunyoda tan olingan psixologiyasida uni ikki jihatini ya'ni, ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatib o'tadi. [1]

Tolerantlikning afzalliklari:

insonparvar bo'lishga yordam beradi;

boshqa odamlar bilan samarali muloqot orqali qo'rquvni yengishga o'rgatadi;

odamlarning turli xil odatlari, xarakteri, dunyoqarashi va turmush tarzi bilan to'g'ri tushunishni rivojlantiradi;

tajriba va bilimlarni uzatish orqali shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishga hissa qo'shadi, bu shaxslar va umuman millatlar o'rtasida o'zaro ta'sir o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Tolerantlikning kamchiliklari:

yaxshi niyat bilan qoplangan odamlarning ongiga bardoshlik manipulyatsiyasi (Manipulyatsiya-bu sizning xohishingiz va manfaatlaringsizga zid ravishda kerakli harakatlarni amalga oshirish uchun har qanday shaxsni, har kimni ta'kidlashingiz mumkin bo'lgan yashirin psixologik texnikadir) qilish ko'rinishida;

haqiqiy bag'rikenglik va qul sabr-toqati o'rtasidagi nozik chiziqli shaxsning zarariga nisbatan ishlatish;

haqiqiy tushunchalar va qadriyatlarni soxta, ijtimoiy texnologiyalar orqali almashtirish;

ba'zilarining bag'rikengligidan noto'g'ri foydalanish.

Tolerantlik bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va uni yanada kuchaytiradigan yana bir jihat - bu multikulturalizm. Ushbu konsepsiya odatda turli xil madaniyat sub'ektlarining (davlat va jamoat) turli xil madaniyatlarini teng ravishda rivojlantirishga, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida aholining turli guruhlari kamsitilishini yengishga, ish bilantaminlash va ta'lim olishda teng imkoniyatlarni ta'minlashga, kerakli ijtimoiy mavqega erishish va boshqalarni o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, multikulturalizm birmamlakatda turli madaniyatlar va guruhlarning birgalikda yashashini targ'ib qilishni anglatadi.

Xulosa. Bugungi kunda yurtimiz aholisi dunyoning turli qit'alarida yashab kelmoqdalar. Yashash davomida yuzaga keluvchi millatchilik, kamsitishlarning bo'lishi tolerantlik g'oyalari qanchalik holatda ekanligidan dalolatdir. Yurtimizdan xorijga boruvchi migrantlar huquqiy erkinligi va

yashash uchun to'liq ish faoliyati olib borish uchun barcha sharoitlarni ta'minlash asosida shartnoma yo'li bilan jo'natilmoqda. Lekin guruch kurmaksiz bo'lmaydi. Ushbu tushunchalarni to'liq anglay olmaslik oqibatida ko'plab fuqarolar xorijda yashash va ish faoliyatida olib borishda bir qancha qiyinchiliklarga duch kelayotganligi yoxud aldanib qolganligi bugungi jamiyatimizning asosiy muammolariga aylanmoqda. Inson jamiyatining a'zosi bo'lar ekan, ya'ni fuqarolik shaxsi paydo bo'lishi bilan konstitutsiyaviy huquq va burchlari ham takomillashadi.

Bular: tibbiy xizmatdan foydalanish, bepul bilim olish, o'qish tilini tanlash, vijdon erkinligi, saylash, saylanish, voyaga yetgunga qadar ota-ona qaramog'ida bo'lish, erkin kasb tanlash va h.k. Inson qanchalik o'sib rivojlansa, uning shunchalik jamiyatdagi o'rni ham ko'payib boradi. Jamiyatda o'z o'rnini topish uchun ijtimoiylashuv omillari ta'sir jarayoni yaxshi taraqqiy etgan bo'lishi lozim. Shaxsning ijtimoiylashuv omillaridan biri bo'lgan hamda bugungi kunda eng muhim deya e'tirof etilayotgan oilaning mavqeyini yuksaltirish, oilada o'sib kelayotgan yosh avlodni qadimiy an'analar va zamonaviy texnologiyalar asosida tarbiyalash shuningdek, yoshlarda tolerantlikni shakllantirish o'ziga xos pedagogik jarayon bo'lib, unda nafaqat oilaning o'zi, oila a'zolarining sayi-harakatlari, balki ijtimoiy-pedagogik institutlardan bo'lgan maktab ta'limi va mahalla ta'limi kabi tizimlar ham faol ishtirok etsagina samarali natija beradi.

ADABIYOTLAR

1. Соколов В.М. (2003), Толерантность: состояние и тенденции / Социологические исследования (СОЦИС) : Ежемесячный научный и общественно-политический журнал . – 08/2003 . – N8 . – с.54-63 . - Толерантность является ключевым духовно-нравственным принципом гражданского общества .
2. “Глобал ҳамкорлик – барқарор ривожланиш шарт ва қафолати” Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. 285-288b.
3. Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi. YuNESKO vakolatxonasi nashri. Nashr uchun mas'ullar: A.Saidov. K.Jo'rayev.- T.: 1999.
4. Abdullajonov O. Diniy aqidaparastlikning kelib chiqishi, mohiyati va O'zbekistonga kirib kelishi. T.: Akademiya, 2000.

Akbarjon TANIBERDIYEV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: akbargdu@mail.ru

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.E.Toshtemirovning taqrizi asosida

USE OF MODERN INFORMATION AND METHODOLOGICAL SUPPORT AND TECHNICAL TOOLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Аннотация

The article provides information about the content, content and technical means necessary for the use of modern information and methodological support in the educational process. The issues of the development of modern information and methodological support in the sciences and the use of their capabilities are covered. Educational resources, organized on the basis of modern information and methodological support, perform such tasks as informing students, giving lectures, providing assignments for practical exercises, and self-control.

Key words: Educational process, information and communication technologies, information and methodological support, expert teaching systems, educational data storage, educational knowledge storage, distance learning, educational resource.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье представлена информация о содержании, содержательно-технических средствах, необходимых для использования современного информационно-методического обеспечения в образовательном процессе. Освещаются вопросы развития современного информационно-методического обеспечения в науках и использования их возможностей. Образовательные ресурсы, организованные на основе современного информационно-методического обеспечения, выполняют такие задачи, как информирование студентов, чтение лекций, предоставление заданий для практических занятий, самоконтроль.

Ключевые слова: Учебный процесс, информационно-коммуникационные технологии, информационно-методическое обеспечение, экспертные обучающие системы, учебное хранилище данных, учебное хранилище знаний, дистанционное обучение, образовательный ресурс.

O'QUV JARAYONIDA ZAMONAVIY AXBOROT-METODIK TA'MINOT VA TEXNIK VOSITALARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Maqolada o'quv jarayonida zamonaviy axborot-metodik ta'minotning mazmuni, tarkibi va ulardan foydalanish uchun kerakli texnik vositalar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Fanlar bo'yicha zamonaviy axborot-metodik ta'minotni ishlab chiqish va ularning imkoniyatlaridan foydalanish masalalari yoritilgan. Zamonaviy axborot-metodik ta'minot asosida tashkil etilgan ta'lim resurslari talabalarga axborot berish, ma'ruzalarni bayon qilish, amaliy mashg'ulotlarga mo'ljallangan vazifalarni taqdim etish, o'z-o'zini nazorat qilish kabi vazifalarni bajaradi.

Kalit so'zlar: O'quv jarayoni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborot-metodik ta'minot, ekspertli o'qitish tizimlari, o'quv ma'lumotlar ombori, bilimlarning o'quv ombori, masofali o'qitish, ta'lim resursi.

Kirish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fan va ijtimoiy taraqqiyotning asosi sifatida rivojlanishi, shuningdek, bo'lajak mutaxassislarning intellektual takomillashishiga yo'naltirilgan istiqboldagi innovatsion texnologiyalarning shakllanishini belgilovchi yangi ta'lim vositalari sifatida xarakterlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'quv jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va zamonaviy axborot-metodik ta'minotdan foydalanish bo'yicha tadqiqotlar A.A.Abduqodirov, M.M.Aripov, U.Sh.Begimqulov, F.M.Zakirova, M.Lutfillayev, N.A.Muslimov, M.E.Mamarajabov, N.I.Taylaqov, D.E.Toshtemirov, U.Yuldashevlar tomonidan amalga oshirilgan. Shuningdek, L.I.Antsiferov, E.A.Edmonds, V.A.Izvozchikov, I.V.Robert, V.V.Laptev, A.V.Smirnov va boshqa xorijiy olimlar tomonidan ta'limni axborotlashtirish vositalarini yaratish va ulardan foydalanishning nazariy asoslari, axborot-dinamik o'rgatuvchi muhitni o'qituvchilarning axborot madaniyatini rivojlantiruvchi omil sifatida tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlari asosida tashkil etilgan axborot-metodik ta'minot, ta'lim tizimining rivojlanishiga, shu bilan birga, uning asosiy vositasi hisoblanib, ta'limning tashkiliy-uslubiy va me'yoriy-huquqiy bazasining rivojlanishiga, ta'lim oluvchilar va pedagoglarni mutlaqo yangi o'quv-metodik vositalar bilan ta'minlashga, pedagogik tadqiqotlarni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy axborot-metodik ta'minotning asosida tashkil etilgan axborot resurslar masofali o'qitish amalga oshiriladigan ta'lim muassasalari o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish, uning tuzilmalari, moliyaviy-xo'jalik ishlarini yuritish, o'quv reja va dasturlar, o'quv materiallari, testlar va boshqalarni ta'lim oluvchilarga veb saytlar orqali taqdim etadi [4]. Tadqiqot ishida kuzatish, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimini kuzatish natijalariga ko'ra o'quv jarayonida foydalaniladigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining istiqbolli yo'nalishlari quyidagilardan iborat [1], [2], [3]:

Ekspertli o'qitish tizimlari (EO'T). EO'Tlarni ishlab chiqish va foydalanish g'oyasi ekspert tizimlar yetarlicha tor doiradagi predmet sohasining bilimlarini va sun'iy intellektning imkoniyatlarini joriy etishga asoslanadi. Shartli ravishda ekspert tizimlar ikkiki guruhga ajratiladi: birinchisida ehtimollik fikrlarga asoslangan mulohazalardan foydalanilsa, ikkinchisida, bunday mulohazalar foydalanilmaydi. EO'T joriy etiladigan o'qitish vazifalariga mos ravishda, mulohazalar qat'iy mantiqqa asoslangan ekspert tizimlarining ikkinchi guruhini foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda EO'T o'quvchining so'roviga javobni va aniq predmet sohasidan yechimni ta'minlashi lozim. Bilimlarni taqdim etish vositasi o'quvchining talabiga ko'ra o'quv masalani yechish mobaynida unga tushunarli ko'rinishda EO'T foydalanuvchi va tizim orasida muloqot tashkil etadi. EO'T quyidagilarni ta'minlash imkoniyatiga ega: yechish jarayonini muloqotli qo'llab-quvvatlagan holda o'rganilayotgan predmet sohasidagi masalani yechish strategiya va taktikasini tushuntirish; o'qitish natijalariga ko'ra xatolarni diagnostika qilish va nazoratning ishonchiligi baholash bilan bilim, ko'nikma va malaka darajasini nazorat qilish; umuman tizimning o'zini boshqarish jarayonini avtomatlashtirish. O'quvchilarni mustaqil ishlashga yo'naltirgan holda, EO'T o'quvchilarning bilish faoliyat jarayonini rivojlantirishga undaydi, mustaqil faoliyatning, o'zini-o'zi nazorat qilish va o'zini-o'zi kamchiliklarini to'g'rilashlarning turli-tumanligi hisobiga o'qitishning motivatsiyasini ko'taradi.

O'quv ma'lumotlar ombori (O'MO). O'MO bilimlarni taqdim etishning samarali vositasi sifatida o'quv predmet sohasiga mo'ljallangan ma'lumotlar ombori hisoblanadi. O'MO ning imkoniyatlari: ma'lumotlar to'plamini (aniq belgilari bo'yicha) shakllantirish, ya'ni ma'lumotlarni, axborotni, shu jumladan belgilarning kon'yuktsiya va diz'yunktsiyasi bo'yicha tanlangan faktografik axborotlarni yaratish, saqlash va foydalanish; mavjud ma'lumotlar to'plamini qayta ilash, axborotni berilgan belgilari bo'yicha izlashni (tanlash, saralash) tahlilini va modifikatsiyasini tashkil etish; obrazlar muharririni va matn muharririni, yechim natijalarini nazorat qilishni, ishlash vaqtini qo'llash imkoniyatini beradigan xizmat texnologiyasining modulini foydalanishdan iborat. O'quv jarayonida O'MOdan foydalanish imkoniyatlarini tadqiq etib, O'MOning konservativ xossalari, dinamik xossalardan ustunligini ta'kidlash lozim. Bu axborotni deklarativ taqdim etish, protsedurali taqdim etishdan o'tib ketishga olib keladi (universal protseduralarning katta bo'lmagan to'plami yordamida manipulyatsiya qilish mumkin bo'lgan axborotning asosiy qismi dalillarning statistik to'plami ko'rinishda taqdim etilishi axborotni deklarativ taqdim etish deb tushuniladi). O'MO ni axborotni qayta ishlash bo'yicha mustaqil ishlash mobaynida (masalan, aniq belgilari bo'yicha zarur axborotni izlash, uni tahlil etish, O'MO ni yangi mazmun bilan to'latishda axborotni modifikatsiyasi jarayonlarida) foydalanishga tavsiya etish mumkin.

Bilimlarning o'quv ombori (BO'O). BO'O ba'zi predmet sohasiga mo'ljallangan imkoniyatlari, o'zi ta'lim olish g'oyasini o'quvchi tomonidan o'quv faoliyatning o'ziga mos tartibini tanlash asosida joriy etishni ko'zda tutadi. BO'O da: predmet sohasining asosiy tushunchalarini, ta'riflar tavsifini o'ziga olgan aniq predmet sohasidagi O'MOni; masalani yechish strategiyasi va taktikasini; ushbu predmet sohasidagi taklif etilayotgan mashqlar, misollar yoki masalalar majmuasini; o'quvchining bilim darajalari (boshlang'ich, oraliq, shuningdek o'qish mobaynida shakllangan) haqida axborotga ega bo'lgan qandaydir o'quvchi modeliga mo'ljallangan o'qitish uslubiyotini; mumkin bo'lgan xatolar ro'yxati va ularni to'g'rilash uchun axborotlarga ega bo'lgan o'quvchining xatolar omborini; o'qitishning uslubiy usullari va tashkiliy shakllarini o'ziga olgan ma'lumotlar ombori

bo'lishi ko'zda tutiladi. BO'O imkoniyatlari muloqot tashkil etish imkoniyatini beradi, foydalanuvchi so'roviga ko'ra ma'lumotlar omborida mavjud mos axborotlarni olib, o'quvchiga javob olishni ta'minlaydi. Bu bilan: o'quvchining javoblarini to'g'riligini tekshirish; to'g'ri javoblarni (zarurat bo'lganda) shakllantirish; o'qitish jarayonini boshqarish ta'minlanadi. BO'O da foydalanuvchi ma'lumotlar omboriga kirishi uchun kamida bitta so'rov tili bo'lishi lozim. O'qitish senariysini joriy etish, odatda maxsus boshqaruvchi dastur yordamida amalga oshiriladi.

Ko'rib chiqilgan EO'T, O'MO, BO'O kabi tizimlar o'zining didaktik imkoniyatlariga ko'ra o'rgatuvchi dasturiy tizimlar ko'proq «o'qituvchi-o'quvchi» kabi an'anaviy o'qitishga yaqin keladi. Ulardan foydalanish u yoki bu o'qitish tizimiga «kiritilgan» uslubiy tizimlar doirasida o'zini o'qitish jarayonini tashkil etishni ta'minlaydi.

O'qitish tizimlarining pedagogik ta'sirlarini tahlil qilib, ular yordamida o'zlashtirilgan bilimlarni mustaqil o'tkazish ko'nikmalarini va yangi vaziyatni ishlab chiqish, ma'lum ob'ektning yangi vazifasini ko'rish, ob'ekt tuzulishi va qo'yilgan masalani yechish uslublari variantlarini ko'rish imkoniyati haqida aytish mumkin.

Ta'limda intellektual o'rgatish tizimlarining (Intelligent Tutoring Systems) imkoniyatlarini foydalanish (Artificial Intelligence and Education), yuqorida bayon qilganlarni joriy etish va o'quvchining bilish faoliyati jarayonini modellashtirish muammosini yechishga yaqindan yondashish imkoniyatini beradi.

Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi vaqtlarda sun'iy intellekt tizimlarining imkoniyatlarini amalga oshiradigan o'qitishga mo'ljallangan dasturiy vositalarni ishlab chiqish, AKTlarni ta'lim maqsadlarida foydalanish istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Shu bilan birga, aniq pedagogik ta'sir etadigan o'rgatish tizimlarini (EO'T, O'MO, BO'O kabi tizimlar) yarata borib, birinchidan, o'quvchining boshlang'ich bilim darajasini va uning tizim bilan muloqot qilishga motivatsion tayyorgarligini hisobga olish; ikkinchidan, o'quvchi qanday bilim, ko'nikma va malaka olishi kerak yoki olishi mumkin, tizim bilan muloqot qilish unga qanday rivojlantiruvchi ta'sir etishi va ushbu ta'sirning maqsadga muvofiqligi qandayligini ko'zda tutgan holda pedagogik ta'sirning natijalarini bashorat qilish; uchinchidan, o'quv materialni uzatishda variativligini (vizual-tushuntirishli, tavsiflik, muammolik va boshqalar) ta'minlash; to'rtinchidan, o'qitishga faoliyatli yondashuvni ta'minlash; beshinchidan, o'rganishda o'quvchining bosqima-bosqich ilgariilashini kuzatib borish imkoniyatini ko'zda tutish lozim.

Zamonaviy axborot-metodik ta'minotdan foydalanish uchun zaruriy texnik vositalar tarkibi quyidagilardan iborat:

Videokompyuterli tizimlar (interfaol videotizimlar) – bu kompyuter va turli audiovizual axborotlarni uzatish vositalarining integratsiyasidan iborat.

Videokompyuterli tizim – bu foydalanuvchiga qabul qilinadigan axborot (matn, grafika, videofilm, harakatdagi tasvir, ovoz)larni tizim bilan interfaol muloqotini ta'minlab, taqdim etish imkoniyatini beradigan jihozlar majmuasidir.

Videokompyuterli tizim: tizimni boshqarish qurilmasidan; kiritish (chiqarish) va tasvirlarni taqdim etish qurilmasidan; grafik va matnni taqdim etish qurilmasidan; ovozni taqdim etish qurilmasidan; foydalanuvchini tizimga va u bilan o'zaro ta'sir qilish vositalaridan tashkil topadi.

Videokompyuterli tizim quyidagi imkoniyatlarga ega:

-dasturlarning kutubxonasidan foydalanish;

-ovozli kuzatiladigan harakatdagi yoki harakatsiz tasvirlar kubxonasiga kirishning turli yo'llarini ta'minlash;

-ma'lumotlar omboridan audiovizual axborotni ixtiyoriy ketma-ketlikda tanlash;

-matnli, grafik, harakatlanuvchi diagrammalar, multiplikatsiya va videoaxborotlarni kontaminatsiyalash (siljitish, aralashtirish);

-ekranni "taqsimlash" (ekranda mazmunan va shaklan turli tuman bo'lgan axborotni "oyalik" taqdim etish), masalan, «oyna»lardan birida haqiqiy tajribani namoyish etadigan videosuyet taqdim etiladi, boshqa "oyna"da – tajriba jarayonida olinadigan va mos qiymatlari jadvallarga kiritiladigan fizik kattaliklarni jadval ko'rinishida taqdim etiladi.

Videokompyuterli tizimlar yordamida amalga oshiriladigan o'quv ishlari shakllarini turli-tumanligi audiovideo axborotlardan turlicha foydalanishga imkoniyat beradi:

-axborotni majmuaviy taqdim etishni foydalanish;

-shu ondagi zarur audiovizual axborotni ajratish va undan ma'lumotnoma sifatida foydalanish;

-axborot "manipulyatsiyasini" amalga oshirish (videoaxborotni turli manbaalardan birga olib borish);

-kompyuter ekranidan axborotni videoaxborotga qo'yish, uni matn, grafik axborotlar birga qo'shish).

Yuqorida sanalgan videokompyuterli tizimlarning imkoniyatlarni amalga oshirish aniq pedagogik maqsadlarga erishish imkoniyatini beradi. Ular qatoriga:

-majmuaviy taqdim etilgan axborotni tahlil etish, o'rganish;

-o'quv materialiga variativ yondashuvni amalga oshirish;

-o'quv materialni xis-tug'ulik qabul qilish darajisini ko'tarish;

-mustaqil ishlashning turli-tuman ko'rinishlarini foydalanish hisobiga o'qitish motivatsiyasi darajasini ko'tarishlar;

-o'quvchida eng katta qiziqish chaqiradigan mavzuni tanlash imkoniyati lar kiradi.

Multimedia. Multimedia texnologiyasi - kompakt - CD-ROM (compact disc read only memory) - CD-audio, CD-video, CD + G, CD - information, CD - phono, CD - TV, LV (Laser Vision) disk texnologiyasini foydalanishga asoslangan audovizual axborot usul, uslub, yo'l, qayta ishlash, saqlash, uzatish to'plamidir.

Multimedia - kompakt – disk texnologiyasini foydalanishga asoslangan operatsion muhitlar, turli ko'rinish (videofilm, matn, grafika, animatsiya, slaydlar, musiqa)larda taqdim etilgan audiovizual axborotni integratsiya qilish imkoniyatini beradi.

Multimedia texnologiyasini, shuningdek ta'lim maqsadlariga mo'ljallangan multimedia-kurslar amalga oshiradigan turli dasturiy vositalarni tahlili zamonaviy multimedia tizimlarining quyidagi ko'rinishdagi imkoniyatlarini ajratishga imkoniyat berdi:

-audiovizual axborot ma'lumotlar omborini audivizual dasturlar kutubxonasidan kadr tanlash va tanlangan kadrni «ichkarisiga kirish» imkoiyati bilan birga ishlash;

- qaralayotgan syujetning foydalanuvchiga zarur rivojlanish chizig'ini tanlash;

- turli-tuman shakllarda taqdim etilgan audiovizual axborotni ushbu ekran maydoni chegarasida ham, avvalgi (keyingi) ekran maydoni chegarasida ham "manipulyatsiyalash" (qo'ymoq, siljitish);

- turli ko'rinishda taqdim etilgan audiovizual axborotni kontaminatsiyalash;

- animatsion samaralarni amalga oshirish;

- turli ko'rinishda taqdim etilgan vizual axborotni turli parametralari bo'yicha (masalan, aniq chiziqli parametrlarni kattalashtirish yoki kichiklashtirish, cho'zish yoki siqish) shakllantirish;

- audiovizual axborotni diskret: uzilishli, oraliqli, axborot qismini yo'q qilish (qo'shish) va audioaxborotni ovoz tonini ko'tarish (pasaytirish) imkoniyati bilan uzatish;

- tasvirni tonirovkalash – aniq rang yoki kam yoki ko'p yoriqlikdagi yoki shakl tasvirining aniq konturi quyuvligidagi rang toni bilan bo'yash;

- mo'ljallangan manbadan tasvir shakliga tushayotgan qismini aniq och rang bilan bo'yab tasvirni soylashtirish (soya qo'yish);

- keyinroq uni siljitish yoki «lupa ostidan» ko'rish uchun vizual axborot tanlangan qismini belgilash;

- maudiovizual axborotni ekranning ixtiyoriy qismini faollashtirish imkoniyati bilan ekranlardan birida ko'p oyalik taqdim etish (masalan, bir «oyna»da – videofilm, boshqasida matn);

- vizul axborotni «ich tomonini» namoyish qilish;

- haqiqiy vaqtda (videofilm ko'rinishshida) kechayotgan hodisalarni haqqiy namoyish qilish.

Shunday qilib, multimedia tizimlarining imkoniyatlari foydalanuvchi tizim bilan interfaol muloqot qilgan holda kompyuter ekranida ixtiyoriy audiovizual axborotni integrallashtirilgan holda taqdim etish imkoniyatini beradi. Bunda tizim foydalanuvchi haraktlarining tahlili natijalariga ko'ra taqdim etilayotgan syujet yoki vaziyatning rivojlantirish chizig'ini tanlash imkoniyatini ta'minlaydi.

Multimedia texnologiyasini foydalanishning pedagogik maqsadlari, audiovizual axborotni zamonaviy qayta ishlash vositalarini qo'llash hisobiga axborotni his-tuyg'ulik qabul qilish darajasini ko'tarish, axborotni qayta ishlash bo'yicha turli – tuman mustaqil faoliyat shakllarini amalga oshirish ko'nikmalarini shakllantirishni o'qitishning jadal shakl va uslubini qo'llashni amalga oshirish imkoniyatlari bilan aniqlanadi.

Virtual haqiqiylik. Virtual haqiqiylik – bu multimedia majmuasi - stereoskopik taqdim etilgan «ekran dunyosida» haqiqiy vaqtda bevosita kirish va ishtirok etishning ilyuziyalik operatsion muhit bilan amalga oshiriladigan kantaktsiz axborot ta'sir etishning yangi texnologiyasidir.

«Virtual haqiqiylik» tizimi orqali amalga oshiriladigan kantaktsiz axborot ta'sir etish texnologiyasi, kompyuterga raqamli shaklda «axborot qo'lqop» («qo'lqop - interfeys») va «axborot kostyum»dan imulsni bevosita akslantirish imkoniyatini beradi. Foydalanuvchining «axborot qo'lqop»ni kiygan qo'li, virtual shaklda uch o'lchovli kompyuter-generatsiyalangan muhitda proektsionalanishi mumkin. «Axborot qo'lqop» bilan manipulyatsiya qilib, foydalanuvchi ob'ektlarni siljitib, ularni boshqarib virtual dunyo bilan o'zaro ta'sir qilishi, shuningdek buyruqlar sifatida jestlar to'plamini foydalanishi ham mumkin. «Axborot kostyum», «axborot qo'lqop» va «axborot ko'z oynak» bo'lgan holda joylashtirilgan stereoskopik ekranlar bilan (ko'z oynak - telemonitorlar) obrazli aytganda, foydalanuvchi virtual dunyoga to'g'ridan-to'g'ri qadam qo'yishi mumkin.

«Virtual haqiqiylik» tizimlarining imkoniyatlari sportsmenlarni mashq qildirishda, astronavtika, arxitektura, tibbiy diagnostika sohasi bo'yicha bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda, turli ko'ngil ochish va bo'sh vaqtlarni to'ldirishni tashkil etishda, shuningdek, ilmiy vizuallashtirish sohasida foydalanilmoqda. Masalan, agar uch o'lchovli kompyuter grafikasining imkoniyatlari uch o'lchovli tasvirlash orqali kompyuter ekranida taqdim etilgan amallarning natijalarini matematik prognoz qilish imkoniyatini bersa, «Virtual haqiqiylik»ni foydalanish esa, amalga oshirilayotgan haqiqiy xirurg operatsiyasi ilyuziyasini yaratishi mumkin.

"Virtual haqiqiylik" tizimining psixologik-pedagogik imkoniyatlari:

- foydalanuvchini virtual haqiqiylik ob'ektlari bilan bevosita kontaktini sezish (ko'rish, eshitish, qo'li bilan sezish)ni modellashtirish;

- foydalanuvchi tomonidan virtual haqiqiylik ob'ektlari yoki jarayonlarini kontaktsiz boshqarish;

- haqiqiylik imitatsiyasi – ekranda sodir bo'layotgan jarayonlarda bevosita ishtirok etish samarasi va ularning rivojlanishi va ishlab turishiga ta'sir etish;

- amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan, lekin o'z akslarini ekranda topadigan ob'ekt yoki jarayonlar bilan o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan axborot-predmet sohasining umuman yangi darajasini yaratish imkoniyatini beradi.

«Virtual haqiqiylik» tizimining imkoniyatlari maxsus uslublarni amalga oshirish va joriy etish orqali, o'qitish texnologiyalarini predmetga yo'naltirilgan o'quv muhiti:

-nazariy fikrlashni ko'rgazmali-obrazli, ko'rgazmali-ta'sirchan, intuitiv, ijodiy rivojlantirish;

-estetik tariyalashga imkoniyat beradigan [5], xis-tuyg'ulik did, baholarni shakllantirishni [6] ta'minlaydigan pedagogik ta'sirni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

«Virtual haqiqiylik» tizimini foydalanish quyidagilarni:

-predmetli dunyoni loyihalash faoliyatini [5];

-badiiy faoliyatni – «jarayonida san'at asarlari yaratiladigan va qabul qilinadigan faoliyat»ni amalga oshirish ko'nikma va malakalari [5];

-o'quvchiga o'rganilayotgan o'rab turgan atrof haqiqatni ham, haqiqatda ishlab chiqilmaydiganlarni ham o'rganilayotgan ob'ektlar, hodisalarni modellashirish quroli sifatida taqdim etgan holda abstrakt obraz va tushunchalarni shakllantirish jarayonida yangi uslubiy ikoniyatlar ochadi.

«Virtual haqiqiylik» tizimini amalga oshirish «virtual dunyolarni» ishlab turishi uchun yaratilgan dasturiy vositalarni ishlab chiqish darajasi, shuningdek ushbu muhitni amalga oshiradigan apparatli qo'rilmalarning imkoniyatlari bilan chegaralangan.

«Virtual haqiqiylik» tizimi longiraydigan (uzoq vaqtli) tabiatdagi «fazoviy ko'rishni» (tasvir ichini ko'rishni) shakllantiradigan pedagogik ta'sirni ta'minlaydi; tasvirni estetik qabul qilishga moyilligini rivojlantiradi, fontaziyan rivojlantiradi; tahlil qilish, sintez qilish, abstraktlash, umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi; operatsional, ko'rgazmali-obrazli, nazariy fikrlashni rivojlanishga imkoniyat beradi.

«Virtual haqiqiylik» tizimining istiqboldagi foydalanish masalalari, uni ta'limda – steriometriyani, chizmachilikni o'rganishda; yechish uchun qandaydir ob'ektni uning grafik taqdim etish bo'yicha fikriy fazoviy konstruksiyasini yaratish ko'nikmasi zarur bo'ladigan konstruktiv-grafik, badiiy va boshqa masalalarni yechishda; mutaxassislarni kasbiy tayyorlash – muhandislik grafika, kompyuter grafikasi kurslarida modellashirish grafik uslublarini o'rganish jarayonida, maksimal haqiqatga yaqinlashtirilgan sharoitlarda mutaxassislarni mashqlarini tashkil etishda; bo'sh vaqtlarni band qilish va rivojlantiruvchi o'yinlarni tashkil etishda foydalanishni bashorat qilish mumkin [7], [8].

Ta'limda yangi axborot texnologiyalar vositalarini joriy etish jarayoni kompyuter tarmoqlari, telefon, televizion,

sputnikli aloqa vositalarini sintez qilish darajasida telekommunikatsiya vositalarini foydalanish bilan uzluksiz bog'langan [9], [10].

Bu vositalar foydalaniladigan majmualar davlatning butun bir hududlarini axborotli ta'minlash uchun mo'ljallangan uzatish va qabul qilish tizimlariga birlashtirilishi mumkin. Bunda kompyuter tarmoqlari (lokal va global) orqali muloqot matnli, grafik axborotlarni foydalanuvchi so'rovi va markaziy axborotli ma'lumotlar omboridan, ular javob olish ko'rinishida almashinishni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Telekommunikatsion aloqalar haqiqiy vaqtda amalga oshirilishi mumkin. Bu sinxron telekommunikatsion aloqadir. U yordamida bir vaqtning o'zida (zarurat bo'lganda bir o'qituvchi bilan) bir hudud yoki bir necha ta'lim muassasalarining bir necha guruhlarida o'qitish tashkil etish mumkin.

Telekommunikatsion aloqa vaqtning to'xtatgan holda (elektron pochta) ham tashkil etilishi mumkin. Bu asinxron telekommunikatsion aloqadir. Elektron pochta kompyuter lokal tarmog'ini va umumiy ishlatiladigan telefon tarmog'ini foydalanishi mumkin. U yordamida, qiziqishi bo'yicha o'quvchilari davlatning ixtiyoriy nuqtasida bo'lib, birgalikdagi o'quv, izlash yoki tadqiqiy tabiatdagi ishlarni amalga oshiradigan «taqsimlangan» o'quvchilar jamoasini yaratish mumkin.

Telekommunikatsion tarmoq yordamida amalga oshiriladigan muloqot qilishning ikkala varianti ham o'quvchilarda axborotni qisqa shaklda taqdim etish ko'nikmasini rivojlantirishga; uzatilayotgan axborotning mohiyatini ifodalaydigan qisqa ko'p axborotli ma'lumotlarni tuzish; zarur axborotni ma'lum belgilariga ko'ra saralash imkoniyatini beradi.

Telekommunikatsion aloqa yodamida amalga oshiriladigan (sinxron yoki asinxron) foydalanuvchining markaziy axborotli ma'lumotlar ombori yoki axborot almashinish bo'yicha hamkorlari bilan muloqotini uzluksizligi axborotni, shu jumladan ishlab chiqaruvchilar xohishiga qarab o'rgatuvchi tizim ko'rinishida taqdim etiladigan va katta masofalarga uzatiladigan o'quv axborotni maqbul foydalanish imkoniyatini beradi.

Xulosa va takliflar. Telekommunikatsion tarmoqlardan foydalanish qisqa vaqtda o'quvchining umumiy rivojlanishiga ta'sir etadigan ilg'or innovatsion texnologiyalarni qo'llash, «masofali o'qitish» g'oyasini amalga oshirish imkoniyatini beradi. AKTni ta'lim jarayonida ekspert o'rgatuvchi tizimlar sifatida, o'quv ma'lumotlar va bilimlar omborlarini tashkil etish, videokompyuterli tizimlarni tashkil etish, apparatli-dasturli majmualar, multimedia texnologiyasi negizida ishlaydigan dasturiy-apparatli majmualar, «Virtual haqiqiylik» tizimini foydalanish, ularning didaktik imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek ularni foydalanishning pedagogik maqsadga muvofiqligini tadqiq etish ta'limni axborotlashtirishning hozirgi bosqichida ularni ishlab chiqish zarurligi va ustivorligini tasdiqlashga imkoniyat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 b.
2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: "Universitet", 2019. - 232 b.
3. D.B.Abduraximov, D.E.Toshtemirov. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2020. - 224 b.
4. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. – М.: Издательство МЭСИ, 1999. – 196 с.
5. Filosofskiy slovar / Pod red. I.T. Frolova. 5 - e izd. - M.: Politizdat. 1991. -570 b.
6. Platonov K.K. Kratkiy slovar sistemi psixologicheskix ponyatiy, M.: Vissaya shkola, 1981. -172 b.
7. Toshtemirov D.E. Ta'lim portali: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet. 2015. -156 b.

-
8. Toshtemirov D.E. Ta'lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta'minoti. // Kasb-hunar ta'limi, 2010. № 2. -. B. 10-11.
 9. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhronovich, Yuldashev Ulmasbek Abdubanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400.
 10. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // International journal of scientific & technology research. ISSN 2277-8616. VOLUME 9, ISSUE 04, APRIL 2020. pp. 3226-3228.

Бахромжон ТОЖИБАЕВ,
Наманган муҳандислик технология институти доценти
E-mail: tojibayev77@gmail.com

ЎЗМУ социология фанлари бўйича фалсафа доктори PHD К.Н.Қаюмов тақризи остида

SOCIAL ASPECTS OF INEQUALITIES

Abstract

As conflicts related to social inequalities are one of the indicators of social balance in society, its study remains one of the important issues of any period, especially in the period of rapid reforms. The higher the level of industrialization of the society, the higher the lifestyle, the more it moves away from the pyramidal social structure. As a result, the distance between inequalities begins to shrink and even criminal values begin to become cultural, such as increasing fraud or decreasing begging, social characteristics become visible. It is also important to prevent social upheavals in the society by reducing the deep differences between the classes, which are the subject of inequalities.

Key words: Inequality, social stratification, social structure, social-stratification models; "pyramidal", "rhombic", "cut rhombic", hierarchy.

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ НЕРАВЕНСТВА

Аннотация

Поскольку конфликты связанные с социальным неравенством являются одним из показателей социального равновесия в обществе, его изучение остаётся одним из актуальных вопросов любого периода, особенно в период стремительных реформ. Чем выше уровень жизни и индустриализации общества, тем больше оно отделяется от пирамидально-социальной структуры. В результате, дистанция между неравенствами начинает сокращаться что даже криминальные ценности становятся культурными в социальной характеристике, такими как на примере роста мошенничества или уменьшение попрошайничества. Также важно предотвратить социальные потрясения в обществе за счет уменьшения глубоких различий между классами, являющихся предметом неравенства.

Ключевые слова: Неравенство, социальная стратификация, социальная структура, социально-стратификационные модели; "пирамидальный", "ромбический", "обрезанный ромб", иерархия.

ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИ СОЦИАЛ АСПЕКТЛАРИ

Abstract

Ижтимоий тенгсизликларга боғлиқ зиддиятлар жамиятдаги ижтимоий мувозанатни белгилловчи индикаторларидан бири экан, уни ўрганиш ҳар қайси даврни аҳамиятли масалаларидан бири бўлиб қолаверади, айниқса жадал ислохотлар даврида. Жамиятнинг саноатлашиш даражаси, турмуш тарзи қанчалик юқори бўлса у шунчалик пирамидал социал структурадан узоқлаша боради. Натижада тенгсизликлар ўртасидаги фарқланиш масофаси қисқара бошлайди ва ҳаттоки криминал қадриятлар ҳам маданиялаша бошлайди, масалан фирибгарликни кўпайиши ёки тиланчиликни камайиши каби социал хусусиятлар кўзга ташланади. Тенгсизликлар субъекти бўлган табақалар ўртасидаги чуқур фарқларни камайтириб ўзаро кескинликларни юмшатиш орқали жамиятдаги ижтимоий чайқалишларни олдини олиш ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

Key words: Тенгсизлик, ижтимоий табақаланиш, социал структура, социал-стратификацион моделлар; "пирамидал", "ромбсимон", "кесилган ромбсимон", иерархия.

Қириш. Тенгсизликлар хақидаги ижтимоий-фалсафий мушоҳадалар унинг келиб чиқиш сабабларини социал таҳлилини кўриб чиқишга ундайди. Тенгсизликлар жамиятдаги зиддиятларни асосий омилларидан бири экан, уни социал аспектларини ўрганиш бугунги кундаги ижтимоий муаммоларни ечимлари томон изланишлардан дарак беради. Тенгсизликларни сабаби субъектив эмас, аксинча объектив сабаблар билан боғлиқ, жамиятдаги фаровонлик ёки қашшоқлик мазкур жамият аъзоларини аксариятини шу зайддаги тенгсизликлар шароитида яшашга маҳкум этади.

Ижтимоий тенгсизлик - бу индивидуал шахслар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, синфлар вертикал ижтимоий иерархиянинг турли даражаларида жойлашган ва эҳтиёжларни қондириш учун тенг бўлмаган ҳаёт имкониятлари ҳамда даражалари имконининг дифференциация шаклидир. Умумий мазмунда тенгсизлик одамларнинг моддий ва маънавий истеъмолнинг чекланган ресурсларидан тенг равишда фойдалана

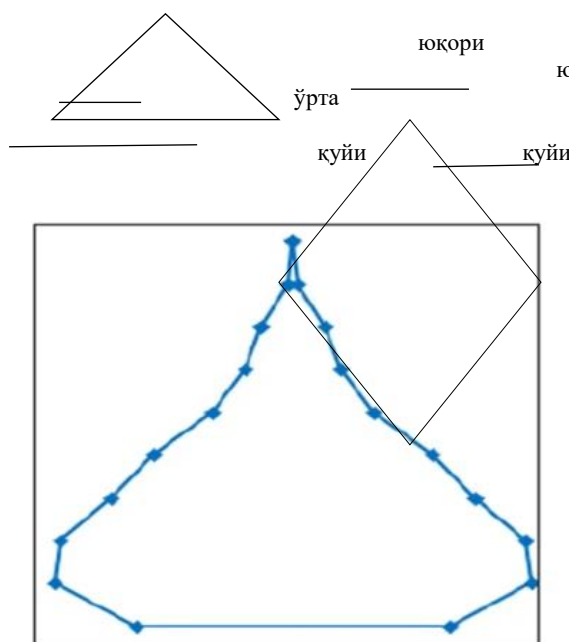
олмайдиган шароитларда яшашини англатади. 2006 йил ҳолатига кўра, энг бой 2% инсонлар дунё бойлигининг 40% дан ортиғига эгалик қилади[1]. Бу маълумотлар Ковид-2019 инкирозидан олдинги фактлар эди. Ундан кейинги маълумотларга кўра дунё аҳолисининг 2%ни ташкил этувчи аҳоли дунё бойлигининг 50% дан ортиғига эгалик қилади[2]. Бу жараёндан кўзга ташланган далил шуки яқиндагина рўй берган пандемия шароитида янада тенгсизликлар ортиб кетганини кўрсатади. Аслида тенгсизликлар жамият мавжудлигини асосий жиҳатларидан бўлсада унинг чуқурлашиб кетиши ёки кенгайиб кетиши нафақат иқтисодий-сиёсий муаммо балки ижтимоий зиддиятларни келтириб чиқаришига кўра социологиянинг фундаментал муаммоларидан бири ҳисобланади.

Дастлабки социологик таълимотларда тенгсизлик ва унинг юзага келиши мумкин бўлган оқибатлари тизимли равишда институционал асосларда муҳокама қилинди. Бундай фикрлашнинг бошланғич нуктаси, 18-аср

охирдаги француз инқилоби томонидан эълон қилинган тенглик ғоясидан ташқари, утилитаризм таълимотида эълон қилинган ва АҚШ Мустақиллик декларацияси дастлабки бўлимларида акс этган бахт-иқбол ғоялари ҳисобланади. Утилитаризмни асосчилардан бири Жерemi Бентам нафақат зодагонларни, балки бутун мамлакат аҳолисини камраб олган жамият ҳаётининг асл мазмуни умумий ижтимоий “фойдалилик”ни оширишдан иборат деб ҳисоблаган[3].

Утилитаризм назариясига кўра, тенгсизликлар аслида социал мобиллик натижасида вужудга келади. Бентамнинг фикрича, инсон ҳаёти оғриқ ва қувонч тажрибасидир ва жамият манфаати учун ҳақиқий ҳаракатчанлик, машаққатли меҳнатлар натижасида келажакка ҳаётдан қониқиш ва қувончга олиб келадиган ҳамма нарса бўлиши мумкин. Бундай ғоя табиий равишда тенглик ғояси билан боғлиқ эди: Бентамнинг ўзи жамиятга ўрнатилган ҳар қандай тенгсизликларни - қуллик, эркаклар ва аёллар тенгсизлигини, турли сиёсий қарашларга риоя қилишдан келиб чиқадиган тенгсизликларни йўқ қилиш тарафдори эди.

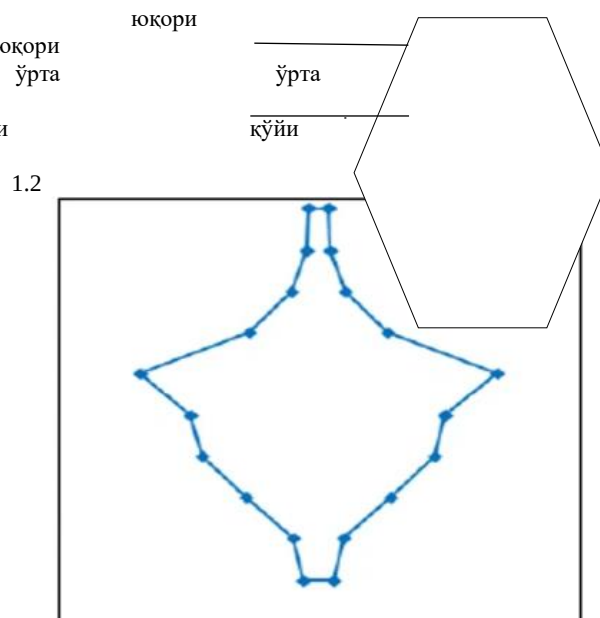
Бизга маълум бўлган барча жамиятларнинг юқори қатламлари доимо озчилик бўлиб келган. Ўрта ва пастки қатламларнинг “ўлчамлари”га келсак, улар турли миқдор нисбатда бўлиши мумкин. Вазиятни тушуниш учун биз

жамиятни табақаларга, қатламларга бўлиниш структурасини тасвирлаш учун “пирамидал”, “ромбсимон” ва “кесилган ромбсимон” моделларида ифодалаш орқали таснифланиб келинган[4]. Жамият структурасининг тузилишини пирамидасимон ёки ромбсимон каби кўринишларда эканлиги тенгсизликларни қай даражада кенгрок кўламда эканлиги акс этади. Масалан; жамиятда шахслар ва гуруҳлар бир-бирига тенг бўлмаган ва ижтимоий белгиларга кўра иерархик гуруҳланган ҳолда мавжуд бўлади. Жамиятнинг бир-бирини тақозо этадиган иерархик тартибланиши ижтимоий тенгсизлик билан биргалликда табақаланишни ҳам ўзида акс эттиради.

Ижтимоий табақаланиш - ҳуқуқ ва имтиёзлар, масъулият ва бурчларнинг нотекис тақсимланишида, муайян жамоа аъзолари ўртасида ҳокимият ёки таъсир имкониятларини турфа ҳиллигини ижтимоий қадрият сифатида мавжудлиги тасдиқлайди.

Иерархия тенгсизликка асосланади. Одатда, ижтимоий табақаланишда учта энг катта қатлам - жамиятнинг қуйи, ўрта ва юқори қатламлари ажралиб туради. Ушбу қатламларга мансуб одамлар миқдори асосланиб, биз муайян бир жамият ҳақида умумий тасаввур берадиган табақаланиш моделларини ҳам кўришимиз мумкин.

Жамият социал структурасининг кесилган ромбсимон моделида аҳолининг кўп қисми жамият структурасининг ўрта табақасига мансуб бўлади, унинг энг муҳим хусусияти ўта камбағалларнинг яъни қашшоқларнинг жуда камлигидир. Шунингдек камбағаллар ва бойлар турмуш тарзидаги жуда катта фарқланишлар яққол кўзга ташланмаслиги билан характерлидир. Замонавий дунёдаги энг идеал социал стратификацион модел сифатида айнан кесилган ромбсимон кўриниш таъкидланади. Чунки, аҳолининг аксрият қисми ўзига тўқ яшаши, қонун устуворлигини таъминланганлиги, социал ҳаракатчанлик имкониятларини кенглиги каби социал атрибутлар шундай ҳулосалар беради. Инсоният ҳали ундан кўра самаралироқ социал-стратификацион моделни муқобилини шакллантира олгани йўқ.

Ижтимоий тенгсизликнинг асосий кўзга ташланадиган фарқланиш омилларига мулкчилик муносабатлари, ҳокимият (ҳукмронлик ва бўйсунуш), ижтимоий (яъни ижтимоий қатъий ва иерархиялашган)

меҳнат тақсимооти, шунингдек, назоратсиз, стихияли ижтимоий табақаланишдир. Бу механизмлар асосан бозор иқтисодиётининг хусусиятлари, муқаррар рақобат (шу жулладан меҳнат бозорида) ва ишсизлик билан боғлиқ. Энг хавфлиси жамият аъзоларининг шахсий саъй-ҳаракатлари билан боғлиқ бўлмаган имкониятларнинг тубдан тенгсизлиги, истеъдодли одамлар болалик ва ўсмирлик давридаги ноқулай ижтимоий-иқтисодий шароитлар туфайли ўз истеъдодларини туғилишдан амалга ошира олмайдилар. Масалан, кам таъминланган оилаларнинг иқтидорли болалари яхши таълим олиш имкониятига эга эмас ва натижада ўзларини “қашшоқлик тузоғига” тушиб қолишади[6].

Ижтимоий тенгсизликлар энг аввало иқтисодик нотенгликларда яққол кўзга ташланар экан биз иқтисодий яратувчанлик жараёнларига ҳам тўхталиб ўтишимизга тўғри келади. Маҳсулот ишлаб чиқаришни нафақат алоҳида оператсияларга бўлиш, балки ҳар бир ҳаракатнинг амалга оширилиши устидан қатъий вақт назоратини ўрнатиш, бошқарув иерархияси томонидан

қўллаб-қувватланадиган меҳнатни маъмурий тартибга солишни жорий этиш керак бўлади. Тейлор ишлаб чиқаришга жорий қилинган самарадорликни оширадиган усулларнинг ахлоқий жиҳатдан пастлигидан хабардор эди[7]. Фордизмнинг кенг жорий этилишининг оқибатларидан бири, унинг нуктаи-назари бўйича, меҳнат жараёнларининг қашшоқлашиши ва шунга мос равишда инсоннинг sanoat конвейерининг “қули”га айланиб қолиши бўлди. Унинг фикрича, бу жараёнга қарши туриш керак, чунки sanoat конвейерида мажбурликдан ишлаётган одамлар бир нечта ижтимоий эҳтиёжларга, жумладан, сиёсий ва оилавий, маданий-репродуктив эҳтиёжларга эга. Тейлор ва Адам Смитга кўра мулкдорлар нафақат ўзларининг балки, оддий ишчиларни ривожланиш даражаси, ахлоқий характери ва келажаги учун жавобгар бўлиши керак. Шунинг учун улар ўзларининг иқтисодий манфаатларини устивор вазифа сифатида қарайвермасдан, оддий ишчиларга ўзлари ишлаётган корхоналарнинг бир қисмига эгалик ҳуқуқини ўтказиб, юқори ижтимоий ҳаракатчанлик имкониятини беришлари керак. Тейлорнинг сўзларига кўра, ишчиларга ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, улар ишлаётган корхона тақдирига юзаки эмас, чинакам қизиқиш уйғотишга ёрдам бериши керак эди. Ишчилар эгаларини мулкдор бўлмаганлардан ажратиб турувчи тўсиқдан ошиб ўтиб, sanoat конвейери ишлаб чиқариш модели уларга олиб келадиган фойдани, шунингдек, корхонада ишлайдиган иерархия доирасида амалга ошириладиган меҳнат операциялари устидан ҳушёр назорат зарурлигини англаб этишлари мумкин эди. Бундан ташқари, ишчи корхона фойдасининг бир қисмини олиш орқали истеъмолчига айланади ва натижада маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш тизилини ёпади, капитализмни ўз-ўзидан ривожланадиган тизимга айлантиради. Капиталистик корхоналарда дарҳол илдиз отган конвейер ғояларидан фарқли ўларок, ишчиларнинг социал мобилик оқибатида корхоналарни жамоатчилик асосида бошқариш контсепцияси ишбилармон доираларда қўллаб-қувватланмади, чунки ўз давридаги прогрессив ғоя ҳисобланган бундай қарашлар бошқарув тизимини бошқалар билан баҳам кўришишни истамаслик иштиёқи сифатида баҳоланган бўлса, ишчилар томонидан эса тенгсизларни олдини олиш механизми бўлиши мумкинлиги англашилган.

Макс Вебер ижтимоий тенгсизликларни уч асосий хусусиятини ажратиб кўрсатган:

Иқтисодий ҳолатига кўра.

Обрў-эътиборига кўра.

Хокимиятга эгалик даражасига кўра[8].

Тадқиқотчи Б. Барбер ижтимоий тенгсизликларни яна учта кўринишини муҳим деб таъкидлаган эди:

Билим даражаси.

Диний мансублиги (бу ерда Барбер асосан Ҳиндистон жамиятини назарда тутган эди).

Оилавий келиб чиқиши ва этник мансублиги[9].

Юқоридаги биринчи мезон даромадлар фарқлари бўйича тенгсизлик даражасини ўлчаш учун ишлатилиши мумкин. Иккинчи мезон ёрдамида - ҳурмат ва ҳурмат фарқни англаш учун қўлланилади. Учинчи мезон ёрдамида - бўйсунувчилар сони бўйича ҳисобланади. Баъзида мезонлар ўртасида карама-қаршилик мавжуд, масалан, диний воизлар бугунги кунда тадбиркорларга нисбатан кам даромадга эга, аммо катта обрўга эга. Статистикага кўра, бой одамлар узок умр кўришади ва камроқ касал бўлишади. Инсоннинг оилавий келиб чиқиши ва обрў-мартабага эгаллиги, бойлик орттиришда, маълумотли бўлишига, одамларга раҳбарлик қилиш имкониятига позитив таъсир қилади. Олий маълумотли бўлиш кичик ташкилотларга қараганда йирик ташкилотларда корпоратив зинапояга кўтарилишни осонлаштиради.

Ижтимоий тенгсизлик кўпчилик (биринчи навбатда ишсизлар, иқтисодий муҳожирлар, қашшоқлик чегарасидигилар ёки ундан паст бўлганлар) томонидан адолатсизликнинг кўриниши сифатида қабул қилинади ва уларни турмуш тарзида кузатилади. Ижтимоий тенгсизлик, ўтиш даври деб аталадиган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар заруриятга айланган маҳалда биринчи навбатда мулкый тенгсизликларни чуқурлашувига ва ижтимоий кескинликларни кучайишига замин яратади.

Объектив нуктаи-назардан ҳам, субъектив нуктаи-назардан ҳам ҳаётдан қониқиш ҳисси ва бахт сари интилишлар ҳар қандай жамият тараққиёти учун фойдали бўлиши ҳисобланади. Моддий фаровонлик даражасининг ўсиши, фаровонликка эришишнинг ҳаётий тажрибада кузатилиши, кундалик ҳаётдаги фаровонлик имкониятлари, атрофдаги одамлар билан ижтимоий жиҳатдан қулайроқ ёки устунроқ муносабатда бўлиш индивид ёки жамият учун ютуқ деб ҳисобланиши мумкин. Шунингдек, жамият аъзоларининг фаровонликка интилиши натижасида миллий бойликини ўсишига ҳам хизмат қилиши таъминлади мавжуд экан тенгсизликлар муқаррар ходиса сифатида қолаверади, ушбу контекста асосий дилемма шуки тенгсизликларни бутунлай йўқотиб бўлмайди, лекин тенгсизликлар субъекти бўлган табақалар ўртасидаги чуқур фарқларни камайтириб ўзаро кескинликларни юмшатиш орқали жамиятдаги ижтимоий чайқалишларни олдини олиш ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. [https:// theguardian.com/money/2006/dec/06/business.internationalnews](https://theguardian.com/money/2006/dec/06/business.internationalnews)
2. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/6211250.stm?lsm>
3. Бентам И. Принципы законодательства. О влиянии условий времени и места на законодательство. Руководство по политической экономии. Изд. 2-е. М.: Либроком, 2012. 137 с
4. Социология: анализ современного общества: учеб. пособие / Н. А. Лебедева-Несевря и др.; Перм гос. нац. исслед. ун-т. – Перм, 2019. С. – 232
5. Тихонова Н.Е. Модель субъективной стратификации российского общества и ее динамика // Вестник общественного мнения. 2018. № 1-2 с.17-29.
6. Арнольд Хачатуров. Страна неравенства // Новая газета. — 2018. — № 107. — С. 8-9.
7. Кузнецова Н.В. История менеджмента. “Издательство Дальневосточного университета”. – Владивосток, 2004 г. стр.37-38 (216)
8. Нейл Смелзер Социология. — М., 1994 стр. 283
9. Радугин А. А. Радугин К. А. Социология. Курс Лекций. М. «Владос» 1995 стр. 100

Navbahor UMAROVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti
"Amaliy psixologiya" kafedrası mudiri, PhD,
E-mail: navbaxor78@mail.ru

p.f.d., professor O.Hayitov taqrizi asosida

NATIONAL STRATEGY FOR THE ECONOMIC SOCIALIZATION OF THE POPULATION AND THE PSYCHOLOGY OF GENDER POLICY IN NEW UZBEKISTAN

Abstract

In this article, the national strategy for the economic socialization of the population of New Uzbekistan is based on the context of the development strategy, and also describes the essence of psychological research on gender psychology and socialization. Also, a socio-psychological analysis of the information of Baby Boomers, Generation X, Millennials and Zoomers from different demographic regions about their personality and gender stereotypes in relation to economic socialization was carried out.

Key words: Economic socialization, national strategy, development strategy, personality orientation, biological sex, gender, Baby Boomer generation, Generation X, Generation Y (millennials), Generation Z (zoomers), regional characteristics, gender characteristics, gender stereotype.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ И ПСИХОЛОГИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье национальная стратегия экономической социализации населения Нового Узбекистана основывается на контексте стратегии развития, а также описывается сущность психологических исследований гендерной психологии и социализации. Также проведен социально-психологический анализ информации Бэби-Бумеров, поколения «X», миллениалов и зумеров из разных демографических регионов об их личности и гендерных стереотипах в отношении экономической социализации.

Ключевые слова: Экономическая социализация, национальная стратегия, стратегия развития, ориентация личности, биологический пол, гендер, поколение Бэби-Бумеров, поколение «X», поколение «Y» (миллениалы), поколение «Z» (зумеры), региональные особенности, гендерные характеристики, гендерный стереотип.

YANGI O'ZBEKISTONDA AHOLINI IQTISODIY IJTIMOILASHTIRISHNING MILLIY STRATEGIYASI VA GENDER SIYOSATI PSIXOLOGIYASI

Аннотация

Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirishning milliy strategiyasi taraqqiyot strategiyasi kontekstida asoslanib, gender psixologiya va ijtimoiylashuvga doir psixologik tadqiqotlar mohiyati bayon qilingan. Shuningdek, turli demografik hududlar aholisiga mansub Beybi-Bumerlar, "X" avlod, milleniallar, zumerlar avlodi vakillari tomonidan o'zlarining shaxsiyatlari hamda iqtisodiy ijtimoiylashuv borasidagi gender stereotiplari haqida berishgan ma'lumotlari ijtimoiy-psixologik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy ijtimoiylashuv, milliy strategiya, taraqqiyot strategiyasi, shaxs yo'nalganligi, biologik jins, gender, Beybi-Bumerlar avlodi, "X" avlod, "Y" avlod (milleniallar), "Z" avlod (zumerlar), hududiy xususiyatlar, gender xususiyatlar, gender stereotip.

Kirish. BMT Bosh Assambleyasining 2015-yilning sentabrida Barqaror rivojlanish bo'yicha o'tkazilgan sammitida 70-son rezolyutsiyasi qabul qilinib, mamlakatimiz uchun dolzarb hisoblangan 16 ta milliy maqsadga erishish bo'yicha 125 ta maqsadli vazifa hamda 206 ta indikator ishlab chiqilgan hamda "O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalari" qabul qilingan. O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi 5-maqsad – "Gender tenglikni ta'minlash hamda barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish"dir. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va boshqa choralarni qamrab oladi. Ushbu vazifalarni hamda O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"[1] hamda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi[2] Qonunlari ijrosini bajarish uchun barcha davlat organlari va tashkilotlari, muassasalari, shuningdek davlat ahamiyatidagi jamoat tashkilotlari mas'ul hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi PQ-4235-son "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori va shu qaror asosida tuzilgan O'zbekiston Respublikasi Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi o'z faoliyatini olib bormoqda. Gender tenglik – samarali iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning omili. Shu bois mamlakatimizda xotin-qizlarning o'z imkoniyatlarini to'laqonli ro'yobga chiqarishlari uchun barcha shart-sharoitlarni ta'minlash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shubhasiz, gender tenglikni ilgari surish, ayollar va erkaklarning huquqlari va imkoniyatlarini teng ro'yobga chiqarishga sharoit yaratish, shuningdek, insonning fundamental huquqlariga rioya etilishi bo'yicha ishlarni davom ettirishda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining yalpi majlisida tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha bo'lgan davrda gender

tenglikka erishish strategiyasi dasturilamal bo'lib xizmat qiladi [3].

Shuningdek, Respublikamizda so'nggi yillarda bozor iqtisodiyoti subyektlarini qo'llab-quvvatlash, aholini hududiy iqtisodiy ijtimoiylashtirishni normativ-huquqiy jihatdan mustahkamlashga yo'naltirilgan strategik vazifalar belgilanib, zarur asoslari yaratilmoqda: "tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish, xususiy sektorning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga va eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish (29-maqсад)", "hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4 – 1,6 baravarga oshirish (33-maqсад)", "xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash (69-maqсад)", "yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish (70-maqсад)", "mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va shu orqali 2026-yil yakuniga qadar kambag'allikni kamida 2 baravarga qisqartirish (85-maqсад)" [4] vazifalarga asoslanib, hududiy va gender xususiyatlarni hisobga olgan holda aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirish ko'lamini oshirish hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish imkoniyatlari yaratildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vikipediya nashrida, gender psixologiyasi – differensial psixologiyaning bo'limi bo'lib, insonning jamiyatdagi xulq-atvorining biologik jinsi, ijtimoiy jinsi (gender) va ularning munosabatlari bilan belgilanadigan modellarni o'rganadi, deyilgan. Ijtimoiy psixologiyaning gender tadqiqotlarida ijtimoiylashuv, xurofot (bid'at, taassub), kamsitish (tahqirlash, haq-huquqni cheklab qo'yish), ijtimoiy idrok va o'z-o'zini idrok etish, o'z-o'zini hurmat qilish, ijtimoiy normalar va rollarning paydo bo'lishi kabi hodisalar o'rganilishi alohida qayd etilgan [5].

Bugungi kunda gender psixologiyasida bir nechta asosiy yo'nalishlar mavjud:

1. Erkaklar va ayollarni o'zaro taqqoslash psixologiyasi (erkaklar va ayollarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish hamda jinslarning o'ziga xosligini aniqlaydi);

2. Ayol psixologiyasi (ayolning ruhiy holatining ayollar psixologiyasi bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlarini o'rganadi);

3. Erkak psixologiyasi (erkaklar fiziologiyasi bilan bog'liq bo'lgan erkakning ruhiy holatining ayollarda mavjud bo'lmagan xususiyatlarini o'rganadi);

4. Gender ijtimoiylashuv (gender identifikatsiyasining shakllanishi va gender rollarning rivojlanishini o'rganadi); 1-jadval.

2017-2022 yillarda O'zbekistonda psixologiya fani sohasida olib borilgan gender tadqiqotlar mazmuni

№	Tadqiqotchi	Tadqiqotda usuvorlik kasb etgan gender muammo	Tadqiqot e'lon qilingan davr
	N.Dj. Sagindikova	talabalar o'quv faoliyatida mas'uliyatning gender xususiyatlari [10]	2017
	M.B. Narzullayeva	nizoli vaziyatlarda menejer konstruktiv o'zaro ta'sirining gender jihatlarini [11]	2018
	M.X. Karamyan	shaxs ijtimoiy-psixologik moslashuvining gender xususiyatlari [12]	2019
	N.A. G'ayibova	turli sibling maqomidagi o'smirlarning tengdoshlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni jinsiy (gender) xususiyatlari [13]	2019
	G.O. Ochilova	yoshlardagi tadbirkorlik motivatsiyasiga oilaviy biznes ta'sirining gender xususiyatlari [14]	2020
	A.T. Ro'ziqulova	nikoh-oila munosabatlarida er-xotinning roli adekvatligi, erkak va ayollar gender sezuvchanligi [15]	2022

Manba: muallif tadqiqotlari

Hozirda ham mahalliy tadqiqotchilar tomonidan:

- o'zaro rollar taqsimotining er va xotin tomonidan baholanishida gender farqlar (R.A. Alimardonova);

- rashk fenomenining oilaviy munosabatlarda namoyon bo'lishining gender va yosh farqlari (S.Sh. Ummatova);

5. Gender munosabatlari psixologiyasi (jinslar o'rtasidagi va bir jinsdagi munosabatlarni o'rganadi);

6. Yetakchilikning gender psixologiyasi (erkak liderlar va ayol liderlar o'rtasidagi farqlarni, shuningdek, hukmronlik va bo'ysunish munosabatlarini o'rganadi);

7. Sportdagi gender psixologiya (gender psixologiyasi va sport psixologiyasining integratsiyalashgan bir sohasi bo'lib, sport faoliyatidagi xususiyatlar va farqlarni sportchining jinsi va yoki jamoalarning gender farqlanishlari bilan bog'liq holda o'rganadi).

Internet nashrlarda [6] muayyan madaniyatda amal qiluvchi erkaklarga xoslik va ayollarga xoslik bilan o'zining bog'liqligini anglash – gender o'zlik deb nomlanadi. O'zini erkak yoki ayol sifatida identifikatsiyalash – bu ushbu jamiyat tomonidan ularning biologik jinsidan kelib chiqqan holda belgilangan psixologik sifatlar va harakatlar modelini qabul qilish demakdir.

Erkak va ayollar o'rtasida bevosita professional faoliyatda namoyon bo'luvchi gender munosabatlar, T.V. Bendasning fikricha [7], aslida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki holatning mavjudligi orqali ham izohlanishi mumkin. Iqtisodiy ijtimoiylashuv sohasida erkaklar va ayollarning maqomi va ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishdagi gender tafovutlar masalasi ham ayrim tadqiqotchilar tomonidan tadbirkorlik va (yoki) biznes subyektlari kontekstida tadqiq etilgan. Masalan, Yu.V. Sherbatix [9] o'z izlanishlarida tadbirkorlar erkaklar ham, xotin-qizlar ham bo'lishi mumkin, biznes sohasidagi muvaffaqiyatlar uni amalga oshirayotganlarning jinsiga bog'liq emas, deya ta'kidlaydi. Yu.V. Sherbatixga ko'ra, amalda qator omillar mavjudki, ular xotin-qizlarning tadbirkorlik bilan shug'ullanishlariga to'siq sanalib, bu to'siqlarning ayrimlari umuminsoniy xarakterga ega bo'lgan omillar hisoblansa, ayrimlari milliy va madaniy-tarixiy o'ziga xoslikka egadir.

Yaqin yillargacha O'zbekistonda ham gender masalasi ko'pincha oila muammolari doirasida o'rganilishi an'anaga aylangan edi (masalan, G.Shoumarov, V.Karimova, E.Usmonov, N.Sog'inov, F.Akramova, O.Abdusattorova izlanishlari shular jumlasidandir). Lekin, 2017-2022 yillarda mahalliy tadqiqotchilar olib borgan izlanishlar anatomiyasi rang-baranglashganligini ko'rish mumkin. So'nggi 5 yilda O'zbekistonda psixologiya fani tadqiqotlarida turli toifa sinalluvchilarning gender psixologiyasi (xususiyatlari, jihatlar, farqlanish va tafovutlari) tadqiqiga keng e'tibor qaratilayotganligi diqqatga sazovordir (1-jadvalga qarang).

- katta maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional soha shakllanishida yoshga oid dinamik hamda gender tafovutlar (M.M. Taydjanova);

- reklama mahsulotlari iste'molchilari auditoriyasining gender jihatlarini (Sh.I. Omonov);

- O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning gender va etnopsixologik o'ziga xosligi (A.A. Satvaldiyev);

- milliy mansublikni rivojlanishida gender tafovutlar (D.X. Umurzoqov) kabi gender psixologiyasiga doir keng qamrovli izlanishlar olib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Yangi O'zbekistonda aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirishning milliy strategiyasi va gender siyosati psixologiyasi mazmunini yoritishda "Ijtimoiy tasavvurlar" konsepsiyasi va proyeksiya tamoyiliga asoslanuvchi L. N. Ojigovanning tugallanmagan jumlar ko'rinishidagi "Men – ayol (erkak) man" so'rovnomasi natijalarining "gender ijtimoiylashuv" modeliga muvofiqligi tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot ishimizda L. N. Ojigovanning tugallanmagan jumlar ko'rinishidagi "Men – ayol (erkak) man" so'rovnomasi turli yosh toifasidagi avlod vakillarining ongli va ongsiz gender munosabatlarini tashxis qilish uchun ishlatildi, shuningdek, u shaxsning mavjud gender stereotiplariga muvofiqlik yoki nomuvofiqlik darajasini aniqlash imkoniyatini ham berdi. Tadqiqot ishimizda turli demografik hududlar (Toshkent shahri, Qashqadaryo, Xorazm, Farg'ona viloyatlari) aholisiga mansub "BB" (Beybi-Bumerlar), "X", "Y" (milleniallar), "Z" (zumerlar) avlod(i) vakillari sanalgan 460 nafar respondent ishtirok etishdi.

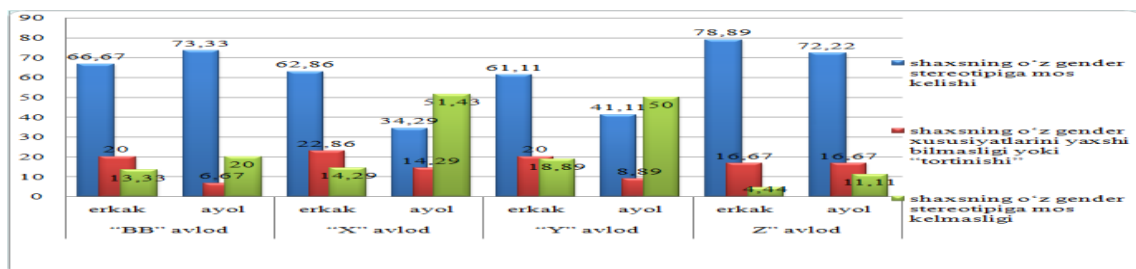
Sinaluvchilar tomonidan 10 daqiqagacha bo'lgan vaqt oralig'ida bajarilishi kerak bo'lgan mazkur so'rovnomada 14 ta tugallanmagan jumla mavjud bo'lib, yo'riqnomaga muvofiq, bu usul proyeksiya tamoyiliga asoslangan tugallanmagan gaplarni nihoyalashni nazarda tutadi. Tadqiqot jarayonida har bir avlod vakili dastlab noaniq borliq (o'tmish, hozirgi zamon, kelajak) muhitida ijtimoiy tasavvurlariga

tayangan holda ustuvorlikdagi stimulga asosan javob berishib, o'zlarining shaxsiyatlarini hamda gender stereotiplari haqida ma'lumot berishdi. Bunda tahlillarimizni "erkak" va "ayol" tushunchalariga mos keladigan xatti-harakatlar va xarakter xususiyatlari haqidagi standartlashtirilgan g'oyalarni ifoda etuvchi gender stereotiplari kontekstida amalga oshirdik. Sababi, psixologik tadqiqotlardan, bizga ma'lumki, stereotiplar shaxs tomonidan o'zi mansub bo'lgan guruhiga muvofiq (oilada, maktabda, do'stlar guruhida, ommaviy axborot vositalarida va boshqalarda) ijtimoiylashuv jarayonida erishiladi va shaxsiy amaliyotga tatbiq etiladi. Mazkur metodika proyektiv texnika sanalib, so'rovnomalar iqtisodiy ijtimoiylashuv subyektlarining biologik jinsiga mos ravishda taqsimlandi hamda 10 daqiqa ichida nihoyalash so'raldi.

Tadqiqotda "BB" avlodidan 30 nafar, "X" avlodidan 70 nafar, "Y" avlodidan 180 nafar, "Z" avlodidan 180 nafar, jami 230 nafar ayol, 230 nafar erkak ishtirok etdi (1-rasmga qarang).

Birinchida, dastlabki natijalar iqtisodiy ijtimoiylashuv jarayoni subyektlarining o'zlarini tomonidan qayta ishlandi. Sababi, proyeksiya tamoyiliga ko'ra, stereotip (stereotip bo'lmagan) darajani individual baholash subyektiv sanaladi, ya'ni har bir respondentning o'zi gender stereotipi xususiyatlarini o'zlarini belgilab berishdi. Keyingi galda, qayta ishlash biz tomonimizdan amalga oshirildi.

Javob sifatida taqdim etilgan 14 ta har bir jumla uchun ball aniqlandi, ya'ni respondentni gender stereotipiga mos keladigan (2 ball), mos kelmaydigan (0 ball) yoki neytral (1 ball) sifatida tavsiflandi. Barcha javoblar bo'yicha olingan ballar umumlashtirildi.

1-rasm. Respondentlarning o'z gender stereotipi xususiyatlarini baholash ko'rsatkichi (n=460); Manba: muallif tadqiqotlari

Ma'lumki, gender stereotiplarining shakllanishi ayollar va erkaklarga faqat ayollar yoki erkaklarning ijtimoiy guruhiga mansubligi asosida o'ziga xos xususiyatlar, fazilatlar yoki rollarni belgilash amaliyotini nazarda tutadi. Shu bois, tadqiqotimizdan ma'lum bo'lishicha, barcha toifa avlod erkak sinaluvchilari tomonidan "shaxsning o'z gender stereotipiga mos kelishi" darajasi yuqori baholangan (1-rasmga qarang). Jumladan, yuqoridan quyiga qarab ko'rsatkichlar raqamli avlod vakillari zumer-yigitlarda – 78,89 foiz, Beybi-Bumer erkaklarda – 66,67 foiz, iks-avlod erkaklarda – 62,86 foiz va millenial-yigitlarda – 61,11 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, yuqoridan quyiga qarab ko'rsatkichlar Beybi-Bumer ayollarda – 73,33 foiz, zumer-qizlarda – 72,22 foiz, millenial-xotin-qizlarda – 41,11 foiz va iks-avlod ayollarda – 34,29 foizdan iborat bo'ldi.

"Z" avlod vakillari yigitlarda shakllangan gender stereotiplari, odatda ulardagi individuallikning yuqoriligi, egotsentrik ustanovkalarining balandligi bilan izohlansa, Beybi-Bumer ayollardagi yuqori darajada baholangan gender stereotiplar kasbiy o'sishga intilish, hayotni tanlash va rejalar qilish qobiliyatini cheklanmaganligi hisobidan tushuntiriladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirishning milliy strategiyasi va gender siyosati psixologiyasi tabiatini empirik tahlil etish orqali quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, har qanday gender stereotiplari – bu ayollar(ga) va erkaklar(ga) munosib yoki xos bo'lishi kerak bo'lgan fazilatlar va xususiyatlar hamda ular bajarishi yoki bajarishi lozim hisoblangan rollar haqidagi shakllangan umumiy e'tiqodlar va (yoki) noto'g'ri qarashlardir.

Ikkinchidan, murakkab gender stereotiplari ayollarning ayrim guruhlariga nomutanosib salbiy ta'sir ko'rsatib, ozchilik va (yoki) mahalliy ayollar, nogiron ayollar, qishloq sharoitida yoki quyi segment (kambag'al) vakili bo'lgan ayollar, migrant ayollar va boshqalarda iqtisodiy ijtimoiylashuvning muvaffaqiyatsiz kechishiga olib keladi.

Uchinchidan, gender stereotiplari jamiyatda inson huquqlari va asosiy erkinliklarining buzilishiga olib kelganda adolatsiz hisoblanadi hamda "inson → jamiyat → davlat" o'zaro munosabatlari tamoyili asosida hududlar raqobatbardoshligini shakllantirishga to'siq vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, 2022-2026-yillarga mo'ljallab qabul qilingan taraqqiyot strategiyasining tegishli maqsadlari – Yangi O'zbekistonda aholini iqtisodiy ijtimoiylashtirishning milliy strategiyasi mohiyatini belgilab berib, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va butun mamlakat bo'ylab gender siyosati olib borishning psixologik mexanizmlarini takomillashuviga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrda O'RQ-561-son "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni // <https://lex.uz/docs/-4494709>
2. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrda O'RQ-562-son "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni // <https://lex.uz/docs/-4494849>
3. 2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi // <https://lex.uz/docs/-5466673>
4. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi // <https://lex.uz/docs/5841063>
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
6. <http://sociology.niv.ru/doc/dictionary/big-sociological/fc/slovar-195-1.htm#zag-292>
7. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 293 б.
8. Мальцева И.О., Нестерова Д.В. Гендерная сегрегация на внутрифирменном рынке труда: факторы и последствия. ВЕСТНИК ВГУ. серия: Экономика и управление. 2011. № 1. – С.244-255.
9. Щербатых Ю.В. Психология предпринимательства и бизнеса: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.
10. Нарзуллаева М.Б. Талабалар ўқув фаолиятида масъулиятнинг гендер хусусиятлар. Психология фан. бўйича фал. док. ... дис-я автореферати. 19.00.05. – Тошкент: ЎзМУ, 2017. – 48 б.
11. Нарзуллаева М.Б. Низо жараёнида менежернинг конструктив ўзаро алоқадорлигининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Психология фан. бўйича фал. док. ... дис-я автореферати. 19.00.05. – Тошкент: ЎзМУ, 2018. – 49 б.
12. Карамян М.Х. Шахнинг саломатликка қадрият сифатидаги муносабатининг ижтимоий-психологик детерминацияси: Психология фан. доктори (DSc) ... дис. автореферати: 19.00.05. – Тошкент: ЎзМУ, 2019. – 80 б
13. Ғайибова Н.А. Турли сиблинг мақомидаги ўсмирларнинг тенгдошлари билан муносабатларининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Психология фан. бўйича фал. док. ... дис-я автореферати. 19.00.05. – Тошкент: ТДПУ, 2019. – 49 б.
14. Очилова Г.О. Ёшлардаги тадбиркорлик мотивациясига оилавий бизнес таъсирининг гендер хусусиятлари. Психология фан. бўйича фал. док. ... дис-я автореферати: 19.00.05. – Тошкент: ТДПУ, 2020. – 53 б.
15. Рўзикулова А.Т. Ўзбек оилаларида никоҳ-оила муносабатларининг таъминлаш. Психология фан. бўйича фал. док. ... дис-я автореферати: 19.00.05. – Бухоро: БухДУ, 2022. – 54 б.

Шерзод УРАКОВ,
СамДУ Қаттақўрғон филиали директори
E-mail: sherzod@gmail.ru

НавДПИ доценти, н.ф.д.(DSc) Д.Х.Нарзикулова тақризи асосида

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ:МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг касбий педагогик фаолияти тушунчаси, касбий педагогик фаолиятнинг таркибий қисми, профессор-ўқитувчиларининг касбий фаолият вазифалари, педагогик жараёнинг моҳияти ва мазмуни ҳамда олий таълим муассасаларида педагогик фаолиятнинг долзарб муаммолари баён этилган.

Калит сўзлар: Педагогик фаолият, педагогик жараён, касбий маҳорат, таълим жараёни, педагогик маҳорат.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье раскрываются понятие профессиональной педагогической деятельности профессором и преподавателей высших учебных заведений, составляющая профессиональной педагогической деятельности, задачи профессиональной деятельности профессором и преподавателей, сущность и содержание педагогического процесса и актуальные проблемы педагогической деятельности в высшие учебные заведения.

Ключевые слова: Педагогическая деятельность, педагогический процесс, профессиональные навыки, образовательный процесс, педагогическое мастерство.

PROFESSIONAL PREPARATION OF TEACHERS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Annotation

This article reveals the concept of professional pedagogical activity of professors and teachers of higher educational institutions, a component of professional pedagogical activity, the tasks of professional activity of teachers, the essence and content of the pedagogical process and actual problems of pedagogical activity in higher educational institutions.

Key words: Pedagogical activity, pedagogical process, professional skills, educational process, pedagogical skill.

Кириш. Замонавий шароитларда жаҳон фани ва инновацион фаолиятнинг ютуқларидан кенг фойдаланиш жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини изчил ва барқарор ривожлантиришнинг, мамлакатнинг муносиб келажagini барпо этишнинг муҳим омили бўлиб бормоқда.

Ҳозирги даврда олий таълим муассасалари ижтимоий мақомининг ўзгараётганлиги, олий маълумотли кадрларга бўлган талабларнинг такомиллашиб бориши, ОТМларни QS ва ТНЕ халқаро рейтингларига кириши учун мақсадли дастурлар ишлаб чиқиш вазифаларининг белгиланганлиги[1] олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари сифат таркибини такомиллаштириш, улар касбий педагогик фаолиятини баҳолашнинг замонавий индикаторларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтирмоқда. Шунинг учун олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг касбий фаолиятининг сифат ва самарадорлигини ошириш, бунда касбий педагогик фаолиятни баҳолаш тизимини инновацион компонентларга асосланган ёндашувга оид индикаторлар ва кўрсаткичлар орқали такомиллаштириш долзарб педагогик муаммолардан биридир.

Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг касбий педагогик фаолиятини такомиллаштириш соҳасида тажрибали олимлар томонидан олиб борилаётган илмий тадқиқотларда турли мулоҳазалар билдирилган.

Ўқитувчининг касбий маҳоратини тадқиқ қилган педагог олимлар Ҳ.Абдукаримов, Н.Азизхўжаева,

А.Алиев, Ю.А.Ахроров, Р.Ҳ.Жўраев, Б.Р.Жўраева, Ж.Ғ.Йўлдошев, У.Н.Нишоналиев, М.Очилов, Б.Рахимов, А.Р.Ходжабоев, А.А.Холиков, Н.Шодиев, Ф.Р.Юзликеевларнинг ишларида ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати, таълим технологияларидан фойдаланиш имкониятлари, талабаларнинг дунёқарашлари, касбий ва мулоқот маданиятини ривожлантириш йўллари ва усуллари, шунингдек, ўқитувчиларни касбий тарбиялаш ва тайёрлаш муаммолари тадқиқ этилган.

Бир қатор психологлар, жумладан, А.А.Бодалев, Е.М.Иванова, Э.Ғозиев, М.Г.Давлатшинларнинг асарлари ўқитувчи шахсини касбий тарбиялашнинг психологик ва психофизиологик асосларига бағишланган.

В.И.Загвязинский, Ю.К.Конражевский, Ю.Львова, И.П.Раченко, Л.И.Рувинский, В.П.Симонов, В.А.Сухомлинский, Я.С.Турбовский, Т.И.Шамоваларнинг тадқиқотларида педагогик фаолиятнинг такомиллашуви ўқитувчининг ўз педагогик фаолияти таҳлиliga доимий интилишига боғлиқлиги қайд этилган.

Тадқиқот методлари. Педагог фаолиятга оид дастлабки маълумотлар Н.В.Кузьминанинг тадқиқотлар кўзга ташланади. У ўқитувчи дуч келадиган дастлабки қийинчиликлар педагогик фаоллиқнинг ички ва ташқи омиллари билан боғлиқ бўлган ўқитувчининг таълимий, маънавий ва жисмоний тайёргарлигида пайдо бўладиган кескинлик, бепарволик, қоникмаганлиги билан боғлиқлигини таъкидлайди.

Т.С.Полякованинг тадқиқотлари эндиgina ўз фаолиятини бошлаган ўқитувчилар дуч келадиган типик

дидактик қийинчиликларга боғланган. У дидактик қийинчиликларга шундай изоҳ беради: "Дидактик қийинчиликлар ўқитувчининг таълим жараёнидаги қийинчилиги бўлиб, уни ҳал қилиш учун шарт-шароитлар йўқлиги, кескинлик, бепарволик, ўз ишидан қониқмаслиқнинг психологик ҳолати ёки, аксинча, уни бартараф қилиш учун шароитлар таъминлангани ҳолда педагог маҳоратни такомиллаштириш, педагог фикрлаш малака ва кўникмаларни ривожлантиришни таъминлайдиган ҳаракатчанлик, мобилизацион тайёргарлик, эмоционал кўтаринкилик ҳолатининг мавжуд эмаслигидир".

Педагогик фаолиятдаги қийинчиликлар ва зиддиятларни бартараф этишдаги муваффақиятсизлик вазияти нафақат психологик зўриқиш, балки ўз-ўзини баҳолашнинг пастлиги, педагогик маҳоратни такомиллаштириш имкониятини сўндировчи омил сифатида салбий рол ўйнайди. Педагогик вазифаларга фаол муносабатнинг зарур шarti бўлган рағбатлантирувчи вазифа эса ижобий таъсир кўрсатиб, ўқитувчининг шахсий педагогик маҳорати захирасини сафарбар қилади, ижодий фикрлашни рағбатлантириш манбаи ҳисобланади. Қийинчиликларнинг позитив роли унинг индикаторлик (ҳисобловчи) вазифаси билан ҳам белгиланади. Индикаторлик вазифаси педагогик фаолиятнинг шаклланиш жараёнини тормозловчи объектив омилларни ажратади, бироқ у ўз-ўзини баҳолаш тарзида субъектив намоён бўлиши, шахс учун фаолиятнинг тобора қийин жиҳатларини аниқлаб бериши мумкин.

Мамлакатимиз олий таълим муассасаларида миллий ғоя, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида талабаларнинг касбий таълим олишларини таъминлай оладиган профессор-ўқитувчилар таркиби шаклланди. Улар орасида фан докторлари ва фалсафа докторлари, профессор ва доцентлар сони йил сайин ортиб бормоқда. Олий ўқув юртларида ишлаётган профессор-ўқитувчиларнинг кўпчилиги маърузалар, амалий машғулотлар, мустақил таълимни юқори илмий-назарий даражада ташкил этиб, ишлаб чиқариш ва педагогик амалиётга моҳирона раҳбарлик қилиб келмоқда. Педагогик фаолиятда юқори малакали, рақобатбардош кадрларни умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида тарбиялаш ишини уздабуронлик билан бажараётган, эл-юртнинг хурматиға сазовор профессор-ўқитувчиларнинг хизматлари бекиёс[4].

Таҳлил ва натижалар: Олий таълим муассасаларида педагогик фаолият – маълум бир шароит (вазият)да ижтимоий қадриятли мотивларға кўра таълим-тарбия мақсадиға йўналтирилган, ўзига хос воситалар асосида аввалдан кўзда тутилган педагогик натижа билан яқунланадиган ҳатти-ҳаракатлар тизимидир. Профессор-ўқитувчининг педагогик фаолияти сон-саноксиз ўқув-тарбия вазифа(масала)ларини талаба билан бирға ечишдан иборат. Улардан энг муҳими таълим-тарбиянинг мақсадини ойдинлаштириб, талабалар билан ҳамкорликда рўёбға чиқаришдир. Бу вазифа талабаларни ўқитиш ишини ўз-ўзини ўқитишға, уларнинг ҳатти-ҳаракатларини бошқаришни ўз-ўзини бошқаришға айлантириш, талабаларни ижодий фикрлашға ўргатиш, илмий тадқиқот, ўқув-тадқиқот ишларига жалб этиш йўли билан ҳал этилади.

Профессор-ўқитувчининг ихтисослик соҳаси, педагогик, психологик, методик билимлари ва ижтимоий дунёқараши, кўникма ва малакалари педагогик фаолиятнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Олий таълим муассасалари бўлажак мутахассисларни тайёрлашнинг асосий бўғини ҳисобланади. Замонавий педагогика фанида ўқув жараёни талаба билан

профессор-ўқитувчининг ҳамкорлигидаги фаолиятсифатида тавсифланади. Талаба ўқув жараёнининг фаол иштирокчиси сифатида ўқиш, билим ўзлаштириш фаолияти орқали ижтимоий-гуманитар, умумқасбий ва ихтисослик фанларини, касб фаолиятининг асосий ғояларини ўзлаштириб олади, шу асосда унинг дунёқараши шаклланади; ишлаб чиқариш, педагогик амалиётни ўтиш натижасида бўлажак мутахассисда танланган касбига доир кўникма ва малакалар ҳосил бўлади.

Ўзбекистон Республикасида олий таълимнинг мақсади – Ватанимизни ривожланган демократик мамлакатлар даражасида илмий-техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишиға ҳисса қўша оладиган, юқсак маънавий-ахлоқий фазилатларға эға, юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлашдан иборат. Профессор-ўқитувчи қайси фан мутахассиси бўлишдан қатъи назар, мустақиллик мафқураси, миллий ғоя соҳасидаги билимларини мунтазам ошириб бориши, фан методологиясини доимий равишда ўргана бориши лозим. Хусусан, олий ўқув юртларининг барча таълим йўналишларида фанлар бўйича ташкил этиладиган назарий ва амалий машғулотлар, ўқув ва ишлаб чиқариш амалиётлари, фан ва илмий тўғараклар фаолияти сифатли кадрлар тайёрлашға йўналтирилган[6].

Касбий педагогик фаолият таълим олувчиларни ҳаётға, меҳнатға тайёрлаш учун җамият олдида, давлат олдида җавоб берадиган, таълим-тарбия беришда маҳсус тайёрланган ўқитувчилар меҳнати фаолиятидир. Педагогик фаолият жараёнида фаолиятнинг қуйидаги таркибий қисмларини билиши лозим:

педагогик фаолиятнинг мақсади;
педагогик фаолиятнинг объект ва субъекти;
педагогик фаолиятнинг воситаси.

Педагогик жараённинг моҳиятини англамаган, таълим олувчининг эҳтиёжини чуқур англамаган ўқитувчи таълим-тарбия самарадорлиги ва инсон қамолотини таъминловчи фикрга эға бўлмайди. Педагогик жараённинг вазифаси билим бериш, тарбиялаш, ривожлантириш бўлиб, ўқитувчиларнинг фаолият мезонини белгилаб беради. Ўқитувчиларнинг фаолияти педагогик жараённинг ҳаракат воситасидир.

Мунозара: Ушбу фикрлардан келиб чиқиб профессор-ўқитувчилар касбий-педагогик фаолиятини такомиллаштириш муаммолари ва омилларини аниқлаш бизнинг тадқиқотимизда асосий мақсад қилиб белгиланди.

Биз фаолият кўрсатаётган Самарқанд давлат университетининг Каттақўрғон филиали 2021-2022 ташкил этилиб, фаолиятнинг дастлабки даврида тажрибали профессор-ўқитувчиларни ишға жалб этишда муайян қийинчиликлар юзаға келди. Хусусан, профессор-ўқитувчиларни танлов асосида ишға қабул қилишда юқорида таъкидланган талаблар асосида мезонлар ишлаб чиқилди.

Лекин аксарият даъвогарларнинг кўникма ва малака даражаси биз қўйган мезонларға тўғри келмаслиги яққол кўзға ташланди.

Педагогика назариясидан маълумки, таълим натижаси ва самарадорлиги энг аввало, таълим олувчиларнинг мақсади ва эҳтиёжига боғлиқ, яъни, талабанин эҳтиёжи ва талаби қанчалик юқори бўлса, ўз-ўзидан педагогик жараён ҳамда педагогик фаолиятнинг самарадорлигини ошириш заруриятини юзаға келтиради. Натижада таълим берувчининг касбий-педагогик фаолияти аудиториянинг талаби асосида такомиллашиб боради.

Биз бу қонуниятдан фойдаланиш мақсадида асосий эътиборимизни таълимолувчиларнинг мақсадини ҳамда таълим олиш жараёниға нисбатан талабларини шакллантиришға қаратдик. Жумладан, филиалнинг веб

сайтида ҳар бир дарсдан сўнг профессор-ўқитувчининг фаолиятини аноним баҳолаш тизимини ишлаб чиқдик.

Ҳар бир дарс машғулотида сўнг талабаларнинг филиал веб сайтидаги <https://samdukf.uz/anonim-sorovnomat/> ҳавола орқали профессор-ўқитувчилар фаолиятига муносабат билдиришлари йўлга қўйилди. Сўровнома ўқув йилининг дастлабки даврдан бошлаб мунтазам равишда педагогик фаолият самарадорлигини белгиланган аспектлар бўйича ўтказилди. Сўровномада 300 дан 350 нафаргача талабалар ўз муносабатини билдиришди. Профессор-ўқитувчиларнинг фаолияти куйидаги саволлар бўйича баҳолаб борилди:

Профессор-ўқитувчи дарсни вақтида бошлаши;

Профессор-ўқитувчининг дарс бераётган фани бўйича билим даражаси;

Профессор-ўқитувчининг дарс мазмунини етказиб бериш даражаси (замонавий педагогик технология ва усуллардан фойдаланиши);

Профессор-ўқитувчининг АКТни қўллай билиши;

Профессор-ўқитувчининг аудиторияни бошқариш бўйича маҳорати;

Профессор-ўқитувчининг кийиниш маданияти;

Профессор-ўқитувчининг нутқ маданиятига, адабий тил меъёрларига амал қилиши;

Профессор-ўқитувчилар талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш жараёнларини ошқора ва шаффоф амалга оширганлиги;

Мустақил таълим учун бераётган топшириқларнинг мазмуни ва баҳолаш шакллари.

Ўқув йилининг дастлабки даври ва ўқув йили якунидаги натижалар куйидагича кўриниш олди:

1-жадвал

Тажриба даври	Ўқувчилар сони	Жавоблар сони		
		аъло	яхши	қониқарли
Тажриба бошида	319	163	110	46
Тажриба якунида	325	191	123	11

Амалиёт шуни кўрсатдики, мунтазам диагностикасиз ҳеч қандай педагогик жараёнларни оптимал бошқариш мумкин эмас. Ташхис қўйишнинг маъноси - ҳақиқий аниқ ҳолат бўйича маълумотга эга бўлишдир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, етакчи ўқитувчилар ўз фаолиятини адекват баҳолаш, ўз-ўзини таҳлил қилиш заруриятини англаш, талабалар мулоқот қилиш қобилияти, ўз-ўзини ташхислашнинг янги усулларини ўзлаштиришга интилиш каби профессионал шахсий хусусиятларини намоён этишди[5].

Профессор-ўқитувчиларнинг фаолиятини мунтазам ўрганиш ва таҳлил қилиб бориш таълим сифати ва самарадорлигини оширишнинг зарурий шартидир, шунингдек талабаларни ўқитишда юқори натижаларга эришишда стимул бўлди. Бунда ҳар бир ўқитувчининг реал имкониятларига ҳар томонлама баҳо бериш тизими яратилганда куйидагиларга имкон беради:

- педагогик маҳоратни ривожлантиришнинг барча соҳаларида ўқитувчи эҳтиёжларини тўғри ҳисобга олиш;
- билим, кўникма ва малакаларни ҳолис баҳолаш;
- ижодий фаолиятни ривожлантириш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиш истикболларини аниқлаш;

- бутун жамоанинг тарбиявий ишини такомиллаштириш орқали ҳар бир ўқитувчининг педагогик маҳоратини ошириш дастурини белгилаб олиш;

- таълим жараёнини ташкил этишда нафақат касбий билимларни ўзлаштиришда ўзаро ёрдам муаммосини, балки талабалар ва профессор-ўқитувчилар мулоқотида психологик мослик жиҳатларини ҳам ҳисобга олиш.

Хулоса қилиб айтганда олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчиси куйидаги касбий педагогик фаолиятнинг асосий вазибаларини мунтазам бажариб боришлари муҳим аҳамиятга эга:

Профессор-ўқитувчилар томонидан аудиториянинг таълимий эҳтиёжларини ташхис қилиб бориш, таълим мақсадларини таълим натижалари асосида ифодалашнинг назарий ва методологик асослари билан қуроллантирилиши лозим.

Профессор-ўқитувчилар педагогик маҳоратнинг педагогик техника, педагогик ҳамкорлик (мулоқот), педагогик назорат, педагогик қобилият, тарбиячилик маҳорати, таълим жараёнини бошқариш, нутқ маданияти, тарбия технологияси, педагогик ижодкорлик, рефлексия каби таркибий қисмлари тўғрисидаги билимлар тизимини эгаллаб боришлари керак.

Профессор-ўқитувчилар миллий урф-одат ва анъаналаримизда, шунингдек Ўрта Осиё мутафаккирларининг бой ижодий меросларида акс этган мулоқотнинг этник жиҳатларини эгаллаш, шунингдек нутқ маданиятини ривожлантиришга нисбатан ўзларида эҳтиёж ва ҳавасни ривожлантириб боришлари лозим.

Бу мақсад ва вазибаларнинг ҳал этилиши профессор-ўқитувчиларни замон билан ҳамнафас бўлишга, ёшларни тарбиялаш дарди билан яшаш ва келажакни аниқ кўра олишга ўргатади. Ҳар бир профессор-ўқитувчи шахсида мамлакатимизнинг долзарб муаммоларини, мақсад ва вазибаларини виждонан тасаввур қилиб, аниқ бажариб бориши учун шижоат билан ўзимкониёти, билими, тажрибаларини ишга солишга ўргатади ҳамда педагогик фаолиятга ижодий ёндашиш малакаларига эга бўлишни тарбиялайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги ПФ-60-сон фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПК-3151-сонли қарори // - Т.: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 й., 30-сон, 729-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий ва ўрта махсус таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 2019 йил 11 июлдаги ПФ-5763-сон Фармони. // - Т.: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.07.2019 й., 06/19/5763/3410-сон.
4. Ismoilova Z.K. Tarbiyaviy ish metodikasi. — Т.: «Istiqlob», 2003

-
5. Ochilov M., Ochilov N. Oliy maktab pedagogikasi — T. «Aloqachi» — 2008.
 6. Xoliqov A. A. Oliy ta'lim muassasalari bo'lajak o'qituvchilar pedagogik mahoratini rivojlantirish — T. «Iqtisod moliya» — 2015.
 7. Фарберман Б. Л. Прогрессивные педагогические технологии. Ташкент, 1999.
 8. Ta'lim-tarbiya mazmunini zamonaviylashtirish. Ilmiy to'plam. Qarshi, «Nasaf» nashriyoti. 1997.
 9. Полякова Т. С., Лялина Е. В. Интеграционные связи в оценке учителей математики. — 2014.

УДК:159.9(575.1)

Гулзода ХИДОЯТОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
E-mail: xidoyatova.g@gmail.ru

ЎЗМУ профессори, псих.ф.д. Алиев Б.А тақризи асосида

CHARACTERISTICS OF TEACHING CHILDREN WITH INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Abstract

This article focuses on the peculiarities of studying children with mental retardation. The article also provides details on how to deal with mental illness and the reasons for its occurrence, post-developmental disorder, somatic disorders, shortcomings in mental processes, psychological and medical prophylaxis of mental retardation.

Key words: Childhood, malaise, disability, physical disability, somatic dysfunction, neglect, irresponsibility, astenic, stenic, discomfort, Lourens Barde's disease.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности изучения детей с умственной отсталостью. В статье также подробно рассказывается о том, как бороться с психическим заболеванием и причинами его возникновения, расстройствами пост-развития, соматическими расстройствами, нарушениями психических процессов, психологической и медицинской профилактики умственной отсталости.

Ключевые слова: Детство, инвалидность, физическая инвалидность, соматическая дисфункция, безнадзорность, безответственность, астенический, стенозический, дискомфорт, болезнь Лоуренса Барде

АҚЛИЙ РИВОЖЛАНИШИ СУСАЙГАН БОЛАЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Аннотация

Мазкур мақола ақлий ривожланиши сусайган болаларни тадқиқ этишдаги ўзига хосликлар муаммосига бағишланган. Шунингдек, мақола матнида ақли заифлик ва унинг намойён бўлиш сабаблари, тараққиётдан орқада қолиш, ўзлаштири олмаслик, соматик касалликлар, психик жараёнлардаги камчиликлар, ақлий қолоқликнинг психологик ва тиббий профилактикаси каби масалалар ҳам батафсил ёритилган.

Калит сўзлар: Бола, ақли заифлик, ўзлаштири олмаслик, жисмоний заифлик, соматик касаллик, бепарволик, масъулиятсизлик, астеник, стеник, безовталиқ, Лоуренс Барде касаллиги.

Кириш. Айтиш жоизки, ақли заифлик аломатлари кўринмаса ҳам, мактаб дастурини ўзлаштири олмайдиган болаларни ёрдамчи мактабга ўтказиб юбориш ҳоллари учраб туради. Ўзлаштириши ёмон, бўшанг (пассив), ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш каби малакаларни ўзлаштиришга ҳафсаласи камроқ бўлишга қарамай, уларда ақли заифлик аломатлари бўлмайди. Бундай болалар ёши катталаша бориб ва улғай бошлаган сари руҳий фаолияти ҳам ривожланади ва тез кунларда ўз тенгдошларига етиб олади. Кўп ҳолларда бундай болалар ўз имкониятларини етарлича намойён қила олмаслиги дарс жараёнида билинади. Оиладаги ижтимоий омиллар катта таъсир кўрсатади яъни оиладаги нотинчлик, ота-онанинг ажралиши, қаровсиз қолиб кетиш бола руҳиятига салбий таъсир этади.

Ҳозирги кунда ҳам сусти ёки заиф руҳий ривож топган болаларни ҳақиқий ақли заиф болалардан фарқ қила олиш муҳим. Кўпгина мактабларда давомати қониқарсиз бўлган болаларни ақли заифга чиқариб, ёрдамчи мактабларга ўтказиб юбориш ҳоллари учраб туради. Бундай масалаларни малакали шифокорлар ва педагоглар ёрдами билангина тўғри ҳал қилиш лозим.

Ўзлаштири олмаслик ва ақли заифлик. Албатта, илм асосларини чуқур эгаллаётган ўқувчиларни ақл-заковати ҳам юқори даражада деб баҳолашга тўла ҳаққимиз бор. Лекин, ўзлаштириши қониқарсиз бўлган болаларни идрок, ақл-заковати паст деб баҳолаш тўғримики? Сўзсиз бундай фикрлаш жуда нотўғри! Ақли заифлик (клиник маънода) жуда қониқарсиз

ўзлаштиришнинг бир кўриниши ҳолос. Кўпгина олимлар маълумотига қараганда боланинг қониқарсиз билим ўзлаштиришига кўп омиллар сабаб бўларкан. Улардан биринчиси – нобоп оилавий шароит. Чунки, энди бола катталар ёрдамига, айниқса ота-она ёрдамига муҳтож. Афсуски, баъзи бир оилаларда бола назоратсиз қолади, баъзи оилаларда жанжал, ичкиликбозлик каби иллатларга гувоҳ бўлиб боради. Оқибатда бундай бола кўчада дайдиб юради, ўз тенгқурлари билан жанжал чиқаради ва охири кўча “тарбиясини” ола бошлайди. Натижада ўзи бепарволик, маъсулиятсизлик, дангасалик каби сифатларни ўзлаштири бошлайди. Аста секин дарсга қатнашишга, мактабга боришга ҳам бепарво бўлиб қолади, кўп дарсларга келмай қолади. Натижада дарсларни ўзлаштириш оғирлашади. Давомат сустлигини бошқа сабаблари ҳам бор. Масалан, яшаш жойларини тез-тез ўзгариб туриши. Бундай кўчиб ўтишларда, сўзсиз, бола кўп дарсларга қатнаша олмайди, ўқитувчилари ҳам ўзгарган. Шу даврда ўзлаштири олмаган дарслар асорати (ўша мавзуларни билмаслиги) бир умрга ҳам қолиши мумкин. Ана шу сабабларга қўра ўзлаштириш қониқарсиз бўлган болаларни ақли заифлик дейиш мумкинми? Албатта, йўқ! Бу ҳолатлар, болалар тарбиясидаги ижтимоий ва педагогик камчиликлар ҳисобланади.

Ўзлаштириши қониқарсиз бўлган болалар орасида шундайлари ҳам бўладики, улар фанни ёки санъатни маълум соҳаларига иштиёқ билан қизиқиб (масалан, радио, фото, телевизор, расм, ганч, электроника ва х.к.) ўша соҳада қобилиятли фаолият кўрсатадилар. Булар

орасида умумий интизомга бўйсунмайдиган, ўқувчилар билан чиқиша олмайдиганлари ҳам бўлади. Умумий дастурини қониқарсиз ўзлаштиргани ва ҳулки пастлиги боис унинг қобилият ва маҳорат билан қилган ижодий ишлари кўпинча етарли даражада қўллаб-қувватланмади ва қадрига етишмади[1].

Қониқарсиз ўзлаштиришда яна бир сабаб – кўп ҳолларда боланинг жисмонан носоғлом бўлишидир. Масалан, кўриш, эшитиш қобилияти паст бўлган, айниқса нутқ ривожини паст бўлган болаларда ўзлаштириш паст бўлади.

Юқорида кўриб ўтилган мисолларга кўра мактабларда ўзлаштиришни қониқарсиз бўлиши сабаблари ҳам ҳар хил. Ўзлаштира олмаётган бола билан ақли заиф болани фарқлай олиш лозим.

Астеник ҳолат (жисмоний заифлик). Тинка-мадорини қурутувчи, жисмоний (соматик) касалликдан келиб чиқувчи, нерв фаолиятининг функционал динамик бузилишлар жараёнида ушбу ҳолат юзага келади. Баъзида, нейрорасея таъсиридан, бош миёна жароҳатланишидан (церебрастения) ҳам бўлиши мумкин. Оилада нотинчлик, жанжалкашлик, тўс-тўпалон бўлиб турадиган болаларда ҳам шу ҳолат юзага келиши мумкин.

Асаб системасининг қувватсизланишидан ҳам вақтинчалик руҳий фаоллик сусаяди, айниқса эшитиш ёки нутқ қобилияти нуқсонли бўлган болаларда бу кўпроқ учрайди[2].

Тез чарчаб қолиш, бирон бир фаолият билан банд бўлганда тинка-мадори қуриши ана шу ҳолатга ҳосидир. Астеник болалар тез жажли чиқадиган ва таъсуротли бўладилар. Т. Варенова маълумотида кўра, уларнинг ўзлаштириши ақл-идроқи даражасига нисбатан пастроқ. Кўпчилик болалар сезгир, кўнгилчанг бўлиб, ўқитувчилар ёки ота-онасини танбеҳидан тез ҳафа бўлиб қолади. Хотираси пасайиб, фикрлаш ҳам секинлашади. Шунингдек, бундай болаларда қуйидагилар ажратилади[3]

Асаб системаси ҳолати. Баъзи болаларда кўз мугуз пардаси хиралашган, борган сайин эшитиш қобилияти ва моторикаси сусайган, ҳаракатлари секинлашган, ҳатто қадам ташлаши ҳам қийинлашган бўлади. Бошланишида нутқ ўса бошлайди, сўз бойлиги секинлик билан орта боради, аммо талаффузи ноаниқ бўлади. Касаллик кучая борган сайин нутқ аста-секин йўқола бошлайди, сўз бойлиги ҳам камайиб, талаффузи яна ҳам бузилади.

Психик ҳолати. Болаларда сезиларли даражада хотира сусаяди. Мантикий хотира, ҳатто ёдлаб олинган (ёдаки) хотира ҳам сусаяди. Ҳарқандай фаолиятга қизиқиш сўна бошлайди. Баъзи болаларда эпилептик тутканоқлар ҳам бўлади. 10-12 ёшларга борганда касаллик айниқса кучайган бўлади. Иммуниетети заиф бўлганлиги учун инфекция ёки бошқа турдаги касалликка учраб, нобуд бўлиши мумкин. Кўпинча бундай болалар етук ёшга етмай нобуд бўладилар.

Лоуренс-Барде касаллигида ақли заифлик аломатлари. Касаллик ҳужайраларда наслий ёғ (модда) алмашуви бузилишига боғлиқлиги ҳақида фикрлар мавжуд. Лекин, баъзи маълумотларга қараганда хромосома таркибининг сифатсиз бўлишига ҳам боғлиқ. Касаллик даврий равишда яъни психомоторикаси ҳеч қандай сабабсиз жароҳатланиб тураверади. Ақли заифлиги кундан-кунга яққол кўрина бошлайди. Жисмоний томондан гавдаси беўхшовлиги, семизлиги, жинсий аъзоларининг заифлиги, кўриш қобилиятини пасайиши (кўр бўлиш даражасига) сезилади. Кўл ва оёқ панжаларида олтинчи бармоқ бўлиши бу касалликка ҳосидир.

Инжиклик, ҳархаша қилишлик, йиғлоқилик, тез ҳафа бўлиш (ўпкалаш) каби ҳислатлар астеник ҳолатнинг

ҳар турли кўринишида учраши мумкин. Лекин, кўп ҳолларда ўзини тута олиши, вазиятга тўғри баҳо бериши маълум даражада касалликни келиб чиқиш даражасига ҳам боғлиқ. Масалан, марказий асаб системаси жароҳатланган болаларда кучли ҳаяжонланиш, аффе́кт ҳолига тушиш, хотирани бир мунча пасайиши каби ҳолатлар учрайди. Баъзида ўзлаштиришга бўлган қобилияти пасайиши мумкин ва кўпинча боши оғришдан нолиб юрадилар. Тинка-мадори қуриган астеник болаларда тез-тез чарчаб қолиши сабабли дарс давомида ухлаб қолишлик, дарс мавзусига унчалик қизиқмаслик, диққатни бир ерга тўплай олмаслик ҳоллари учраб туради. Нутқи бузилган, қулоғи оғир бўлган астеник ҳолатдаги болалар дарсда ўқитувчи бераётган маълумотларни тўла эшита олмайди, эшитган тақдирда ҳам чала эшитиб, ўзлаштирилаётган мавзудан тўла-тўқис қониқиш ололмайди. Шу сабабли ўқитувчи саволига таваккал жавоб беради (ҳоҳ тўғри бўлсин, ҳоҳ нотўғри бўлсин). Бу ҳолат синфдаги болаларда кўлги кўтарилиши, ўқитувчини эса жаждини чиқариши мумкин.

Болаларни мактабга қабул қилинаётганда бундай нуқсонларга аҳамият берилмайди, ота-оналар эса бу камчиликларни (қулоғи оғирлиқни) беркитадилар. Ўқитувчидан доим танбеҳ олиши, синфдошларининг калакаси, баъзи ҳолларда лақаб орттириши каби камситилиши қулоғи оғир болаларда мактабга нисбатан иштиёқини йўқотади. Айни шу даврда болаларнинг характери кескин ўзгара бошлайди ва кўпчиликдан ажралиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Мактабга боргиси келмайди.

Албатта, бундай ҳолатни олдини олиш мумкин ва ҳатто лозим ҳам. Мактабга қабул қилинаётгандаёқ қулоғи оғир эканлигини ҳисобга олиб биринчи партага ўтказиш, ўнга баландроқ овозда муомала қилиш, синфдошларига эса, қулоғи оғир болалар билан қандай муомала қилиш зарурлигини тушунтириш педагоглар зиммасига юклатилиши лозим. Муаммо бу усулда хал бўлиши педагогларни ҳурматини янада оширади.

Астеник ҳолатнинг зўрайиши кўп ҳолларда мактабга нутқи бузиқ болалар қабул қилинганда юзага келади (айниқса дудук болаларда). Педагоглар бундай болаларни дарҳол логопедга мурожаат этишлари лозим.

Жисмоний-руҳий инфантилизм ҳар турли инфекция, интоксикацияларни ёш организмга патологик таъсири туфайли ғайри табиий (аномал) ривожланишидир. Бу касалликка учраган болалар жисмоний ривожини ўз тенгдошларига нисбатан анча суст бўлади.

Одатда бундай болалар ўз тенгдошларидан бир мунча ёшроқ кўринади. Худди шунга ўхшаб унинг руҳияти ҳам болалик давридагига ўхшаш бўлади[4] Мактабдошларига нисбатан боғча болаларидек ҳислатларга эга бўлади. Мактаб интизомига бўйсунмайдиган, дарс пайтида овқат еб ўтириш, кичик болалардек йиғлаб юбориши, онасини дарров соғиниши каби аломатлари бўлади. Улар аксарият ҳолларда калтафаҳм, бепарво, юзаки фикрлайдиган, тез жажли чиқадиган инжикликка мойил ва йиғлоқи бўладилар. Бундай болалар ақлий фаолиятдан жуда тез толиқадилар. Идроқи етарли даражада бўлса ҳам, баъзи ҳолларда биров сусайгандек туюлади. Шахсининг тўла-тўқис ривожланмагани аниқ кўринади.

Баъзи ҳолларда болалар инфантилизи уларнинг психик ривожидоғина билинади. Бу касалликни ривожланиш динамикаси ҳам ҳар турлидир. М.С.Певзнер, И.А.Юрхова, М.Г.Рейдибоймлар психик инфантилизмга учраган болаларни икки гуруҳга ажратадилар, яъни руҳий ривожини суст болаларни тезда даволаб тузатиш мумкин

бўладиган гуруҳи ва руҳий ривож мураккаб бўлган болалар гуруҳи[4].

Мактаб ўқувчилари орасида ёзиш-чизишни, китоб ўқишни ёки ҳисоблашни эплай олмайдиганлари ҳам учраб туради (вахоланки уларни ақл-идроки тўла-тўқис бўлишига қарамай). Бундай болалар қобилиятини мактаб методикаси билан бартараф этиб бўлмайди. Албатта, бундай ҳолатларни ўқишга тиришқоклиги йўқлигидан ўзлаштира ололмаётган болалар билан адаштириш мумкин эмас. Қасалликни пайдо бўлиш сабаблари ҳар турли бўлиши мумкин.

Марказий нерв системасининг органик бузилиши натижасида, бош миё пўстлогининг қайси бир соҳада локал бузилишдан, илгарироқ нутқ бузилиши

бўлганлигидан, худди шундай нуқсонлар оила аъзоларида ёки ирсий бўлиши эҳтимоли ҳам бор. Локал бузилишлар функционал системаларни маълум бир идрок билан бажариладиган жараёнларига заифлигидан далолатдир. Бундай нуқсонлар педагогикада маълум бўлган махсус таълим воситалари билан бартараф этилади. Аммо умумий мактабларда бундай ишларни амалга ошириб бўлмайди.

Боланинг жисмоний-руҳий ҳолати текширилади, қандай махсус тиббий-педагогик чоралар қўриш зарурлиги аниқланади. Бундай болалар учун ҳам мактабларда махсус синфлар ташкил қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Акименко В. М. Исправление звукопроизношения у детей; Феникс - Москва, 2009. - 112 с.
2. Бенилова С. Ю., Давидович Л. А., Микляева Н. В. Дошкольная дефектология. Ранняя комплексная профилактика нарушений развития у детей (современные подходы); Парадигма - Москва, 2012. - 635 с.
3. Варенова Т. В. Коррекция развития детей с особыми образовательными потребностями; Форум - Москва, 2012. - 272 с.
4. Ермаков В. П., Якунин Г. А. Основы тифлопедагогики. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. Учебное пособие для ВУЗов; Владос-Москва, 2000.-240с.
5. Жигорева М. В. Дети с комплексными нарушениями в развитии. Педагогическая помощь; Академия - Москва, 2008.-240с.

Аъзам ХОЛМУРОДОВ,

Жиззах вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази директори, и.ф.н

E-mail: xolmurodovazzam@gmail.com

Жиззах Политехника институти профессори, п.ф.н Ж.А.Хамидов тақризи остида

МАРКЕТИНГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ - НОДАВЛАТ ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ПЕДАГОГ КАДРЛАР МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТИЗИМ

Аннотация

Мақолада нодавлат таълим ташкилотларида таълим хизматларининг замонавий маркетинги, таълим соҳасининг ўзига хос вазифаларини амалга ошириш учун маркетингнинг умумий услубий воситалари, тадқиқот ва диагностика усуллари, таълим муассасаларининг бозор фаолиятини ҳамда бошқарув самарадорлигини ошириш, маркетингнинг асосий ривожланиш, замонавий маркетинг тадқиқотларида фаолият самарадорлигини баҳолаш каби масалаларга тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Маркетинг технологиялари, диагностика, квалиметрик усул ва воситалар, ижтимоий маркетинг, SMART маркетинг, интерактив маркетинг, тармок (электрон) маркетинги.

МАРКЕТИНГОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ - СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация

В статье рассмотрены современный маркетинг образовательных услуг в негосударственных образовательных организациях, общие методические инструменты маркетинга для реализации конкретных задач в сфере образования, методы исследования и диагностики, повышения рыночной активности и эффективности управления образовательными учреждениями, затронуты основные направления развития маркетинга, современные такие вопросы, как оценка эффективности деятельности в маркетинговых исследованиях.

Ключевые слова: Маркетинговые технологии, диагностика, качественные методы и инструменты, социальный маркетинг, SMART-маркетинг, интерактивный маркетинг, сетевой (электронный) маркетинг.

MARKETING TECHNOLOGIES – A TOOL FOR IMPROVING THE MECHANISMS OF INCREASING THE SKILLS OF TEACHERS IN NON-GOVERNMENTAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract

The article focuses on issues such as modern marketing of educational services in non-governmental educational organizations, general methodological tools of marketing for the implementation of specific tasks in the field of education, research and diagnostic methods, improving the market activity and management efficiency of educational institutions, the main development of marketing, evaluation of the effectiveness of activities in modern marketing research.

Key words: Marketing technologies, diagnostics, qualitative methods and tools, social marketing, SMART marketing, interactive marketing, network (electronic) marketing.

Кирриш. Нодавлат таълим ташкилотларидаги таълим сифати ва хизматлар сифати бевосита таълим хизматлари маркетинги фаолиятининг самарали технологияларини белгилаш ва улардан муваффақиятли фойдаланишни таъзао этади.

Маълумки, маркетинг шахсларнинг эҳтиёжлари, бозорнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда янги товар ёки хизматларни ишлаб чиқишга йўналтирилган назарий ва амалий тизим бўлиб, эҳтиёжларни қондириш орқали максимал даромад топиш мақсадига йўналтирилади.

Маркетингга оид тадқиқотлар хорижлик олимлар Т.Левитт (TheodorLevitt), П.Друкер (PiterDrucker), М.Бейкер (MichaelBaker), Р.Бартелс (RobertBartels), Ф.Котлер, М. МакДоналд, МДХ олимларидан Азоева Г.Л., Андреева С.Н., Багиева Г.Л., Данченко Л.А., Ойнер О.К., Соловьева Б.А., Третьяк О.А., мамлакатимиз олимларидан С.Турғунов, М.Саидов, И.Сираджев, Н.Жураева, Н.Эрметова ва бошқа кўплаб тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида турлича йўналишларда тадқиқ этилган [3, 4, 5].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Кўпгина замонавий муаллифлар маркетингни мураккаб бошқарув концепцияси, фалсафаси ва бозор бизнесининг йўналиши деб ҳисоблашади. Буни маркетинг эволюциясини ўрганган таниқли хорижий олимлар М.Бейкер, П.Дойл, Р.Бартелс каби муаллифлар тасдиқлайди. М.Бейкер ўзининг "Маркетинг" китобида, маркетинг – бу ўзаро манфаатли муносабатларни ўрнатиш ва ривожлантириш тушунчасидир, дея таъриф беради. Маркетинг бўйича энг нуфузли профессионал жамоат бирлашмаси бўлган Америка Маркетинг Ассоциацияси (АМА) 2013-йилда маркетинг таърифига қуйидагича аниқлик киритади: "Маркетинг – бу истеъмолчилар, миқозлар, ҳамкорлар ва умуман жамият учун қимматли таклифларни тақдим этиш учун бизнес-жараёнларни ташкил этишнинг комплекс интеграциялашган фаолиятидир" [6, 8, 9, 10].

Таълимда маркетинг бу истеъмолчиларнинг (шахс, иш берувчилар, жамият) таълим хизматларига бўлган талабларини ўрганиш ва қондиришга, шунингдек, эҳтиёжлар асосида янги таълим хизматларини таклиф

қилиш, ривожлантириш технологиялари сифатида тушунилади.

Тадқиқотчи Н.Жўраева ўзининг илмий изланишларида, таълим хизматлари маркетинги ҳар бир умумий таълим муассасасига таълим хизматлари бозорида обрўсининг ошишига ва меҳнат бозори эҳтиёжига мос тарзда кадрлар тайёрлашни амалга оширишга кўмаклашади дея таъкидлайди.

Тадқиқотчи Н.Эрметова умумий ўрта таълим муассасаларида маркетинг хизматларини такомиллаштириш билан боғлиқ изланишларида, таълимда маркетинг бу таълим хизматларига бўлган талаб бозорини ўрганиш ва ривожлантиришга, талабга жавоб берадиган таълим муҳитини яратишга ва яратилган таълим муҳитига талабни рағбатлантиришга қаратилган фаолиятдир, дея ўз фикрларини илгари суради. Бунда маркетинг хизматлари бошқарув жараёни бўлиб, таълим муассасаларининг маркетинг бозорини ўрганиш, башорат қилиш ва уларнинг ривожланишининг энг истиқболли йўналишларини аниқлашга ёрдам беради ҳамда таълим муассасининг барқарор ривожланишини таъминлайди.

Дарҳақиқат, таълим хизматларининг замонавий маркетинги бу таълим соҳасининг ўзига хос вазифаларини амалга ошириш учун маркетингнинг умумий услубий воситалари, тадқиқот ва диагностика усулларидан фойдаланиладиган маркетинг тури саналади. Тадқиқотчилар бу борада таълим хизматлари маркетинги таълим муассасаларининг бозор фаолиятини ҳамда бошқарув самарадорлигини ошириш тизими сифатида белгилайдилар.

Тадқиқот методологияси. Малака ошириш жараёنларида маркетинг хизматлари негизда тингловчи шахси алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, таълим хизматларининг асосий истеъмолчиси бу тингловчи саналади. Шу билан бирга, малака ошириш жараёнларида таълим хизматлари кўрсатишда бозор-фойда жиҳатлари камроқ аҳамиятли саналиб, асосан ижтимоий буюртмага асосланган хизматлар соҳаси саналади.

Тадқиқотчилар И.И.Скоробогатых Ж.К.Мусатовалар малака ошириш, касбий ривожланиш доирасида таълим хизматлари кўрсатишининг учта асосий моделини ажратиб кўрсатади [4].

1. Малака ошириш моделини ишлаб чиқариш соҳасидаги хизмат кўрсатиш шакли сифатида белгиланиши, яъни ташкилот ёки корхонанинг буюртмаси асосида касбий ривожланиш дастурларининг амалга оширилиши. Бунда, ташкилот ёки корхонанинг мақсади ва фаолият йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, ходимларни малакасини ошириш ёки касбий компетенцияларини баҳолашга қаратилган буюртмалари асосида малака ошириш таълим дастурлари шакллантирилади ва амалга оширилади. Малака ошириш жараёнларидан кўзланган асосий мақсад – ходимларда янги билимларни ривожлантириш асосида кўпроқ фойда олиш ва рақобатбардошликни оширишга йўналтирилади.

2. Малака оширишнинг мазкур модели таълим олувчининг индивидуал эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, касбий-билиш мотивларини ривожлантиришга йўналтирилади. Бунда таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларни қуйидагилар касбий мотивлар билан боғлаш мумкин бўлади:

- эҳтиёжларини қондириш ва ўз-ўзини ривожлантириш;

- лавозимда ўсиш учун ҳаракат қилиш;

- ўз касбий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган эҳтиёжларини қондириш, яъни янги билим ва компетенцияларни ўзлаштириш орқали лавозим ёки иш жойини сақлаб қолиш истаги;

- индивидуал-билиш мотивлари, қайсидир касб соҳасига қизиқишлари (дастурлаш, тил ўрганиш ва бошқ).

3. Давлатнинг ижтимоий буюртмаси асосида жараёнларни ташкил этиш, яъни мазкур моделда ходимларнинг малакасини ошириш жараёнлари давлат назоратида бўлиши ва ижтимоий аҳамият касб этиши билан ажралиб туради. Бундай таълим хизматлари фақат ижтимоий аҳамиятга эга бўлган соҳа ходимлари ва мутахассисларини малакасини оширишда тадбиқ этилади.

Таҳлил ва натижалар. Эмперик кузатишлар натижасида, қўриш мумкинки, малака ошириш таълим муассасаларида таълим жараёнларига инновацияларни жорий этиш борасидаги ижтимоий-маданий тўсиқлар, инновацияларни тажрибадан ўтказиш ва амалиётга кенг жорий этиш механизмларининг етарлича самарали эмаслиги, ходимлардаги мотивациянинг етишмаслиги ва шу каби жиҳатлар таълим сифатига таъсир этувчи омиллардан саналади. Нодавлат малака ошириш ташкилотлари фаолиятига тўсқинлик қилаётган асосий сабаблар орасида эса таълим дастурларининг тингловчиларнинг эҳтиёжларига мувофиқ эмаслиги, шунингдек, янги шаклдаги таълим хизматлари турлари (коучинг, нетворкинг, ворк-шопинг, кайдзинг, кейс чемпионатлари ва бошқ)ни йўлга қўйишга нисбатан потенциал ва имкониятларни етарлича жалб этмасликда қўриш мумкин бўлади.

Шундай экан, нодавлат таълим ташкилотларида малака ошириш хизматларини ташкил этишда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қартишни талаб этади:

- таълим хизматларининг барча турлари ва шаклларида (индивидуал, корхона ва ташкилотлар буюртмалари асосида ва бошқ) истеъмолчилар ва буюртмачиларнинг эҳтиёжларини аниқлаштириш;

- ўқитиш мақсадларини аниқ белгилаш, яъни уларнинг аниқ, эришса бўладиган, махсулдор бўлишига эътибор қаратиш;

- малака ошириш жараёнлари қандай шаклда ва қай тарзда ташкил этилади – сайёр шаклдами, масофавий шаклдами, тренинг шаклида ёки ходимнинг иш жойида-шу каби саволларга аниқ жавоб топиш ва режалаштириш;

- таълим дастурларини тайёрлашда, ўқитиш шакли ва методларини танлашда ёш ва тажриба хусусиятларини эътиборга олиш, тингловчиларнинг ўзларига касбий ривожланиш йўналишлари ва вазифаларини белгилаш имкониятини бериш;

- тингловчиларнинг натижаларини рағбатлантириш, мотивацион тизимни яратиш.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, нодавлат таълим ташкилотларида малака ошириш хизматларини ривожлантириш биринчидан, тингловчиларда доимий равишда касбий-малака даражасини оширишга бўлган эҳтиёжни шакллантириш; иккинчидан, таълим муассасалари ва ташкилотлари билан ходимларининг касбий малакасини ошириб боришда доимий ҳамкорликни йўлга қўйиш механизмларини шакллантириш билан бевосита боғлиқ.

Маркетинг технологиялари – таълим хизматлари сифатини ошириш, ташкилот/муассасанинг бозордаги муваффақиятли фаолиятини ташкил этиш, ижтимоий имиджини ошириш ҳамда асосий мақсадларига эришишга қаратилган диагностик, ривожлантирувчи, квалиметриқ усул ва воситалар, қарорлар қабул қилиш жараёнлари билан боғлиқ ижодий ёндашувлар, ҳаракатлар мажмуасидир.

Сўнгги йилларда маркетингнинг асосий ривожланиш тенденциялари рақамли коммуникация технологиялари, ахборот, Интернет ва ижтимоий медиа ривожланишига мос равишда ўзгариб бормокда. Бунда замонавий маркетинг технологиялари сифатида –

ижтимоий маркетинг, SMART маркетинг, интерактив маркетинг, тармоқ (электрон) маркетинги кабиларни келтиришимиз мумкин бўлади.

Таълим хизматлари бозорининг трансформацияси бугунги кунда анъанавий маркетинг ёндашувидаги фойда ва бизнес-жамият тушунчаларидан бир оз чекинган ҳолда, ижтимоий-аҳамиятли лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш билан боғлиқ ижтимоий маркетингни шакллантирмоқда.

Ижтимоий маркетинг жамият – инсонлар ҳаёти, турмуш тарзини яхшилашга қаратилган хизматлар секторини ривожлантириш воситаси сифатида кўрилиб, дастлаб фанга “ижтимоий маркетинг” тушунчаси 1971 йилда амаркетинг назарияси асосчиларидан бўлган Филип Котлер томонидан киритилган. Олим ижтимоий маркетингни бу ташкилот ёки корхонанинг барқарор ривожланиши шарт сифатида таъкидлаб, инсонларни бир-бирин тушуниши, мулоқот қилиши, янгича қарашларнинг шаклланиши, шунингдек, ўз ҳатти-ҳаракатларини ўзгартириш орқали жамиятнинг ижтимоий муаммоларини ҳал этишга таъсир этиши билан боғлиқ ҳолда асослайди.

Хулоса ва таклифлар. Нодавлат таълим ташкилотларининг ижтимоий маркетинг технологияларига таълимдаги ижтимоий ҳамкорлик, турли ижтимоий лойиҳалар ва акциялар, ҳомийлик, ҳудуд понециалини ошириш, турли хил бепул курслар ҳамда маҳорат дарслари, консультатив марказлар фаолиятини киритиш мумкин бўлади.

Ижтимоий маркетинг технологиялари нодавлат таълим ташкилотининг ижтимоий имиджини оширишга, ҳудуддаги мавқеини мустаҳкамлашга ҳамда брендини ривожлантиришга, жозибдорлигини оширишга хизмат қилади.

Нодавлат таълим ташкилотларидаги таълим хизматларини ривожлантиришда рақамли маркетинг катта ёшли аудиторияни жалб этишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Шу билан бирга, малака ошириш таълим дастурларида ўқишни хоҳлаган истеъмолчиларнинг тингловчиларнинг ўқув-билиш мотивлари англаган ҳамда касбий-ҳаётий тажрибага асосланган бўлиб, контентларнинг хилма-хиллиги ва диверсификацияси уларда катта қизиқиш уйғотиши табиий. Бундан ташқари, истеъмолчилар тезроқ ўзаро таъсир ва маълумот узатиш туфайли контентнинг динамик равишда ўзгаришини хоҳлашади [6].

Яна бир аҳмиятли жиҳати, рақамли маркетинг технологиялари воситасида нодавлат таълим ташкилотларидаги малака ошириш жараёнларининг самарадорлиги, тингловчиларнинг эҳтиёжлари, муносабатлари ҳамда иш берувчиларнинг таклифларини электрон шаклда (онлайн сўровлар, овозли видео чатлар, интервьюлар ва бошқ) орқали баҳолаш ва таҳлил қилиш имкони юқори бўлади. Бу эса, ўз навбатида малака ошириш жараёнларининг мазмуни, шакли ва методларини такомиллаштириш учун ишончли ахборот-таҳлил базасини шакллантиради, креатив бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятини оширади. Шу билан бирга, замонавий маркетинг тадқиқотларида фаолият самарадорлигини баҳолашнинг KPI (key performance indicators, KPI) тизими кенг оммалашмоқда.

KPI - диагностик инструмент сифатида, ташкилот ва муассасалар, ходимлар фаолиятини назорат қилиш ва баҳолаш, шунингдек ривожланиш мақсадларига эришиш даражасини аниқлашга йўналтирилган стратегия ҳисобланади.

KPI тизими фаолиятнинг натижадорлиги ва самарадорлигини аниқ кўрсаткичлар асосида баҳолаш ва таҳлил қилишга йўналтирилган бўлиб, кўрсаткичлар тизими, сифат менежменти, компетенцияларни бошқариш каби бошқарув концепцияларига асосланади.

Фикримизча, юқорида келтирилган ёндашувлар нодавлат таълим ташкилотларининг маркетинг фаолияти самарадорлиги ва уларнинг узоқ муддатли корпоратив мақсадларга эришишга қўшган ҳиссаси кўрсаткичлари сифатида иқтисодий самарадорлик, молиявий барқарорлик ҳамда таълим хизматлари сифатининг ортиши билан боғлиқ кўрсаткичлардан фойдаланишга олиб келди.

Хулоса қилиб айтганда, нодавлат таълим ташкилотларида маркетинг технологияларини жорий этишдан қўзланган асосий мақсад – тингловчиларининг касбий малакасини ривожлантириш асосида, уларнинг касбий малакаси ва қўникмаларини ташқи муҳит ўзгаришларини ҳисобга олган ҳолда, умумтаълим мактабларида педагогик фаолиятини ташкил этишнинг янги усуллари ва моделларини, ўқитишнинг янги технологияларини ўзлаштириш, инновацион фаоллигини ошириш, шу билан бирга педагог кадрларга нисбатан қўйиладиган малака талабларга жавоб бера оладиган даражада бўлишини таъминлашдан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 11-майдаги “2022 - 2026 йилларда халқ таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-134- сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022-йил 17-январдаги “Халқ таълими ходимларини узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини ташкил этиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 25-сон қарори/Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2022 й., 09/22/25/0033-сон.
3. Marketing. Michael John Baker, Oxford ; Boston : Butterworth-Heinemann, 2003.
4. Скоробогатых И.И., Мусатова Ж.К. Эволюция маркетинга в мире и в России. <https://www.researchgate.net/publication/>
5. Летию кафедры маркетинга РЭУ им.Г.В.Плеханова.// Вестник Российского
6. Экономического университета им.Г.В.Плеханова. -М.: 2014, № 9 (75), с.97-
7. Летию кафедры маркетинга РЭУ им.Г.В.Плеханова.// Вестник Российского
8. Экономического университета им.Г.В.Плеханова. -М.: 2014, № 9 (75), с.97-<https://www.researchgate.net/publication/>
9. Котлер Ф., Картаджая Х., Сетиаван А.Маркетинг 4.0 : разворот от традиционного к цифровому /; пер. с англ. М. Хорошиловой. – М.: Бомбора, 2019. – 220 с. (Topbusinessawards).
10. “Электрон педагогика асослари ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини такомиллаштириш” модулининг ўқув-услубий мажмуаси. – Т.: БИММ, 2019.
11. Юлдашев М.А. Халқ таълими ходимларини малакасини оширишда таълим сифати менежментини такомиллаштириш: докторлик дисс. автореф. ...пед.фан.док. – Тошкент, 2016.
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/> <https://www.edu.uz/> <https://www.uzedu.uz/>

Маҳмуджон ЧОРИЕВ,
ИИВ Академияси Давлат-ҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси, лейтенант
choriev99@list.ru

На основании исполняющий обязанности доцента Академии МВД Республики Узбекистана Ш.Ш. Хасанов

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИ ХИМОЯ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР ТАСНИФИ

Аннотация

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни химоя қилиш боарсидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг таснифи БМТ Низоми, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга Факультатив протоколлар, 1979-йилдаги “Иркий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида”, 1989 йилдаги “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 1984-йилдаги “Қийноққа ҳамда муомала ва жазолашнинг шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция”, 1979-йилдаги “Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги” конвенциялар ва ушбу ҳужжатларнинг Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашдаги аҳамияти ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: БМТ, декларация, пакт, Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, конвенция, кодекс, Бош Ассамблея, Резолюция, Акт, Виждон эркинлиги, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, Инсон ҳуқуқлари.

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Международно-правовые документы в области защиты прав и свобод личности и их классификация Устав ООН, Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах и Факультативные протоколы к нему 1979-г. “О ликвидации всех форм расовой дискриминации”, 1989-г. “Ребенок о правах женщин”, Конвенция против пыток и жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г., Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979-г. и значение этих документов в обеспечение прав и свобод личности освещено.

Ключевые слова: ООН, декларация, пакт, Личные права и свободы, конвенция, кодекс, Генеральная Ассамблея, Резолюция, Акт, Свобода совести, Гражданские и политические права, Права человека.

CLASSIFICATION OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS AND FREEDOMS

Annotation

International legal documents in the field of protection of individual rights and freedoms and their classification UN Charter, Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights and its Optional Protocols, 1979 “On the Elimination of All Forms of Racial Discrimination”, 1989 “The Child on the rights of women”, the 1984 Convention against Torture and Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, the 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the importance of these documents in ensuring individual rights and freedoms illuminated.

Key words: OON, declaration, pact, Lichnye prava i svobody, convention, codex, Generalnaya Assembly, Resolution, Act, Svoboda sovesti, Grajdanskie i politicheskie prava, Prava cheloveka.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни химоя қилишнинг ҳуқуқий асослари деганда бу ҳуқуқлар ўз аксини топган халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатлар назарда тутилади. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларнинг халқаро ҳуқуқий асосларига халқаро ҳужжатлар киради ва уларни ҳам шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

Халқаро универсал ҳужжатлар: БМТ Низоми, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга Факультатив протоколлар, 1979-йилдаги “Иркий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида”, 1989 йилдаги “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 1984-йилдаги “Қийноққа ҳамда муомала ва жазолашнинг шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция”, 1979-йилдаги “Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги” конвенциялар, шунингдек, 1979 йилдаги “Ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш бўйича мансабдор

шахслар хулқ-атвори кодекси”, 1989-йилдаги “Ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш бўйича мансабдор шахслар хулқ-атвори кодексини самарали амалга оширишнинг асосий тамойиллари”, 1985-йилдаги “Суд мустақиллигини таъминловчи тамойиллар” ва 1990-йилдаги “Суд органларининг мустақиллигини таъминлаб берувчи асосий тамойилларни самарали амалга ошириш ҳақидаги ҳужжат” каби кўплаб турли ҳужжатлар [1]дир.

Минтақаларо ҳужжатлар: ЕХХТнинг Хельсинки якунловчи акти ҳамда “Инсонийлик мезонлари”ни ташкил этувчи ҳужжатлар [2] (ушбу ҳужжатлар кўринча, халқаро “юмшок” ҳужжатлар сифатида талкин қилинади)

Минтақавий ҳужжатлар (Ўзбекистон бу ҳужжатларда иштирок этмаса-да, уларни минтақавий ҳужжат сифатида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир)[3]. “Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини химоя қилиш тўғрисида”ги Европа

конвенцияси (1950 йил) ва унга қўшимча 14 та протокол, “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида”ги Америка конвенцияси (1969 йил), “Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка хартияси” (1981 йил), МДХ давлатларининг “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенцияси (1995 йил) киради.

Шахсий ҳуқуқлар ичида энг азиз ҳуқуқлардан бири - бу яшаш ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқ 1948 йилнинг 10 декабридаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 3-моддасида белгилаб қўйилган, унга кўра, “Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир”. Бу қоида 1966-йил 16[-декабрда қабул қилинган ва 1976-йил 23-мартдан эътиборан кучга кирган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактнинг 6-моддасида янада такомиллаштирилди. Ушбу модданинг 1-бандида “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан ҳимояланади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан инсонни яшашдан маҳрум қила олмайди”, деб кўрсатиб қўйилди. Аммо, ушбу модда ўлим жазосини бутунлай бекор қилмасида, барча давлатларни ўлим жазосини бекор қилишга ҳамда 18 ёшга тулмаган ва ҳомиладор аёлларни олий жазога тортмасликка чақиради. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактнинг ўлим жазосини бекор қилишни кўзловчи Иккинчи қўшимча протоколи БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1989-йил 15-декабрда 44/128-сонли Резолюция билан қабул қилинган Пактга қатнашувчи барча давлатлар учун очикдир. Иккинчи протокол ўлим жазосини бутунлай тақиқлашни кўзласада, айни пайтда, иштирок этувчи давлатларга уруш пайтида олий жазони қўллашга изн беради (2-модда). Бунинг учун давлатлар Протоколни имзолаётган пайтда ўзларининг иродасини очик баён қилиши керак бўлади. Иккинчи протокол ҳозирга қадар 75 та давлат томонидан тўла қабул қилинган.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи кафолатланган ушбу халқаро нормалар, халқчил конституция деб эътироф этилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида ҳам ўз аксини топган, яъни унда “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир”, деб кўрсатиб ўтилган. Яшаш ҳуқуқининг кафолати сифатида юқоридаги нормаларни ҳаётга жалб этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони муҳим роль уйнади. Ушбу Фармонга кўра, 2007 йил 15 июнда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ва 29 июнда Сенат томонидан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг “Ўлим жазоси бекор қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига кўра, 2008 йил 1 январдан бошлаб мамлакатимизда ўлим жазоси бекор қилинди. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига аввал ўлим жазоси қўзда тутилган моддалардаги жазо турлари умрбод ёки узоқ муддатли жазо турларига алмаштирилди[4]. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини белгилайди. Бундай муносабат уч хил бўлиши мумкин: биринчидан, инсон ҳудого ишониши ва бирон-бир динга эътиқод қилиши; иккинчидан, ҳудого ишонмаслиги ва динга бетараф муносабатда бўлиши; учинчидан, дахрий (атеист), яъни нафақат ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар, балки худонинг мавжудлигини ва умуман динни инкор этувчи инсон бўлиши мумкин

Фикрлаш, виждон ва дин эркинлигининг моҳияти “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 18-моддасида ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 18-моддасида очиб берилган бўлиб, улар қуйидагиларни ташкил этади:

- ўз ихтиёрига кўра дин ва эътиқодни қабул қилиш;
- дин ёки эътиқодга эга бўлиш;
- дин ёки эътиқодни ўзгартириш;
- динга яққа ёки жамоа тарзда, оммавий ёки хусусий тартибда таълимот орқали ёхуд тоат-ибодатда эътиқод қилиш;
- ибодат қилиш ёки диний ва анъанавий маросимларни бажариш;
- ота-оналар ва қонуний васийларга ўз эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда фарзандларини диний ва ахлоқий тарбиялаш имкониятини кафолатлаш ва хоказо. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунда (1998 йил) виждон эркинлиги кафолатлари белгиланган ва улар қуйидагилардан иборат:
- дин ва диний бирлашмаларни давлат ва мактабдан ажратиш;
- динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- дин ва диний бирлашмаларнинг қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги;

- “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунни бузганлик учун жавобгарлик; Жиноят қонуни яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш соҳасида алоҳида ўринга эга бўлиб, у яшаш ҳуқуқини ҳимоялаш чораларидан иборат тизимни ташкил этади. Жиноят кодексининг махсус қисмидаги нормаларнинг 26 фоизи у ёки бу даражада фуқаролар ҳаётига таъовуз қилганлик учун жиноий жавобгарликни назарда тутишни таъкидлаш етарли. Конституциянинг 25-моддасига кўра, ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамокда сақланиши мумкин эмас. Эркинлик ва шахсий дахлсизлик инсоннинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиб, унга тугилганидан бошлаб тааллуқли бўлади. Ҳар кимга ўз ихтиёрига кўра, уни индивидуал равишда қонунга зид равишда қамолдириш ва дахлсизлигини чекламайдиган хатти-ҳаракатларни танлаш ва содир этиш имконияти берилган. Шуни назарда тутиш жоизки, шахс эркинлиги жамиятда умумэътироф этилган ахлоқ нормалари доирасида ва қонун асосида амалга оширилиши керак, яъни шахс қонунлар ва қонуний актлардаги ҳуқуқий кўрсатмаларга зид бўлмаган ҳар қандай қилмишларни содир этиши мумкин. Бинобарин, шахсий эркинлик дахлсиз бўлиб, шахс дахлсизлиги давлат ва ҳокимият тизимлари томонидан кафолатланганидан шахсий эркинлик сифатида тушунилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги Фармони асосида 2007 йил 15 июнда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ва 29 июнда Сенат томонидан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг “Қамокқа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига кўра, 2008 йил 1 январдан бошлаб бу ўзгартиш ва қўшимчалар кучга кирди. Жумладан, ушбу Қонуннинг 1-моддаси 1-қисмида, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси 18-моддасининг 2-қисмида “Ҳеч ким суд қарорига асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамокда сақланиши мумкин эмаслиги” қондаси белгилаб қўйилди[5]. Ушбу қоида, одатда, “Habeas Corpus” институти деб аталади. “Habeas Corpus” институтининг

моҳияти “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” 9-моддасининг 3- ва 4-банд- ларида белгилаб қўйилган. Хусусан, 9-модданинг 3-бандида “жиноий айблов билан қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс зудлик билан судья ёки қонун бўйича суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган бошқа мансабдор шахс ҳузурига келтирилади ва айбланаётган шахс оқилона муддат ичида иши судда қўрилиши ёки озод қилиб юборилиши ҳуқуқига эга. Иши судда ҳал этилиши қўйилаётган шахсларни ҳибсда тутиб туриш умумий қоида бўлмаслиги, лекин озод қилиш, судга келиш, судда иш қўриб чиқиладиганда унинг ҳар қандай босқичига келиш қафолатларини беришга, зарур ҳолларда ҳукми ижро этиш учун келишга боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин”. Ушбу модданинг 4-бандида эса, “Қамоққа олиниши ёки ҳибсда ушланиб туриши туфайли озодликдан маҳрум этилган ҳар бир шахс ўз ишининг судда қўриб чиқилиши ҳуқуқига эга, токи суд дарҳол унинг ушланиши қанчалик қонуний эканлиги борасида қарор чиқара олинган ва агар унинг ушланиши ноконуний бўлса, озод қилиш ҳақида фар мойиш берсин”[6]. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги 70 дан ортиқ халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган Ўзбекистон Республикаси ўз миллий қонунчилигини илғор хорижий тажриба ва халқаро стандартлардан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб бормоқда. “Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш ва бошқа процессуал мажбурлаш чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш керак деб уйлайман”[7]. “Habeas Corpus” институтга Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўзининг конституциявий мақомини топи, яъни унинг 19-моддасида “Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустахкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч қим ҳақли эмас”[8] деб кўрсатиб қўйилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида”ги Фармонида асосан 2007 йилда қабул қилинган “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқининг судларга ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни мамлакатимизнинг нафақат демократик йўлдан бораётгани, балки у ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятларини собитқадамлик билан бажариб боришдан манфаатдор эканлигини кўрсатди. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялашнинг процессуал қафолатларини мустахкамлаш йўлида яна бир муҳим қадам бўлдики, бу ўз ўрнида суд-ҳуқуқ тизимини янада демократлаштириш ва либераллаштиришнинг яққол далилидир. Бу қонунга кўра, дастлабки терговга ҳолислик, тортишувчилик, судга мурожаат қилиш эркинлиги ва суд орқали ҳимоялашнинг тамойиллари кириб келди. Яъни, терговчи ва прокурор гумон қилинувчи ва айбланувчини қамоққа олишга ёки дастлабки тергов муддатини узайтиришга фақат суднинг қарори билан ҳақли бўлдилар[9]. Демак, суд мажлисида айблов ва ҳимоя тарафларининг тенглигини таъминлашнинг яна бир ҳуқуқий асосининг яратилиши билан миллий қонунчилик ўзи ривожланишининг янги босқичига чиқди. 2008 йил 17 апрелда қабул қилинган “Одам савдосига қарши кураш тўғрисида”ги янги қонун аёллар ва болалар савдосига қарши кураш ишига катта ҳисса қўшди. Қонун инсонлар савдосига қарши кураш бўйича фаолиятни амалга оширувчи давлат органлари рўйхатини белгилаб берди, уларга: Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги,

Миллий хавфсизлик хизмати, Ташқи ишлар вазирлиги, дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасалари, Соғлиқни сақлаш вазирлиги қиради. Одам савдоси жабрдийдаларига ёрдам кўрсатиш ва ҳимоя қилиш мақсадларида қонунда инсон савдоси жабрдийдаларига ёрдам кўрсатиш ва ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган муассасалар ташкил этилди. Уларнинг асосий вазифаларига қуйидагилар қиради: инсон савдоси жабрдийдаларини қўлай яшаш шароитлари ва шахсий гигиена, озиқ-овқат, белгиланган дори-дармонлар ва тиббиёт буюмлари билан таъминлаб бериш; инсон савдоси жабрдийдаларига шошилинч тиббий, руҳий, ижтимоий, юридик ва бошқа ёрдамни кўрсатиш; инсон савдоси жабрдийдаларининг хавфсизлигини ҳимоя қилиш ва бошқалар.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар Конституция ва кодексларда ўз аксини топиши билан бир қаторда, мамлакатда ушбу ҳуқуқларга оид махсус қонунлар базаси ҳам шакллانган бўлади.

Сайлов қонунчилигига киритилган янги нормалар сайлов кампанияси мобайнида сиёсий партияларга ва депутатликка номзодларга тенг шарт-шароитлар яратиш механизмларини ривожлантириш билан бир қаторда фуқароларга ўз сайлов ҳуқуқларини эркин амалга оширишлари учун ҳуқуқий қафолатлар таъминланиши янада мустахкамланди. 33-моддада фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгаллиги мустахкамлаб қўйилган. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга. Конституциянинг 34-моддасига кўра эса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари қасаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоа бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч қим қамситиши мумкин эмас. Ҳар бир шахснинг бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи Конституциянинг 35-моддасида кўрсатиб ўтилган. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда қўриб чиқилиши шарт. Давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига баҳо беришда қонунийликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай ҳимоя қилинаётгани, уларга давлат хизматлари кўрсатишнинг сифати ва очиқлиги биз учун энг асосий мезон бўлиши шарт. Шу борада бир фикрни яна такрорлаб айтмоқчиман: халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак[10].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари устувор ҳуқуқ ҳисобланади ва бу Ўзбекистон Конституциясида биринчи ўринда берилганлигида ҳам кўринади. Шахсий ҳуқуқ эркинликлар фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги, эътиқоди билан боғлиқдир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсонни шахс сифатида намоён этувчи имкониятдир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни одатда табиий ҳуқуқлар ҳам деб юритилади. Улар инсон тугилиши билан вужудга келади. Уларни давлат бермайди. Фақат шу ҳуқуқларни давлат таъминлайди ва шунга мажбур. Шахсий яъни табиий ҳуқуқлар барча мамлакатларда мавжуд ва давлат томонидан таъминланади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар халқаро ҳужжатлар билан ҳам ҳимоя қилинади. Инсон

хуқуқлари ва эркинликларининг конституциявий кафолатлари ҳар бир фуқарога ўз шахсий манфаатлари йўлида ҳаракат қилиб, жамиятда ўз ўрнини топиш учун

шахсий қарорлар қабул қилишига, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда ҳуқуқ ва эркинликларидан эркин фойдаланишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: туплам / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Адолат, 2004. 520-бет.
2. Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари. /Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2005. - 168-бет.
3. Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари. /Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2005. - 168-бет.
4. Ўлим жазосини бекор қилиш ҳамда камоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар туплами: Расмий нашр /Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Ўзбекистон Республикаси миллий ҳавфсизлик хизмати, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Т.: Адолат, 2007. - Б. 8-18.
5. Ўлим жазосини бекор қилиш ҳамда камоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар туплами: Расмий нашр /Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура, Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳавфсизлик хизмати, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. -Т.: Адолат, 2007. - Б.20
6. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: туплам /А.Х. Саидов таҳрири остида. - Т.: Адолат, 2004. - Б. 40.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. - Т.: Ўзбекистон. - Б. 187.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2012. - Б. 6.
9. Иноғомжонова З.Ф. Дастлабки терговда суд назоратини амалга ошириш механизми. //Мустақиллик йилларида суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини янгича асосларда шакллантириш мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. - Т.: ТДЮИ, 2007. - Б. 6-7.
10. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент. Ўзбекистон Нашриёт уйи. 2016 йил. 56 б.

УДК: 378.147:004:001.8

*Азамат ЭШМУРДОВ,
Қариш муҳандислик-иқтисодий институтини мустақил изланувчиси
E-mail: aeshmurodov@mail.ru*

Қариш муҳандислик иқтисодий институтини доценти, п.ф.ф.д. Нуриддин Эргашев тақризи асосида..

ТЕХНИКА ИХТИСОСЛИКЛАРИ ТАЛАБАЛАРИ УЧУН МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА WEB 3.0 ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Техника ихтисослиги талабалари учун ахборот технологиялари фани бўйича мустақил ишларни ташкил этишда Web 3.0 технологияларини жорий этиш методикасининг зарурий шартлари, компонентлари, уларнинг муносабатлари ва педагогик шароитларини тавсифловчи босқичлар кетма-кетлиги тақдим этилган.

Калит сўзлар: Веб 3.0 технология, Методика, АКТ, инфосфера, интернет-бизнес, когнитив фаолият, психологик қонуният, физиологик қонуният, гносеологик қонуният, ўйин технологиялари, мунозаралар, драматизациялар, вазиятларни моделлаштириш.

МЕТОДОЛОГИЯ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ WEB 3.0 ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

Представлена последовательность этапов, описывающих необходимые условия, компоненты, их взаимосвязи и педагогические условия методики внедрения технологий веб 3.0 при организации самостоятельной работы в области информационных технологий для студентов технических специальностей.

Ключевые слова: Технология веб 3.0, Методика, ИКТ, инфосфера, интернет-бизнес, познавательная деятельность, психологическая легитимность, физиологическая легитимность, гносеологическая легитимность, игровые технологии, дискуссии, инсценировки, моделирование ситуации.

METHODOLOGY OF IMPLEMENTING WEB 3.0 TECHNOLOGIES WHEN ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF TECHNICAL STUDENTS

Abstract

A sequence of steps is presented that describes the necessary conditions, components, their relationships and pedagogical conditions for the implementation of web 3.0 technologies in organizing independent work in the field of information technology for students of technical specialties.

Key words: Web 3.0 technology, Methodology, ICT, infosphere, Internet business, cognitive activity, psychological legitimacy, physiological legitimacy, epistemological legitimacy, game technologies, discussions, dramatizations, situation modeling.

Қириш. Ахборотлашган жамиятини ривожлантириш стратегияси фуқаролар ҳаёт сифатини яхшилаш, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий соҳаларини ривожлантириш, давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш мақсадида АКТдан фойдаланишга асосланган давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш мақсадида АКТни ривожлантириш билан белгиланади.

Кўриб чиқиладиган муаммонинг долзарблиги жамиятнинг ижтимоий тартиби, меҳнат бозори эҳтиёжлари ва жадал ривожланаётган инфосфера шароитлари билан боғлиқ. web 3.0 технологияларининг имкониятлари ахборот технологиялари, Интернет-бизнес, чакана савдо, реклама, маркетинг, телекоммуникация, веб-сайтлар яратиш каби соҳаларда, шунингдек, турли хизматларни илгари суриш, маслаҳатлар бериш, компьютер ўйинлари ва ўқув дастурларини яратишда узок вақтдан бери қўлланилган. Бугунги кунга келиб, ўрта миқёсда таснифланиши мумкин бўлган компаниялар web 3.0 технологияларидан фойдаланиш бўйича бошқа корпорациялардан сезиларли даражада олдиндадир[1]. Бироқ, web 3.0 технологиялар асосида ишлаб чиқилган хизматлар минимал бошланғич харажатлар билан деярли бир зумда инвестицияларни қайтариш, дунёнинг исталган нуктасидан маълумотларга кириш ва охириги фойдаланувчилар томонидан маълумотларни тўғридан-

тўғри қиритиш имконияти билан тавсифланади. Шунингдек, ушбу технологиялар раҳбарият, ҳамкасблар билан мулоқот қилиш, турли режалар ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш учун фойдали ҳисобланади. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, уларнинг кейинги ривожланиши ва қўллаб-ташкилотлар томонидан қўлланилишига таъсир қилади[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мазкур тадқиқот ишимизда қонуниятлар, ёндашувлар ва тамойиллар асос сифатида қиритилади. Ю.К.Бабанский, В.И.Загвязинский, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, М.Н.Скаткин ва бошқа шу каби олимлар ҳамда тадқиқотчилар ажратиб кўрсатган дидактик таълим жараёни қонуниятлари мазмунига тўхталиб ўтилади.

Таълим тизимининг самарадорлиги ўқув жараёнини тартибга солишчи қонуниятлар ҳақида назарий билимларни талаб қилади. Муайян шароитларда қонуниятлар амал қилишининг ифодаси сифатида қараладиган ўқув намуналари таълим жараёнининг компонентлари ва таркибий қисмлари ўртасидаги объектив, муҳим, барқарор, тақдорланувчи алоқалардир[3].

Ўқув жараёнининг ташқи ва ички қонуниятлари фарқланади. Биринчиси, таълимнинг ижтимоий жараёналари шароитларига боғлиқлигини тавсифлайди: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазият, маданият даражаси,

жамиятнинг муайян турдаги шахсга бўлган эҳтиёжлари ва таълим даражасини ифодалайди.

Ўқув жараёнининг ички қонуниятлари унинг компонентлари ўртасидаги қуйидаги: мақсадлар, мазмун, усуллар, воситалар, шакллар алоқаларни ўз ичига олади. Шу ўринда маълум шароитларда ўрганишда намоён бўладиган баъзи намуналарни санаб ўтамыз [3]:

- ўқув материални ўзлаштиришнинг мустақамлиги ўрганилган нарсанинг мунтазам равишда тўғридан-тўғри ва кечиктирилган такрорланишига, унинг илгари ўрганилган ва янги материалга киритилишига боғлиқ;

- ўқувчиларнинг ақлий қобилиятлари ва малакаларини ривожлантириш изланиш усуллари, муаммоли таълим ва интеллектуал фаолиятни фаоллаштирувчи бошқа усул ва воситалардан фойдаланишга боғлиқ;

- ўқувчилар онгида тушунчаларнинг шаклланиши, агар муҳим хусусиятларни, ҳодисаларни, объектларни аниқлаш, тушунчаларни солиштириш ва ажратиш операциялари, уларнинг мазмуни, ҳажми ва бошқаларни аниқлаш бўйича махсус когнитив фаолият ташкил этилса амалга оширилиши мумкин.

Худди шунингдек шунини ҳам ёдда тутиш керакки, таълим жараёнида нафақат дидактика томонидан ўрнатилган қонуниятлар, балки психологик, физиологик, гносеологик ва бошқа қонуниятлар ҳам ишлайди.

Тадқиқот методологияси. Мақсадли компонент web 3.0 технологияларининг ҳозирги ҳолати ва иш берувчилар илгари сурган талаблар асосида гуманитар фанлар талабаларини тайёрлашга қаратилган. Мустақил ишни ташкил этишнинг янада самарали даражасига эришиш учун уни ахборот билан таъминлашнинг янги тизими, талабалар учун керакли маълумотларга сифат ва ҳажмда қулай фойдаланиш имкониятини яратиш, шунингдек талабаларнинг ахборот саводхонлигини шакллантириш зарур. Истикболли мақсад талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишга тахминан ёндашувни назарда тутди, бу Интернет-хизматларнинг авлодлари узлуксиз ўзгариши туфайли web 3.0 технологияларидан фойдаланишнинг пайдо бўлаётган тенденцияларини эътиборга олишга имкон беради.

Мазкур тадқиқот ишимизда қонуниятлар, ёндашувлар ва тамойилларни асос сифатида киритилади.

Ю.К.Бабанский, В.И.Загвязинский, И. Я.Лернер, М. И. Махмутов, М. Н. Скаткин ва бошқалар каби тадқиқотчилар томонидан ажратиб кўрсатилган дидактик таълим жараёнининг қонуниятлари мазмунига мурожаат қилайлик.

Ўқитиш тизимининг самарадорлиги таълим жараёни давом этадиган қонунларни назарий билишни талаб қилади. Муайян шароитларда қонунлар ҳаракатининг ифодаси сифатида қараладиган таълим қонуниятлари ўқув жараёнининг компонентлари, таркибий қисмлари ўртасидаги объект, муҳим, барқарор, такрорланувчи боғланишлардир[4].

Таълим жараёнининг ташки ва ички қонуниятлари таъкидланган. Биринчиси, таълимнинг ижтимоий жараёнлар ва шароитларга боғлиқлигини қуйидагича: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазият, маданият даражаси, жамиятнинг маълум бир шахс турига бўлган эҳтиёжлари ва таълим даражасида тавсифлайди.

Таҳлил ва натижалар. Ўқув жараёнининг ички қонуниятларига унинг қуйидаги: мақсадлар, мазмун, усуллар, воситалар, шакллар ўртасидаги боғланишлар каби компонентлари қиради.

Муайян шартлар мавжуд бўлганда ўқитишда ўзини намоён қиладиган баъзи қонуниятларни санаб ўтамыз [4]:

- ўқув материални ўзлаштиришнинг кучи ўрганилганларни тизимли равишда тўғридан-тўғри ва кечиктириб такрорлашга, унинг аввал ўтилган ва янги материалга киритилишига боғлиқ;

- талабаларнинг ақлий қобилиятлари ва кўникмаларини ривожлантириш қидирув усуллари, муаммоли таълим ва интеллектуал фаолиятни фаоллаштирадиган бошқа усул ва воситалардан фойдаланишга боғлиқ;

- тушунчаларни таққослаш ва фарқлаш, уларнинг мазмуни, қўлами ва бошқаларни аниқлаш учун муҳим хусусиятларни, ҳодисаларни, объектларни, операцияларни аниқлаш учун махсус билим фаолияти ташкил этилса, талабалар онгида тушунчаларни шакллантириш мумкин.

Таълим жараёнида нафақат дидактика томонидан ўрнатилган қонунлар, балки психологик, физиологик, эпистемологик ва бошқа қонуниятлар ҳам фаолият кўрсатишини унутмаслик керак.

Шахсга йўналтирилган таълим мақсадларига эришишга қаратилган асосий педагогик ёндашувларга субъект-субъект, интерфаол ва осонлаштирувчи ёндашувлар қиради. Уларнинг барчаси таълим мақсадларига эришиш жараёнида ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тенглигига асосланади.

Субъект-субъект ёндашуви қуйидаги: ўрганиш мотивациясини ошириш; ўқув жараёнини фаоллаштириш; фикрлашни фаоллаштириш; талаба ва ўқитувчи ўртасидаги тўсиқларни бартараф этиш; диалогик муносабатларни ўрнатиш; шахсий фазилатлар, ижодий қобилиятлар, ҳамкорлик ва ижтимоий фаоллик истагини намоён этишга қўмаклашиш каби ўқув вазифаларини ҳал қилишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, маълум шартлар мавжуд бўлганда ўқитишда ўзини намоён қиладиган баъзи қонуниятларни санаб ўтамыз:

- ўқув материални ўзлаштиришнинг кучи ўрганилганларни тизимли равишда тўғридан-тўғри ва кечиктириб такрорлашга, унинг аввал ўтилган ва янги материалга киритилишига боғлиқ;

- талабаларнинг ақлий қобилиятлари ва кўникмаларини ривожлантириш қидирув усуллари, муаммоли таълим ва интеллектуал фаолиятни фаоллаштирадиган бошқа усул ва воситалардан фойдаланишга боғлиқ;

- тушунчаларни таққослаш ва фарқлаш, уларнинг мазмуни, қўлами ва бошқаларни аниқлаш учун муҳим хусусиятларни, ҳодисаларни, объектларни, операцияларни аниқлаш учун махсус билим фаолияти ташкил этилса, талабалар онгида тушунчаларни шакллантириш мумкин.

Таълим жараёнида нафақат дидактика томонидан ўрнатилган қонунлар, балки психологик, физиологик, эпистемологик ва бошқа қонунлар ҳам фаолият кўрсатишини унутмаслик керак. Шахсга йўналтирилган таълим мақсадларига эришишга қаратилган асосий педагогик ёндашувларга мавзу-мавзу, интерактив ва осонлаштирувчи ёндашувлар қиради. Уларнинг барчаси таълим мақсадларига эришиш жараёнида ўқитувчи ва талаба ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тенглигига асосланади

Субъект-субъект ёндашуви қуйидаги: ўрганиш учун мотивацияни ошириш; ўқув жараёнини фаоллаштириш; фикрлашни фаоллаштириш; талаба ва ўқитувчи ўртасидаги тўсиқларни бузиш; диалогик муносабатларни ўрнатиш; шахсий фазилатлар, ижодий қобилиятлар, ҳамкорлик ва ижтимоий фаоллик истагини намоён этишга қўмаклашиш ўқув вазифаларини ҳал қилишга ёрдам беради.

Интерфаол ёндашув қуйидаги: ўқув материални чуқурроқ тушунишга қўмаклашиш; муаммоларни ҳал қилишнинг мураккаб қўникмаларини ривожлантириш; ўқув жараёнининг барча иштирокчилари ўртасида диалог ўрнатишга қўмаклашиш; келишилган қарор қабул қилиш учун гуруҳ ишини ривожлантириш (хиссий идрокдан мулоқот қобилиятлари, конструктив мунозара, ролли ўйинлар, тақлид ўйинлари орқали ҳаётий амалиётга) каби вазифаларни ҳал қилади. Бу ёндашув ўқитувчи-талаба ва талаба - талаба тизимлардаги самарали мулоҳазаларга асосланади. Интерфаол фаолиятга қуйидагилар: ўйин технологиялари, мунозаралар, драматизациялар, вазиятларни моделлаштириш қиради.

Енгил ёндашув ўқитувчининг тингловчилар билан ҳамкорлиги, талабаларни қабул қилиш ва доимий қўллаб-қувватлаши, уларнинг қобилиятларига ишониш, ўзаро ҳурмат ва ишонч асосида синфда ўқув вазифаларини ҳал қилиш учун мақбул муҳит яратишни назарда тутди. Анъанавий моделни қайта ташкил қилиш, гуманист психологларнинг фикрига қўра, қуйидагиларни:

- ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги муносабатларга ишонч муҳитини яратиш, қарор қабул қилишда ҳамкорлик;

- ўқиш мотивациясининг ўзгариши;

- ўқитувчининг методик ва шахсий муносабатларини ўзгартириш;

- талабаларга шахсий ривожланишда ёрдам бериш параллел йўналишларда амалга оширилиши керак.

Ушбу ёндашув бизни ҳал қилишга имкон берадиган асосий таълим вазифаси-бу билим ва ижодий

эҳтиёжларни тўлиқ қондириш, талабанинг ўзини ўзи тушунишга ёрдам беришдир.

Хулоса ва тақлифлар. Техника ихтисослигидаги фанлар талабалари учун ахборот технологиялари фанида мустақил ишларни ташкил этишда web 3.0 технологияларини жорий этиш методологиясини амалга ошириш қуйидаги: талабалар томонидан мустақил фаолиятни режалаштириш ва ташкил этиш; талабаларнинг биргаликда ишлаши ва мулоқот қилишлари учун воситаларни ўзлаштиришга қаратилган компьютер фанида мустақил ишларни ташкил этиш учун ўқув, интернет хизматини ишлаб чиқиш каби педагогик шартларнинг бажарилиши билан белгиланади.

Ишлаб чиқилган методика мустақил фаолиятни фаоллаштиришга ва талабанинг шахсий хоҳиш-истакларини ҳисобга олишга қаратилган бўлиб, талабаларнинг АКТдан фойдаланган ҳолда келажакдаги касбий муаммоларни ҳал қилишга тайёрлигини шакллантиради. Техника ихтисослиги талабалари учун ахборот технологиялари бўйича мустақил ишларни ташкил этишда web 3.0 технологияларини жорий этиш методикаси қуйидаги босқичлардан иборат: тайёргарлик, ишлаб чиқиш, тўлдириш, техник хизмат кўрсатиш.

Шундай қилиб, тақдим этилган структуранинг барча таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ ва яхлитликни ифодалайди. Методиканинг ишлаб чиқилган тузилмаси таркибий қисмларининг изчиллиги ва интеграцияси ўқув жараёнининг малакали университет битирувчиларини тайёрлашга қаратилган комплекс йўналишини белгилайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Эшмуродов А.Ф. "Талабаларнинг мустақил таълимда web 3.0-технологиялардан фойдаланиш" ЎзМУ хабарлари: Тошкент-ISSN 2181-7324. 2021, [1/6/2]. В. 191-194;
2. Eshmurodov A.G. "Web 3.0 methodology of the implementation of the agro-technologists of independent work on the subject of information technology to students in higher education" International Multidisciplinary Conference on Scientific Developments and Innovations in Education, Hosted Thiva, Greece, January 28th 2022, 29-31 page.
3. Бабанского Ю.К. "Педагогика". "Просвещение", Москва, 1983г.
4. Скаткина М.Н. "Дидактические принципы" Большая советская энциклопедия. Т.14.М.: АПН РСФСР, 1952
5. Чумиков А., Бочаров М., Тишкова М. PR в Интернете: Web1.0, Web 2.0, Web 3.0 – М.: Альпина Паблишерз, 2010.
6. Патаракин Е.Д. Социальные взаимодействия и сетевое обучение 2.0. Москва.© НК «Прожект Хармони, Инк.», 2009.101-105 стр.
7. Ergashev N. (2022). Uzluksiz ta'lim sharoitida muhandislar malakasini oshirishni rivojlantirishning metodik shartlari. Журнал интегрированного образования и исследований, 1(2), 54-59.
8. Ergashev N. (2022). Bulutli Texnologiyalar Sharoitida Muxandislarni Kasbiy Faoliyatga Tayyorlash Muammosining Amaldagi Holati. Журнал интегрированного образования и исследований, 1(2), 49-53.
9. G'ayratovich E. N. (2022). The Theory of the Use of Cloud Technologies in the Implementation of Hierarchical Preparation of Engineers. Eurasian Research Bulletin, 7, 18-21.
10. Ergashev N. (2022, May). Problems Of Digital Education In Pedagogical Theory And Practice. In International Conference on Problems of Improving Education and Science (Vol. 1, No. 02).